

Studii și cercetări LINGVISTICE

ACADEMIA
ROMÂNĂ

BUCUREȘTI 5
Calea 13 Septembrie nr. 13

1 – LXXVI– 2025
ianuarie – iunie

APAR
2 NUMERE PE AN

SUMAR

FLORIN VASILESCU	Paradoxul lexical al unui cuvânt-fantomă: substantivul <i>adormita</i>	3
ANDREEA RADU-BEJENARU	Câteva cazuri de variație frazeologică în limba română contemporană	11
EMANUELA I. DIMA	Particularități gramaticale ale denominației antroponimice românești în context romanic medieval	27
MARIANNA SZABÓNÉ HABÓK	Age-related Differences in Irony Comprehension: the Impact of Parental Language Use on Preschoolers.....	49
ANDREEA NEAGU-STĂNCIULESCU	Elemente lexicale mai puțin sau deloc cunoscute într-o traducere inedită a mitropolitului Dosoftei....	63
DANA-LUMINIȚA TELEOACĂ	Cuvinte panromanice din vocabularul laic utilizate cu accepție religioasă: lat. <i>frater</i>	73
LILIANA HOINĂRESCU	Valori discursive ale marcatorului epistemic <i>într-adevăr</i> în limba română. O perspectivă diacronică	85

RECENZII

GEORGIANA-ROXANA PRICOP	Gabriela PANĂ DINDELEGAN, Raluca BRĂESCU, Cristiana ARANGHELOVICI <i>Locuțiunile limbii române</i> , București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2025, 103 p.	121
-------------------------	---	-----

MIHAELA MARIN	Pr. prof. dr. Nicolae ACHIMESCU, <i>Dicționar de nume și termeni religioși orientali</i> , București, Basilica, 2024, 460 p.	123
IULIA BARBU-COMAROMI	Nicolae SARAMANDU, Manuela NEVACI, Irina FLOAREA, Ioan Mircea FARCAȘ, Alina BOJOGA, Francisco R. CONSTANTIN, Alexandra LOIZO, Mara MANTA, Mihaela MORCOV, Oana NICULESCU (red.), <i>Proceedings of the Xth Congress of the International Society for Dialectology and Geolinguistics (4–8 September 2023, București)</i> , Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2024, I–LXXVIII + 767 p.	124
ȘTEFANIA OPREA	Daniela Mariana CONSTANTIN (POPA), <i>Limbajul corporatist. Analiză lexicologică și socioculturală</i> , București, Editura Universității din București, 2023, 377 p.	129

PARADOXUL LEXICAL AL UNUI CUVÂNT-FANTOMĂ: SUBSTANTIVUL *ADORMITA*

FLORIN VASILESCU

Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”

florin_vasilescu2000@yahoo.com

Cuvinte-cheie: *cuvânt-fantomă, Biblia 1688, Septuaginta, text chirilic, lexicologie.*

Keywords: *ghost-word, 1688 Bible, the Septuagint, Cyrillic print, lexicology.*

Alcătuirea listei de cuvinte a unui dicționar presupune de ceva vreme utilizarea unor programe care înlesnesc munca lexicografică prin evidențierea contextelor; confruntarea surselor bibliografice determină astfel și îmbunătățirea capacității de lematizare a muncii lexicografice. Deși destul de veche din punctul de vedere al capacităților de prelucrare a textelor, o aplicație de bază pentru această sarcină este programul de concordanțe, un instrument de bază pentru orice lexicograf. Automatizarea procesului de alcătuire a listei de cuvinte necesare pentru structurarea unui dicționar ridică însă nenumărate probleme, de la evaluarea unor forme neobișnuite sau a unor cuvinte rare¹ la aprecierea nuanțelor semantico-stilistice ale cuvintelor studiate.

Pe lângă formelor greșite rezultate din prelucrarea informatică defectuoasă a textelor (scan-uri sau surse grafice de o calitate redusă ori programe de ocerizare mai puțin performante), există o categorie de forme lexicografice care pun problema introducerii în dicționar a unor cuvinte-fantomă aparent justificate. Dacă primele pot fi ușor descoperite prin compararea cu textul original, în cazul cuvintelor din a doua categorie sunt necesare cercetări conduse cu atenție, presupunând conjugarea mai multor factori lingvistici. La dificultatea acestei sarcini contribuie nu numai o anumită orientare culturală a celor care studiază textele în cauză², dar și capacitatea limbii de a extrage din potențialitate forme oricând posibile și justificabile. Dacă în cazul unor cuvinte-fantomă verdictul din corelarea cu textul original (sau cu alte manuscrise) ori lucrări asemănătoare este relativ facil, în cazul altora apare un semn de întrebare care persistă și în urma unor raționamente pertinente.

¹ Apariția mai nouă în dicționarul academic a *hapax*-urilor, față de care unii cercetători manifestă o aparent justificată rezervă.

² Un exemplu sugestiv din critica literară universală, cu implicații și în activitatea lexicografică, este evaluarea operei unui scriitor care abundă în trimiteri religioase (precum Nikos Kazantzakis) de critici fără preocupare pentru operele patristice sau pentru trimiterile religioase ale unei scrieri.

Un asemenea caz îl prezintă substantivul „adormită”, descoperit în *Biblia de la București* (1688). Cuvântul poate fi extras din Isaia 56, 10:

Vedeți că au orbit toți, n-au cunoscut; toți câinii –năuci, nu vor putea lătra, visând așternutul, iubind adormita.

Evidențiat în urma utilizării unui program de concordanțe, cuvântul ridică problema introducerii sale în lista familiei verbului „a adormi”.

Raritatea acestui substantiv feminin, deși posibil în limba română (vezi cuvintele *azvârlita*, *mulțumita*, *spusa* etc.), determină precauție în aprecierea resurselor sale, prin urmare este necesară o verificare atentă a textului³. Mai ales că acest cuvânt nu a fost înregistrat nici în *Dicționarul Academiei*, nici în *Etimologicum Magnum* al lui Hasdeu.

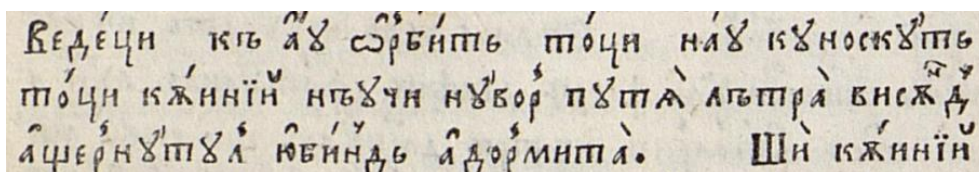
De obicei, verificarea unui verset din Biblie se face prin raportare la *Biblia* aprobată de Sfântul Sinod al Bisericii române. În aceasta descoperim o traducere similară:

Vedeți cum toți au orbit, nimic n’au cunoscut: câini apucați de mușenie, care nu vor lătra, visându-și culcușul și iubind **dormitarea**.

În acest punct al discuției, pare că dilema este lămurită: Biserica ortodoxă română a dat binecuvântarea unei formule care ar justifica introducerea substantivului „adormită” în lista de cuvinte a *Dicționarului limbii române*. Totuși, se cere și verificarea surselor care au stat la baza traducerii și a modului în care este posibilă o revizuire a textului biblic.

Primul pas este verificarea textului original.

Verificarea textului din ediția *Bibliei* tipărită în anul 1688 poate justifica o citire diferită a textului: deși particula *a* pare lipită de literele care o urmează, o lecțiune posibilă este și „iubind a dormita”.

³ „În textele vechi românești, există exemple numeroase de substantive feminine de felul: agonisita, ieșita, grăita, ascunsă, porîncita, născută, sfătuită, arsa, adusa etc.)... Ținînd seama de conținutul abstract al acestor substantive, integrarea lor la ambele genuri (rom. *ieșitul*, n., *ieșita* f.) ... este pe deplin justificată.” Gr. Brîncuș susține că, în asemenea cazuri, ne putem afla în fața unei substantivări a participiului, *O concordanță gramaticală româno-albaneză: modul supin*, în LL, nr. XIII, 1967, 102.

Data fiind conștiința latinității limbii române și apropierea de cultura apuseană a cărturarilor români, ne întrebăm dacă nu cumva la revizuirea textului biblic al celor două ediții (Biblia de la 1688 și Biblia Sf. Sinod) un rol important îl va fi jucat și apelul la textul *Vulgatei*. Același verset (Isaia 56, 10) are în *Vulgata* următoarea formă:

Speculatores ejus cæci omnes; nescierunt universi: canes muti non valentes
latrare, videntes vana, dormientes, et amantes *somnia*.

Existența latinului „*somnia*” ar justifica substantivul „dormitarea” la o citire mai puțin riguroasă, precum și forma din Biblia de la 1688, „*adormita*”.⁴

Deși în alte versiuni românești ale *Vulgatei*⁵ substantivul *somnia* este tradus corect prin *visuri* (pluralul acuzativ al lui **somnium**), nu este exclus ca acesta să fi influențat indirect forma din *Biblia 1688*.

Cum există nenumărate resurse disponibile pe Internet, verificăm substantivul în cauză și în *Fapte 2,17*⁶:

Vulgata: Juvenes vestri visiones videbunt, et seniores vestri *somnia somniabunt*.

Acesta este echivalat astfel:

Biblia 1688: Vor proroci fiii voștri și featele voastre, și tinerii voștri vederi vor vedea și cei bătrâni ai voștri *visе vor visa*.

Biblia Sf. Sinod: Fiii voștri și ficele voastre vor profeți și tinerii voștri vedenii vor vedea și bătrânii voștri *visе vor visa*.

În același timp, textul grec al Noului Testament pentru *Fapte 2,17* este

οἱ νεανίσκοι ὑμῶν ὁράσεις ὄψονται, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ὑμῶν ἐνυπνιασθήσονται·

Deci influența latinului *somnia* rămâne sub semnul întrebării.

Dilema privind statutul formei din textul retipărit al Bibliei de la București 1688 presupune alegerea între o formă valoroasă stilistic și aprobată de Sfântul Sinod și o formă mai puțin evocatoare, dar mai aproape de forma prezumtiv corectă.

Versetul din Isaia introduce tensiunea necesară textului biblic, prin implicațiile pe care le presupune relația dintre profet și cei care au abandonat adevărata credință: „câinii năuci... visând așternutul, iubind *adormita*”. În plus, formulele

⁴ Există un paralelism, poate involuntar, între latinele *somnia* – *somniare* și formula propusă **adormita** și *adormitare*.

⁵ Am ales *Vulgata 1760–1761* datorită apropierii culturale dintre cele două țări române.

⁶ Textele pot fi verificate și pe Internet la adresa <https://sacred-texts.com/bib/poly/index.htm>

binare se bucură de o mare putere evocatoare în literatura universală și în literatura română, dacă ar fi să ne referim doar la cunoscutele „Soarele și luna ... Brazi și pălinași...” etc.

Formula preluată în ediția din 1988 a Bibliei (1688) poate presupune transformarea infinitivului lung *adormitare* prin eliminarea sufixului substantival *-re* sau adoptarea unei formule feminine pentru participiul substantivat (ca în *mulțumită* și *azvârlită*).

Urmând raționamentul lui Gr. Brâncuș din lucrarea citată, pare mai probabil că tipul de substantiv feminin *adormita* s-ar putea explica direct din participiul în *ă*; utilizarea unui cuvânt refăcut după pluralul neutru ar fi posibilă doar într-un text popular, fără valențele textului biblic.⁷

Femininele *adormita*, *mulțumita*, *spusa* etc. și-ar afla echivalentul în plan semantic prin structura definițională „faptul de a ...”. Formula, uneori înregistrată în DLR la adjectiv (ca la *mulțumit*, *-ă*, cu indicația *învechit și popular*) prezintă dificultăți prin aceea că, în funcție de context, adaugă în plan semantic și „rezultatul acțiunii” (căci în cazul *mulțumita* se are în vedere atât „răspunsul”, cât și „exprimarea recunoștinței”, DLR, lit. M, pag. 982).

Forma substantivală ar prelua din paralelismul de la adjectiv, conferind textului o notă arhaică, valoroasă din punct de vedere stilistic. Binomul adjectival „adormit – adormită” ar fi preluat în textul vechi prin perechea substantivală „adormit–adormita” și în plan semantic s-ar echivala cu „faptul de a adormi”, dar și starea de „adormitare”.

O asemenea interpretare este însă contrabalansată de posibilitatea utilizării în context a infinitivului.⁸ O trăsătură importantă a limbii române este utilizarea frecventă în stilul cultivat (beletristic, științific, juridic) a infinitivului - formă verbală mai abstractă⁹.

În același timp, infinitivul are în general o slabă întrebuintare verbală în românește, în timp ce verbele din categorii neregulate folosesc frecvent abstractele verbale (Graur, Fond lexic., 174) .

Dacă ar fi să discutăm implicațiile utilizării unui substantiv prin opoziție cu forma verbală scurtă (oarecum neutră), am putea spune că în planul semnificației (acțiunea de a ... și rezultatul ei) utilizarea substantivului aduce o bogăție de nuanțe favorabilă din punct de vedere poetic textului. În timp ce verbul presupune o caracteristică aspectuală, sugerând continuitate, substantivul, prin lipsa trăsăturilor

⁷ Marca neutruului la plural s-ar identifica cu a femininului (sg. n. *adormitul*, pl. *adormitele*, din care se poate forma femininul *adormita*). Într-un text parodic sau popular, s-ar putea la limită accepta *adormitele*, după glumețul *aghioasele*. Însă literatura română nu-și permite familiarități cu textul biblic.

⁸ Deseori infinitivul este utilizat drept complement pentru verbele denumind acte de creație sau verbe care denotă voință, putere, datorie, obișnuință, înclinație, continuare, terminare și alte asemenea noțiuni, inclusiv antonimele lor [Latin Grammar, 276] .

⁹ „Tendința de utilizare a infinitivului în locul conjunctivului încadrează limba română actuală în tiparul limbilor romanice” [GALR 392]. Formula care ar utiliza conjunctivul în Biblia de la 1688 ar fi „îubind să dormiteze”.

semantice care ar indica aspectul de acțiune, conferă textului brevilocvență, susținând caracterul sentențios al exprimării profetice.

Pentru stabilirea statutului cuvântului „adormita” vom folosi drept argument esențial mărturia traducătorilor Bibliei de la București. Aceștia fac trimitere la textul „celor șaptezeci de învățați” în prefața operei lor¹⁰; de altfel, și Biblia Sfântului Sinod, prin prefața lui Bartolomeu Anania, face referire tot la *Septuaginta*. De aceea suntem înclinați să credem că lecțiunea corectă în cazul fragmentului din Isaia 56, 10 este

„cîinii năuci... visând așternutul, iubind a dormita”.¹¹

în greaca biblică: κύνες ἐνεοί ... ἐνυπνιαζόμενοι κοίτην φιλοῦντες νυστάξαι.

Într-o epocă în care nu se lămurise pe deplin ortografia și hârtia era rară și scumpă, cuvintele scurte erau grupate împreună, după cum se vede la „n-au” și „nu vor”, „să nu le”, scrise toate într-un cuvânt. La fel, particula *a* apare lipită de verbe (forma scurtă) ca la *a veni* (verset1), *a iubi* (verset6) sau (forma lungă) *a slujirea* (verset 6) din același capitol.

Examinând cu atenție textul din tipăritura de la 1688, observăm și că traducătorii au preluat din limba greacă notarea accentelor, adaptând-o pentru limba română. Conform regulilor din limba greacă, în cazul unui substantiv, accentul ar trebui să stea în aceeași poziție ca la nominativul singular, indiferent de modificările privind numărul sau cazul. În plus, accentul grav se pune întotdeauna pe ultima silabă [Greek Grammar, 27–28]. În capitolul din care am preluat versetul discutat, cuvintele au indicat accentul ascuțit acolo unde trebuie (ca la *așternutul*, pe primul „u”, sau la *orbit*, pe „i”) deci, în cazul unei forme *adormita*, ar fi trebuit să fie pe „i”, și nu pe ultimul „a”. În plus, observăm un rând mai sus verbul „lătra”, cu accentul pus la fel, pe ultima vocală.

Un distins specialist¹² sugerează posibilitatea unei haplologii, rezultată din neatenția unui scrib, pentru a explica problema pe care o discutăm aici. Ipoteza haplologiei se bazează pe prezența în Matei 25,5 a verbului *a adormita*: Și, zăbăvind ginerile, au **adormitat** toate și dormiia.

Prin urmare, prezenta acestui verb în Biblia (1688) ar justifica următoarea lecțiune pentru Isaia 56, 10: „cîinii năuci... visând așternutul, iubind **a adormita**”. Deci în versetul citat ar fi vorba de un verb, cu accentul pe ultima vocală, dar nu „a dormita” ci „a adormita”¹³.

¹⁰ „Între alte izvoade elinești, vei afla un izvod ce au fost tipărit la Francofort, care izvod iaste dupre cel vechiu al 72 de dascăli ovreai ce Ptolomeu Filadelful au făcut de au tălmăcit Scriptura Sfintă cea Veache de pre limba ovreiască pre elinească”.

¹¹ Dr. Melania Bădic ne confirmă informația că, în pasajul discutat, și în textul masoretic este vorba de o succesiune de două verbe (*iubind să dormiteze*).

¹² Referentul acestui text.

¹³ În Biblia (1688) verbul „a adormita” apare o singură dată, iar „a dormita” de două ori.

Deși posibilă, această ipoteză prezintă dezavantajul că nu ține seama de regimul narativ și retoric al textului biblic. În cazul pildei fecioarelor, din Matei, succesiunea vocalelor (au adormitat) și repetarea verbului sugerează o oarecare dilatare a firului epic, având drept scop accentuarea caracterului dramatic al concluziei. În cazul retoricii profetice din Isaia, cum scriam mai sus, textul pretinde scurtime, pe care nu o regăsim în „visând așternutul, iubind a adormita”.

După tot acest raționament, considerăm că substantivul „adormita” este un *cuvânt-fantomă*. El a fost utilizat ca formă arhaică pentru „mai prozaicul” *a dormita*. Sau pur și simplu a fost preluat așa din neatenție.

Din acest punct de vedere, el poate fi simplu catalogat după formele pe care cercetătorii francezi le-au decelat la evaluarea Dicționarului lor: astfel, cuvintele-fantomă apar, la citirea textelor vechi, printre altele, și prin „Separarea cuvintelor, probleme de aglutinare sau deglutinare”, cu subclasele succesive:

Aglutinare, deglutinare cu prepozițiile a/de/în și

Cazul lui a + verb care dă forme nominale.

Acest cuvânt-fantomă prezintă caracteristica importantă că, deși interesant stilistic, nu poate fi citat în DLR. Dacă ar fi fost o altă traducere a Bibliei, cum este Biblia Sf. Sinod (așa-numita versiune Anania), el ar fi putut să-și înregistreze valențele stilistice la adevărata lor valoare în interiorul dicționarului limbii. De altfel, în cuprinsul Bibliei Sf. Sinod din 2001, alegerea infinitivului lung „dormitare” pentru verbul „a dormita” este pe deplin justificată, sugerând perioada din literatură când se folosea infinitivul lung cu funcție de verb.

Nu același lucru se poate spune despre substantivul pe care l-am discutat, „adormita”. Dată fiind relația cu traducătorii de sfârșit de secol XVII, cuvântul apare ca o formă greșit extrasă din inventarul potențial al limbii române.

Este posibil ca redactorul ediției din 1988 a textului sacru să fi cedat presiunii poetice a textului, alegând o formulă posibilă, în spiritul vechilor psaltiri, dar incorectă prin raportarea la textul original.

BIBLIOGRAFIE

- Biblia* (1688) = *Biblia adevă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. [Traducere]. Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban-Vodă Cantacuzino, domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod ... București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988.
- Biblia* <1760-1761> = *Biblia Vulgata. Blaj* <1760-1761>. Traducere de Petru Pavel Aron [= Aaron] et alli. Vol. I–V. București, Editura Academiei Române, 2005.
- Biblia* (2001) = *Biblia sau Sfânta Scriptură*. [Traducere]. Ediție jubiliară a Sfântului Sinod... Versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, Arhiepiscopul Clujului, sprijinit pe numeroase alte osteneli. București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2001.

- DA = *Dicționarul limbii române*. [DA] [Sub conducerea lui Sextil Pușcariu]. Literele A–B, D–De, F–I, J–Lojniță. Academia Română. București, 1913–1948
- DLR = *Dicționarul limbii române*. (DLR). Serie nouă. I–XIV. Tomul VI. Literele M–Z, Academia Republicii Române. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1965–2023.
- GALR – 2008 = *Gramatica limbii române*. [GALR]. I-II. Tiraj nou, revizuit. Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. [Coordonator: Valeriu Guțu Romalo]. București, Editura Academiei Române, 2008. I. *Cuvântul*. 712 p.; II. *Enunțul*.
- GRAUR, *Fond. Lexic.* = Al. [= Alexandru] Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*. [București], Editura Academiei Republicii Populare Române, 1954
- Greek Grammar = *A Manual Grammar of the greek New Testament*. By H. E. Dana and Julius R. Mantey, New York, The McMillan Company, Fifteenth Printing, 1967
- Latin Grammar = *Latin Grammar*, B. L. Gildersleeve, MacMillan and Co., London, 1903.
- LL = *Limbă și literatură*. I-. București, Societatea de Științe Istorice și Filologice, 1955 –.

Au fost consultate și site-urile:

<https://antigonejournal.com/2021/06/greek-accent-ten-rules>

<https://koineworkbook.wordpress.com/2018/08/01/the-rules-of-accent-in-classical-and-koine-greek/>

<http://stella.atilf.fr/scripts/fantomes>

THE PARADOXICAL LEXICAL STATUS OF A GHOST-WORD: THE NOUN *ADORMITA*

Abstract

The article discusses the use of the word „adormita” in the 1988 jubilee edition of the 1688 Bible (Isaiah, 56:10). Upon attentive scrutiny, the word proves to be a ghost-word. Whether related to the poetic pressure of the text, or only misreading of the Cyrillic print, the 1988 editors of the Bible wrongly used the noun „adormita” instead of the infinitive „a dormita”. Also grammatically possible and stylistically valuable, the noun „adormita” is a creation of the 1988 editors of the Bible, hence the 1688 attestation is incorrect.

CÂTEVA CAZURI DE VARIAȚIE FRAZEOLOGICĂ ÎN LIMBA ROMÂNĂ CONTEMPORANĂ

ANDREEA RADU-BEJENARU

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”; Universitatea din București

cristina-andreea.bejenaru@lls.unibuc.ro; andreea_radubejenaru@yahoo.com

Cuvinte-cheie: *frazeologie, limba română, variație frazeologică, creativitate idiomatică, dinamica fondului frazeologic.*

Keywords: *phraseology, Romanian language, idiomatic variation, idiomatic creativity, the dynamics of the phraseological inventory.*

1. CONSIDERAȚII TEORETICE PRELIMINARE

Variația frazeologică este un fenomen mai rar tratat în lingvistica românească contemporană, despre care credem, însă, că necesită o atenție mai mare. Variația frazeologică contravine viziunii canonice asupra frazeologismelor, care sunt considerate în mod tradițional ca fiind construcții cu o structură fixă, cu elemente bine sudate și al căror specific constă tocmai în redarea lor sub aceeași formă. Motivele pentru care acest fenomen se manifestă în uzul curent al frazeologismelor sunt diverse și țin, în mare parte, de prezența sau absența intenției vorbitorilor de a modifica structura expresiei. Vom reveni asupra acestui aspect în paginile următoare. Totodată, considerăm că nu putem avea o înțelegere bună a acestui fapt de limbă fără a reveni asupra unor caracteristici principale ale unităților frazeologice. Prin urmare, este necesară reluarea unor chestiuni teoretice minimale, care au rolul de a aduce o mai mare claritate în analiza ulterioară a tipurilor de variație identificate.

La începuturile sistematizării noțiunilor referitoare la acest tip de structuri, lingviștii s-au axat cu precădere pe separarea lor de alte feluri de expresii, pe caracterizarea lor și pe consolidarea frazeologiei ca știință de sine stătătoare, diferită de lexicologie și sintaxă (Bally 1909, Dimitrescu 1958, Boroianu 1974, Hristea 1984). În abordarea tradițională a unităților frazeologice se pune accent pe echivalența semantică dintre unitatea lexicală și cea frazeologică și pe dispariția sensului propriu al elementelor componente, fapt ce poate fi demonstrat și de prezența arhaismelor (Bally 1963: 75). De aceea, *les unités phraséologiques* desemnează la Bally, întemeietorul frazeologiei, un grup de expresii cu o coeziune absolută a termenilor ce le compun. Printre caracteristicile cel mai des evidențiate în studiile

referitoare la frazeologie se numără următoarele: fixitatea structurii lexicale, necompoziționalitatea, lipsa variației morfosintactice, redarea în aceeași formă, coeziunea semantică, funcția referențială secundară, expresivitatea, intraductibilitatea construcțiilor într-o altă limbă, prezența arhaismelor.

Ambiguitatea care a luat naștere odată cu aprofundarea studiilor frazeologice și dificultatea de separare a unităților frazeologice de alte tipuri de construcții similare – în unele cazuri pe criterii considerate a fi subiective, precum expresivitatea sau familiaritatea – au condus la apariția unei întregi serii de termeni utilizați pentru denumirea obiectului de studiu: *locuțiune*, *expresie*, *sintagmă*, *formulă*, *idiotism*, *idiomatism*, *idiom*, *expresie idiomatică*, *frazeologism*, *izolare*, *clișeu* (Hebedean 2014: 102).

Din perspectiva unor studii mai recente, accentul se mută pe alte însușiri care sunt tratate ca un „gestalt” sub denumirea generică de *idiomaticitate*. Printre cele mai importante se numără compoziționalitatea. Ideea de compoziționalitate înaintată în unele studii (Wasow *et al.* 1983, Nunberg *et al.* 1994) se opune celei de necompoziționalitate promovată în lucrările mai vechi, care presupunea că sensurile elementelor componente ale unei unități frazeologice nu contribuie sub nicio formă la realizarea sensului figurat final al expresiei. Wasow și coautorii săi introduc, însă, noțiunea de compoziționalitate variabilă, admitând existența mai multor tipuri de frazeologisme, în funcție de măsura în care fiecare element al expresiei participă semantic la sensul global al construcției. Astfel, sunt identificate frazeologisme complet necompoziționale, parțial necompoziționale și complet compoziționale (Wasow *et al.* 1983: 105-107).

Transparenta este o altă trăsătură des evocată în studiile frazeologice (v. Cacciari & Glucksberg 1991), aflată în strânsă legătură cu compoziționalitatea și care face referire la ușurința cu care sensul figurat al unei unități frazeologice poate fi identificat pe baza elementelor ce o compun. În general, frazeologismele opace (cele al căror sens nu transpare din elementele componente) sunt considerate a fi necompoziționale, iar cele transparente (cele al căror sens reiese într-o măsură mai mică sau mai mare din elementele componente), compoziționale.

Cele două caracteristici amintite mai sus se leagă în mod direct de o chestiune extrem de dezbătută în lingvistică, și anume accesarea sensului idiomatic. Problema stocării și decodării unităților frazeologice reprezintă o preocupare majoră a frazeologiei contemporane. În acest sens, am identificat trei teorii principale. Prima dintre ele este ipoteza procesării idiomatice (*idiomatic processing hypothesis*, Bobrow & Bell 1973), care susține că accesarea involuntară a sensului figurat se face prin recuperarea sa din lexiconul mental frazeologic, doar după ce se încearcă inițial o analiză lingvistică totală ce nu are succes în decodarea expresiei. O a doua teorie este cea propusă de Swinney și Cutler (1979) și poartă denumirea de ipoteza reprezentării lexicale (*direct access hypothesis*). Aceasta afirmă că procesarea sensului propriu al constituenților se întâmplă simultan cu procesarea sensului figurat al întregului frazeologism. Construcțiile de acest tip sunt depozitate

mental și evocate atunci când este necesar, într-un mod asemănător cuvintelor lungi. Ultima dintre cele trei teorii este ipoteza hibridă (*configuration hypothesis*), înaintată de Cacciari și Tabossi (1988), care susține că unitățile frazeologice sunt procesate treptat, cuvânt cu cuvânt, până într-un anumit punct critic, când construcția începe să capete configurația unui frazeologism și creierul înțelege că expresia nu poate fi interpretată literal, ci frazeologic.

Strict din perspectiva variației frazeologice, două alte mențiuni sunt necesare. În primul rând, ne vom referi la familiaritate, o trăsătură – și ea graduală – care ne arată cât de reperabilă este o unitate frazeologică de către vorbitorii unei anumite limbi. Familiaritatea se află în strânsă legătură cu variația frazeologică – cu cât un frazeologism este mai bine cunoscut și mai larg răspândit în cadrul unei comunități lingvistice, cu atât permite existența unui număr mai mare de variații. O combinație fixă de cuvinte poate fi analizată în termenii familiarității la oricare dintre nivelurile interpretării sale – lexical, morfologic, sintactic, semantic. În ceea ce privește sintaxa, atragem atenția asupra faptului că toate operațiile sintactice sunt direct dependente și restricționate de componenta semantică a frazeologismului, singurele modificări permise fiind acelea care nu afectează semantica expresiei, cele care sunt relevante pentru sensul ei unitar sau care servesc intenției de comunicare a vorbitorului.

În finalul acestui subcapitol, vom încerca să dăm o definiție cât mai cuprinzătoare a unităților frazeologice și să clarificăm în ce alte categorii de construcții *nu* se pot încadra ele. În ceea ce privește definirea lor, următoarea formulare ni se pare a fi cea mai adecvată:

Frazeologismele reprezintă o clasă de expresii cu formă fixă, cu o structură lexicală și sintactică diversă, ce poate permite anumite variații (în măsura în care acestea nu afectează sensul figurat unitar al construcției), al căror sens este de cele mai multe ori figurat și puternic expresiv, cu grade diferite de compoziționalitate și transparență, convenționalizate prin uzul repetat și stocate, transmise, recunoscute și decodate pe baza unor reprezentări, scheme și modele conceptuale motivate cultural și empiric. (Radu-Bejenaru 2021: 123)

Conceptul de *frazeologism* sau *unitate frazeologică* este adesea utilizat pentru a descrie o gamă foarte largă de tipuri de expresii, care variază din punctul de vedere al fixității și al expresivității. Din perspectivă structurală, ele pot lua forma unor locuțiuni sau colocații, criteriul semantic fiind cel care ne ajută să le delimităm. Frazeologismele pe care le vom analiza în această lucrare fac parte din categoria expresiilor cu un grad ridicat de plasticitate. Acest tip de structuri este diferit de cele de mai jos, aflate pe trepte diferite de expresivitate și compoziționalitate:

- **locuțiuni** de orice fel, în care termenii componenți nu participă la crearea unui sens nou, figurat și expresiv (*a face duș, a-și aduce aminte, ținere de minte, a lua o decizie*);

- **colocații**, fie ele terminologice sau nu (*centru de greutate, punct de fierbere, punct de sprijin, liniște adâncă*);
- **comparații** în cadrul cărora sunt asociați doi termeni cu sens propriu, fără ca vreunul dintre aceștia să sufere o transformare semantică care să creeze un înțeles global nou (*alb ca zapăda, galben ca lămâia, negru tăciune*);
- **alte unități frastice**, cu structură sintactică complexă (zicători, maxime, citate ale unor personalități, proverbe etc.).

Am insistat asupra trecerii în revistă a acestor informații, întrucât ele sunt relevante pentru înțelegerea în profunzime a fenomenului variației frazeologice și pentru că oferă o altă perspectivă asupra obiectului de studiu în sine, diferită de cea clasică.

2. VARIAȚIA FRAZEOLOGICĂ

2.1. ASPECTE TEORETICE GENERALE ALE VARIAȚIEI FRAZEOLOGICE

Contrar percepției tradiționale, multe dintre frazeologismele familiare suportă transformări de ordin formal și semantic în uz, unele dintre variante putând deveni instituționalizate prin utilizare recurentă (Gibbs și Nayak 1989, Groza 2005, Langlotz 2006, Parizoska 2022). În lingvistica românească, pe tema variației frazeologice s-au pronunțat de-a lungul timpului lingviști precum Iordan (1948, „Limba română actuală. O gramatică a... greșelilor”), Dimitrescu (1958, „Locuțiunile verbale în limba română”), Sala (1961, „Asupra metaforei reciproce”), Evseev (1969, „Contribuții la studiul variantelor unităților frazeologice”), Hristea (1984, „Frazeologia și importanța ei pentru studiul limbii române”), Coteanu *et al.* (1985, „Limba română contemporană. Vocabularul”), Avram (1987, „Probleme ale exprimării corecte”), Groza (2017, „Creativitate și expresivitate în frazeologie limbii române”).

Variația unităților frazeologice se întâmplă exclusiv în uz și poate apărea din rațiuni lingvistice sau extralingvistice. Manipularea celor mai multe dintre formele canonice ale unităților frazeologice se produce pentru a răspunde anumitor nevoi de comunicare pe care vorbitorul le are la momentul respectiv. Prin urmare, modificările care intervin sunt dependente de context, iar noile variante frazeologice apărute pot avea o interpretare deplină doar cunoscând aceste circumstanțe (Langlotz 2006, Parizoska 2022). Așa cum aminteam mai sus, multe dintre trăsăturile unităților frazeologice s-au dovedit a fi, de fapt, graduale. Acest lucru este valabil și pentru stabilitatea lor structurală. Pe parcursul transformărilor succesive pe care frazeologismele le suferă, se observă că fiecare construcție are un grad diferit de fixitate (*frozenness, fixedness* cf. Langlotz, 2006).

În ceea ce privește compoziționalitatea, s-a subliniat faptul că sunt mai predispuse la variații unitățile frazeologice compoziționale, adică cele al căror sens poate fi dedus pe baza elementelor componente (v. *spill the beans* vs. *kick the bucket*) (Gibbs și Nayak 1989), precum și că frazeologismele de tipul grupului verbal sunt cele mai susceptibile de a fi modificate (Parizoska 2022: 3). Cele mai frecvente modificări au loc la nivel morfologic și lexical (Groza 2005, Langlotz 2006, Parizoska 2022), întrucât sunt nivelurile cele mai accesibile, transformarea lor având un impact vizibil asupra structurii frazeologismelor.

2.2. TIPURI DE VARIAȚIE FRAZEOLAGICĂ ÎN LIMBA ROMÂNĂ

În clasificările prezente în literatura de specialitate se discută deseori și distincția voluntar – involuntar în procesul de transformare a unităților frazeologice. În unele cazuri, este greu de stabilit dacă în modificare a intervenit sau nu voința vorbitorului. Majoritatea situațiilor de variație sunt voluntare, date fiind corespondența contextuală și efectul comunicativ imediat obținut. Altele, însă, sunt evidente erori (*an idiomatic slip-of-the-tongue*, Langlotz 2006: 177) generate de cunoașterea insuficientă a formei ori sensului unității frazeologice. Indiferent de natura intenționată sau nu a modificărilor suferite de aceste structuri, variația frazeologică poate duce la inovații în această sferă a lexicului și la îmbogățirea fondului frazeologic.

Dintre clasificările făcute modificărilor ce intervin asupra unităților frazeologice pe care le-am întâlnit în diferite studii, credem că cea mai relevantă pentru specificul frazeologiei limbii române este cea propusă de Groza, în lucrarea sa din 2005. Astfel se conturează două categorii majore: o categorie a variațiilor frazeologice formale și o categorie a variațiilor frazeologice semantice. În acest demers, se ia în calcul, drept criteriu de delimitare, și intenția vorbitorului, vorbindu-se adesea despre variații formale și semantice ce pot avea caracter spontan sau voluntar.

Dintre variațiile formale spontane se disting variația fonetică, vizibilă, în genere, la nivel dialectal (*a băga în sperieți / spărieți*, Groza 2005: 57), variația gramaticală, care se manifestă prin diverse forme flexionare ale elementelor componente (*a lăsa pe cineva cu buza/buzele umflate*, Groza 2005: 57), variația lexicală și variația sintactică. Variația lexicală se poate realiza prin trei procedee – prin substituție (înlocuirea unui element al unității frazeologice cu un altul; *a avea / a purta pică pe cineva*), prin expansiune (adăugarea unuia sau a mai multor elemente noi în structura unității frazeologice; *a băga pe cineva în sperieți / a băga pe cineva în toți sperieții*) și prin elipsă (înlăturarea unuia sau a mai multor elemente din structura frazeologismului; *a rămâne ca trăsnet din senin / a rămâne ca trăsnet*) (Groza 2005: 57-60). Ceea ce autorul citat numește variație prin distribuție, noi am identificat-o ca fiind variație sintactică. Aceasta presupune schimbarea topicii unităților frazeologice: *a fi fără cap și coadă / a fi fără coadă și*

cap, a fi ascuțit la limbă / a avea limba ascuțită (Groza 2005: 60-61). Nu este foarte clar care dintre aceste variante sunt cele primare, canonice. Cert este, însă, că ele se află în circulație liberă și alternează frecvent. În toate aceste cazuri de variații considerate a fi spontane, se evidențiază faptul că nu există permutări semantice, sensul frazeologismelor rămânând același.

A doua subgrupă de variații formale este cea a variațiilor frazeologice intenționate, despre care se afirmă că sunt majoritare, apar ocazional în discurs și se produc „în vederea obținerii unui efect stilistic sporit” (Groza 2005: 74). În cadrul acestei grupe se disting două tipuri de modificări. Prima este cea a variației parasonimice, care constă în înlocuirea intenționată a unui element al unității frazeologice cu un parasonim: „Turismul și protocolul nu fac... *vilă bună*.” (în loc de *a face casă bună cu cineva*) (Groza 2005: 76). O a doua subgrupă este cea a variației prin expansiune (constând în adăugarea unor elemente noi) și a modificării poziției componentelor: „Dar Arghezi (...) versatil cum a fost tot timpul *s-a dat pe brazda conformismului*.” (în loc de *a se da pe brazdă*) (Groza 2005: 82).

Cea de-a doua categorie majoră cuprinde cazurile de variație semantică. Pe unele dintre ele le putem pune pe seama cunoașterii inexacte a sensului unităților frazeologice sau pe proximitatea fonologică dintre doi termeni (*muncă zilnică / muncă silnică*, Groza 2005: 87), fiind, așadar, involuntare. Unul dintre exemplele date de Groza este cel de resemantizare a expresiei *copil teribil* în următorul context: „În ciuda numeroaselor eșecuri, Maradona rămâne *copilul teribil* al fotbalului mondial.” De la sensul inițial de „copil-problemă” (cf. fr. *enfant terrible*), expresia ajunge să fie folosită cu înțelesul de „copil-minune” (Groza 2005: 88). În româna contemporană, probabil datorită semanticii adjectivului *teribil*, precum și recurenței sale utilizări pentru exprimarea superlativului absolut, îmbinarea de cuvinte pare a fi întrebuintată în cea mai mare parte cu cel de-al doilea sens, reinterpretat.

Al doilea tip de variații semantice este considerat a fi voluntar. După cum se poate observa din următorul exemplu, astfel de modificări, făcute cu un scop comunicativ clar, implică și multiple transformări de ordin formal: „De-abia scăpat în magazinul cu porțelanuri din Balcani, proaspătul *elefant roșu-galben-negru* a provocat un dezastru.” (Groza 2005: 90). A se vedea, spre comparație, forma standard a frazeologismului, (*a fi*) *elefantul din magazinul de porțelanuri*.

În ceea ce privește schimbările suferite de frazeologisme, se mai consemnează, de asemenea, o serie de fenomene conexe precum contaminția frazeologică (realizată în baza atracției sinonimice, voluntare sau nu, cu rezultate, de regulă, efemere): „Astfel, scriitorul american Ernest Hemingway *susține negru pe alb* că a scris acea genială nuvelă intitulată *Bătrânul și marea* (...).” (Groza 2005: 97). În acest exemplu se remarcă fuziunea dintre alte două unități frazeologice, și anume *a susține sus și tare* și *a scrie negru pe alb*. Un alt procedeu este analogia frazeologică, care are ca rezultat crearea unor unități frazeologice noi, cu formă asemănătoare, dar cu conținut semantic diferit: *bombă cu efect imediat* (format prin

analogie de la expresia *bombă cu efect întârziat*) (Groza 2005: 100). Ultimul fenomen ține de productivitatea frazeologismelor și este reprezentat de derivarea frazeologică. Aceasta are un caracter sistematic și se poate realiza prin nominalizări verbale (*trăgător de sfori, trasul pe sfoară*, derivate din *a trage sforile*; *îmbătare cu apă rece*, derivat din *a se îmbăta cu apă rece*) sau derivare regresivă (*un răsuflu de ușurare*, derivat din *a răsufla ușurat*) (Groza 2005: 108-109).

Clasificarea de mai sus reprezintă o bună încercare de sistematizare și clarificare a modificărilor ce au loc în structura frazeologismelor românești. În practică, pe baza exemplelor identificate de noi, se poate remarca complexitatea variației frazeologice în limba contemporană, unul dintre aspectele sale esențiale fiind acela că, de multe ori, diversele tipurile de variație nu apar individual, ci se suprapun.

2.3. RESTRICȚII ALE PROCESULUI DE VARIAȚIE FRAZEOLOGICĂ

Deși în studiile actuale se pune accent pe caracterul recurent și frecvent al variației frazeologice în defavoarea tradiționalei stabilități formale și semantice, există, totuși, și o serie de restricții de ordin cognitiv, care limitează ocurența transformărilor lor.

Primul criteriu care impune limitări de variație este recognoscibilitatea noii variante. Alterarea formei sau a sensului unui frazeologism nu trebuie să fie atât de radicală încât aceasta să nu mai poată fi recunoscută de persoana care o receptează. Decodarea variantei frazeologice se va face pe baza elementelor pe care le are în comun cu frazeologismul aflat în forma sa standard (Langlotz 2006: 216), așadar structura nou creată trebuie să conțină destule „indicii” care să activeze schema lingvistică prin care este reprezentată unitatea frazeologică la nivel mental.

Un alt element important din perspectiva restricțiilor variaționale este funcționalitatea. Un frazeologism care suferă modificări trebuie să rămână funcțional – el trebuie să fie modificat doar în măsura în care efectul perlocuționar dorit poate fi realizat. Funcționalitatea este luată în considerare drept un criteriu de departajare a variantelor voluntare de cele involuntare. Astfel, o variantă frazeologică voluntară va fi funcțională în contextul în care apare, pe când una involuntară, care este înțeleasă ca o eroare de vorbire, va fi nefuncțională (Langlotz 2006: 220).

Al treilea principiu și, după unii autori, și cel mai important dintre cele care trebuie respectate în momentul transformării unui frazeologism este compatibilitatea. Orice modificare a imaginii evocate de către elementele componente trebuie făcută în concordanță cu sensul figurat al unității frazeologice (Langlotz 2006: 221). De asemenea, este necesar ca transformările care intervin să nu fie ambigue, să nu fie extrem de evidente, să poată fi evocate în mod independent (adică recognoscibile fără a se enunța în prealabil frazeologismul în forma sa standard) și să fie corecte din punct de vedere gramatical (Langlotz 2006: 222).

3. EXEMPLE DE VARIAȚIE A UNOR FRAZEOLOGISME DIN LIMBA ROMÂNĂ

În lucrarea de față am ales să exemplificăm situațiile de variație frazeologică pe baza a două construcții foarte expresive și des utilizate în limbajul curent, și anume *a pune batista pe țambal* și *a da cu mucii-n fasole*. Motivele pentru care ne-am oprit doar la acestea două este paleta neașteptat de largă de transformări pe care unitățile frazeologice le pot suferi. Prima dintre cele două, *a pune batista pe țambal* este utilizată cu sensul „a ascunde, a tăinui; a mușamaliza; a ascunde o problemă, fără a rezolva cauza ce o determină”. Nu este înregistrată în dicționarele academice, ceea ce ne indică fie că este relativ nouă în limba română, fie că are un caracter diastratic specific. Prima atestare pe care am reușit să o identificăm este într-o scriere satirică a ziaristului Constantin Constantinescu (cunoscut și sub pseudonimele de C. Cosco sau C. Glumici), din anul 1926, unde expresia pare a fi folosită cu sens propriu: „Te atinge apoi pă coarda a groasă și, când vrei să-ți faci damblaua, comanzi *să pue batista pă țambal* și să-ți zică Zorile”.¹ Originea probabilă a unității frazeologice se regăsește în metoda de atenuare a intensității sunetelor produse de țambal prin acoperirea cu o batistă. Fără doar și poate, odată cu trecerea vremii, ea s-a îmbogățit semantic prin sensul figurat actual, fiind folosită cu precădere în lexicul argotic. Relevante pentru această ipoteză a provenienței sunt și unele dintre utilizările ei actuale: „Asta înseamnă că a dispărut corupția din România? Deloc. Înseamnă că cineva *a pus batista pe țambal*, adică haide să facem lucrurile astea *în surdină* (...)”.²

Cea de-a doua expresie selectată este *a da cu mucii-n fasole*, care are sensul de „a face o gafă; a face o greșală jeanantă”. Frazeologismul nu are înregistrări lexicografice în forma dată, însă o construcție similară, cu sens diferit, apare în dicționarul frazeologic al lui Tomici (2009): *a trânti mucii în fasole cuiva* „a-și bate joc de cineva, a insulta pe cineva”. Unitatea frazeologică probabil că este relativ recentă, întrucât o primă atestare identificată de către noi datează din 1985 (Dumitru Radu Popescu, *Orașul îngerilor*). În cazul ei, sensul figurat este motivat de imaginea concretă (ceea ce Langlotz numește *literal scene*), de faptul exprimat de sensul propriu al cuvintelor.

Variantele unităților frazeologice au fost extrase din Romanian Web Corpus (roTenTen), existent pe platforma Sketch Engine. Romanian Web Corpus conține exclusiv texte preluate de pe rețele de socializare, forumuri, din presa difuzată online etc. Le vom reda în paginile care urmează cu un context minimal și cu explicații complementare acolo unde este necesar.

¹ Ziarul Veselia, 1926, nr. 9, pag. 6 (arcanum.com).

² spotmedia.ro, accesat la 12.11.2024.

3.1. VARIAȚIA PRIN SUBSTITUȚIE

Tipul de variație prin substituție este unul de ordin formal și constă în înlocuirea unuia dintre elemente cu un alt lexem, care să corespundă mai bine contextului, să aibă un grad mai mare de expresivitate și un efect stilistic sporit. Pentru că majoritatea exemplelor selectate au luat naștere voluntar, se poate observa că variația structurală are ecou și la nivel semantic, sensul fiecărei variante devenind unul foarte specific.

(1a) „În încercarea disperată de *a pune batista pe scandalul „Hexi Pharma”*, (...) Achimaș își dă cu stângul în dreptul și face o afirmație șocantă.”³

(1b) „Cavitatea bucală – cum ne învățau profesorii noștri – este oglinda organismului. Or, cei de azi au uitat acest lucru, *au pus batista pe... oglindă*.”⁴

(1c) „Când lumea era agitată cu planul de salvare și cu firfireii dați întreprinzătorilor privați, Legea Națională de Recuperare Industrială (NIRA) *a pus batista pe portofelul magnaților* și a îndulcit strâmtorarea.”⁵

(1d) „Stimați colegi, colaboratori, cititori și pretini, mă simt dator să *pun hârtia igienică pe țambal*: vă rog să vă relaxați (...) pentru că urmează o nouă postare, mult mai pozitivă, optimistă (...) cu așful de la alt etaj.”⁶

(1e) „Securitatea cetățeanului este permanent amenințată de abuzuri, ilegalități, violențe de tot felul, al căror număr continuă să crească în mod alarmant, iar organele abilitate ale statului *stau cu batista pe țambal*.”⁷

Observăm că oricare dintre componentele frazeologismului poate fi modificat, în cazul de față, atât predicatul, cât și complementul direct și complementul circumstanțial din cadrul expresiei. În ceea ce privește exemplele (1a) și (1c), substituția se combină cu expansiunea – structura frazeologismului este transformată prin adăugarea unor elemente noi, care să facă referire la o situație particulară (mușamalizarea scandalului legat de dezinfectanții diluați, respectiv complicitatea statului în îmbogățirea afaceriștilor americani). Exemplele (1d) și (1e) suportă transformări la nivel semantic. Primul dintre ele reprezintă comentariul unui internaut care în mai multe rânduri a declanșat discuții contradictorii prin postările sale despre afișe cu mesaje insolite.

În contextul dat, nu este substituit doar complementul direct pentru a se adapta noii situații relatate, ci unitatea frazeologică se resemantizează complet, căpătând sensul de „a calma spiritele; a aplana conflictul”. În cazul (1e), însă, are loc doar o modificare a conținutului semantic, verbul *stau* făcând referire la o situație care persistă de mai mult timp.

³ timpul.info, accesat la 18.09.2024.

⁴ <https://www.viata-medicala.ro>, accesat la 18.09.2024.

⁵ <https://romaniailibera.ro>, accesat la 18.09.2024.

⁶ <http://www.euasazic.ro>, accesat la 18.09.2024.

⁷ <http://cdep.ro>, accesat la 18.09.2024.

(2a) „De foarte multă vreme observ aici (...) o serie de persoane care nu cunosc reguli simple de editare (...). Și de obicei, în majoritatea cazurilor, sunt ăia de *trîntesc* (sic!) *mereu cu mucii în fasole celor care* în general au *gîndire* (sic!) de dreapta (...).”⁸

(2b) „Firea și alți trei senatori PSD vor să înființeze (...) Festivalul Internațional București „Pasărea Măiastră”. (comentariu utilizator) „Festivalul de *aruncat cu mucii în fasole*? Sau cel de explodat mămăliga cu dinamita.”⁹

(2c) „Tu de unde vii? *Ai dat cu mucii în articol* la final, autorule.”¹⁰

(2d) „(...) iar despre partea cu șmecheria *ai cam dat cu mucii în ciorbă*, dacă înțelegi ideea, cel mai modest și pacifist pe care am avut plăcerea să-l cunosc.”¹¹

(2e) „Azi, la meciul disputat de echipa dumitale împotriva echipei din Brezoele, *ai dat cu mucii în tigaie!*”¹²

(2f) „Marian Pavel nu și-a uitat originile. Și, odată ajuns în Parlament, a rămas același. Adică *și-a suflat mucii în fasolea BOR* susținând că sunt prea multe biserici și prea puține școli (...).”¹³

La fel ca în cazurile precedente, și aici constatăm că nu există restricții în privința elementelor care pot fi înlocuite. Schimbările sunt operate cu scopul de a adapta structura frazeologică la context, de a intensifica expresivitatea și de a conferi nuanțe ironice (2b) ori depreciative (2f). În (2b) observăm că are loc și o nominalizare, iar în (2d) și (2e), substituția se face prin cohiponimie, respectiv metonimie, ambele transformări fiind, după părerea noastră, involuntare (alterările de formă nu au relevanță pentru context sau pentru semantica expresiei). Exemplele (2a) și (2f) combină procedeul de substituție cu cel de expansiune, primul prin adăugarea unui complement indirect, iar al doilea prin adăugarea unui atribut substantival genitival.

3.2. VARIAȚIA PRIN EXPANSIUNE

(3a) „Faptul s-a lăsat cu demiteri pentru cei ce au spus un adevăr ce nu convenea (...), investigații ale „organelor în drept” asupra celor care au făcut astfel de afirmații și cu *batiste, adică nu, nu batiste, covoare plușate puse pe țambal.*”¹⁴

⁸ republica.ro, accesat la 16.08.2024.

⁹ hotnews.ro, accesat la 16.08.2024.

¹⁰ republica.ro, accesat la 13.11.2024.

¹¹ forum.4tuning.ro, accesat la 13.11.2024.

¹² dambovitapenet.ro, accesat la 13.11.2024.

¹³ independentonline.ro, accesat la 13.11.2024.

¹⁴ www.art-emis.ro, accesat la 18.09.2024.

(3b) „Sindicatele au fost „naționalizate”, activele toxice sunt băgate sub preș, *batista se ia de pe țambal și se bagă căluș în gură*, scapă cine poate. (...) Ziceți mersi că nu sunteți dați afară!”¹⁵

(3c) „Așa cum a ales să facă cedări în linie în politica „pașilor mici”, a acceptat să facă și concesii în ceea ce privește aspectele ideologice și de viziune strategică. Deci, *batista transnistreană pe țambalul pro-european...*”¹⁶

(3d) „Numai că, și de astă dată, curajosul rămător, îmbrăcat în toga istoricului, *a trântit cu voinicie proletară mucii în fasole*, declarându-l (...) pe Corneliu Zelea Codreanu, drept „erou romantic” (...).”¹⁷

(3e) „Nu e prima oară când din dorința de a se face remarcat cu orice preț reprezentantul Patriarhiei (...) *dă cu zgomot cu mucii în fasolea de post a controverselor.*”¹⁸

(3f) „Șansele lui vor depinde mult de evoluția situației externe, dar la cât (sic!) de consecventă este administrația Obama *de a trânti cu mucii în fasole, s-ar putea ca și fasolea să reacționeze și să-i sară pe față* în următoarele 16 luni.”¹⁹

Cazurile de variație prin expansiune se dovedesc a fi printre cele mai creative, dar și cele mai complexe. De multe ori nu este vorba doar de simple adăugări de elemente noi, ci de transformări sintactice neașteptate. Astfel, putem observa fenomenul de expansiune simplă doar în exemplele (3c), (3d), (3e). În (3c) sunt adăugate structurii frazeologice două atribute adjectivale, în (3d) este adăugat un complement circumstanțial de mod (și are loc și o substituție a verbului, cu rol de intensificare a acțiunii exprimate), iar în (3e) frazeologismul se extinde cu un complement de mod și două atribute. Toate au ca scop crearea unui efect perlocuționar puternic.

Cu un caracter plurivalent sunt transformările din (3a), (3b) și (3f). Astfel de modificări nu impactează sensul figurat al expresiei, ci aduc informații suplimentare despre contextul specific în care apar, motiv pentru care ele ar trebui interpretate în afara unității frazeologice (Langlotz 2006: 213). Fenomenul este unul complet dependent de context și lipsit de predictibilitate (depinde doar de capacitatea creativă a celui care îl produce), iar în literatura de specialitate este tratat ca un joc de cuvinte (Langlotz 2006: 213). Acest tip de expansiune constă în manipularea imaginii de referință evocate de sensul propriu al elementelor frazeologismului, motiv pentru care trebuie interpretată ca atare, textual.

¹⁵ www.hotnews.ro, accesat la 18.09.2024.

¹⁶ adevarul.ro, accesat la 18.09.2024.

¹⁷ conteledeasantgermain.ro, accesat la 13.11.2024.

¹⁸ ziarulatac.ro, accesat la 13.11.2024.

¹⁹ inliniedreapta.net, accesat la 16.08.2024.

3.3. VARIAȚIA PRIN ELIPSĂ

(4a) „Sau după învolburarea acestor zile, care l-a scos pe domnul Ghiță din flegmatica sa tăcere olimpică, vom asista din nou la *efectul de surdină al batistei pe țambal* cu care ne-au obișnuit infailibilitatea justiției noastre independente (...)?”²⁰

(4b) „După premiile APTR, acuzate de partizanat politic, *corifeii batistei pe țambal* (...) se văd obligați să accepte (...) ultimele două recunoașteri internaționale ale valorii postului de televiziune Antena 3 (...)”²¹

(4c) „După ce acest dosar a fost plimbat prin trei parchete, până la urmă procurorii DIICOT au ales *soluția batistei pe țambal* și aruncă o vină morală pe protestatari (...)”²²

(4d) „Ca să fiu clar înțeleasă, nu susțin deloc *practica batistei pe țambal*.”²³

(4e) „În buna *tradiție a batistei pe țambal*, reprezentanții statului n-au dat nici numele producătorilor, nici ale alimentelor inferioare calitativ celor din străinătate.”²⁴

(4f) „*Cu mucii în fasole*”²⁵

(4g) „Nu trece săptămâna fără un nou *atac cu mucii în fasole* din partea domnului Pop, ministrul Educației. Ieri, la deschiderea anului universitar, dl. Pop a sfârșit un discurs cațavencian despre datorie (...)”²⁶

Elipsa presupune suprimarea unuia sau a mai multor elemente din structura unității frazeologice. Din cele câteva exemple amintite putem extrapola regula care guvernează acest proces, și anume că nu pot fi înlăturate componentele care fac parte din nucleul conceptual al frazeologismului. Vor fi eliminate acele elemente care nu sunt relevante semantic pentru sensul figurat al acestuia. În cazul celor două frazeologisme puse în discuție, se păstrează unitățile lexicale cele mai semnificative pentru decodarea lor semantică (*batista pe țambal* și *mucii în fasole*). Nici elipsa nu apare ca fenomen singular, ci se combină cu alte procedee. Cu excepția exemplului (4f), în toate celelalte situații unitatea frazeologică este atributivizată.

3.4. VARIAȚIA PRIN NOMINALIZARE VERBALĂ
(DERIVARE FRAZEOLOGICĂ, GROZA 2005)

(5a) „*Pusul batistei pe țambal* a fost dus la nivel de artă de pesediștii din generația primarului Turcea.”²⁷

²⁰ conteledesaintgermain.ro, accesat la 14.11.2024.

²¹ conteledesaintgermain.ro, accesat la 14.11.2024.

²² actualitateaprahoveana.ro, accesat la 14.11.2024.

²³ cameradeputatilor.ro, accesat la 14.11.2024.

²⁴ viata-libera.ro, accesat la 14.11.2024.

²⁵ Titlu de articol pe dilemaveche.ro, accesat la 14.11.2024.

²⁶ globber.ro, accesat la 14.11.2024.

²⁷ <https://catalinbejan.ro>, accesat la 18.09.2024.

(5b) „El a spus că nu mai dorește ca în sistemul pe care-l conduce să se mai poarte *aruncatul batistei pe țambal*.”²⁸

(5c) „O complicitate generalizată a pledat pentru *punerea batistei pe țambal* în aceste chestiuni.”²⁹

(5d) „Chiar dacă neagă fără a propune nimic în loc. (...) Nimic structurat. Doar o joacă de-a *datul cu mucii în fasole*.”³⁰

(5e) „(...) Vasile Blaga pare a fi devenit și el jucător de bază în sportul național care este numit *datul cu mucii în fasole*.”³¹

(5f) „Iar în final, exersînd (sic!) temeinic *aruncatul cu mucii în fasole* mai și declară: „Avem nevoie de cineva cu reprezentativitate” (...).”³²

Variația realizată prin intermediul nominalizării verbale este inclusă în unele studii la categoria derivării. Ea presupune înlocuirea formei verbale predicative cu o formă la un mod nepersonal (infinitiv lung, participiu, supin). În exemplele (5b) și (5f) se observă și o substituție a elementului verbal, făcută cu scopul de a intensifica efectul comunicativ.

3.5. VARIAȚIA PRIN PASIVIZARE

(6a) „(...) liderul PSD a lipsit de la citirea deciziei CCR de invalidare a referendumului din 29 iulie în Parlament. (...) Încă de duminică am prevăzut la o emisiune cu Ioan Ghișe și Sergiu Andon că *batista e pusă pe țambal*.”³³

(6b) „Cu alte cuvinte, demisa a demisionat, deci nici măcar o sancțiune administrativă nu a primit! *Batista a fost pusă pe țambal*, iar românii pot trăi împreună cu PDL, fericiți, până la adânci bătrâneți (...).”³⁴

(6c) „Personajul amintit de toată lumea în atare întâlniri și conjuncturi e Victor Ponta (...). Afacerea Lukoil, cu *batista pe țambal pusă pe dosar* – apărât chiar la televizor de Victor Ponta?”³⁵

În ceea ce privește pasivizarea, se remarcă faptul că nu toate unitățile frazeologice pot suferi astfel de transformări. Exemplele noastre conțin doar unul dintre frazeologisme, întrucât pentru cel de-al doilea nu s-au putut identifica ocurențe. Asta ne sugerează că structura lui este una restrictivă, nepermițând pasivizarea.

²⁸ jurnalul.ro, accesat la 14.11.2024.

²⁹ digi24.ro, accesat la 14.11.2024.

³⁰ europeea.ro, accesat la 14.11.2024.

³¹ atitudineonline.ro, accesat la 14.11.2024.

³² adrianfurnica.ro, accesat la 14.11.2024.

³³ mariusghilezan.ro, accesat la 18.09.2024.

³⁴ m.cdep.ro, accesat la 18.09.2024.

³⁵ cursdeguvernare.ro, accesat la 18.09.2024.

O posibilă explicație a acestor „deficiențe de transformare” (*transformational deficiency*) ar putea ține de specificul lor semantic – o construcție poate fi pasivizată dacă atât sensul ei textual, cât și cel figurat (frazologic) permit asemenea modificări (Langlotz 2006: 23). În exemplele selectate, pe lângă schimbările de ordin morfologic (timp, persoană, număr etc.), vedem și o expansiune – adăugarea unui complement circumstanțial de loc în contextul din (6c) – care nu respectă neapărat principiul eficienței lingvistice și al funcționalității și pe care o putem considera redundantă. O formulare precum (*cu*) *batista pusă pe dosar* ar fi avut probabil același efect stilistic, însă autorul a presupus că semantica noii variante ar putea fi afectată dacă ar renunța și la al doilea element.

3.6. VARIAȚIA PRIN CONTAMINARE FRAZEOLOGICĂ

(7a) „Hei, ceilalți catindați la oala cu miere a primăriei Brașovului! Ce vă faceți pe mai departe? *V-a aruncat* penalul Scripcaru *mucii în fasole*. Să vă văd cu ce ieșiți la vânzarea electorală pentru brașoveni!”³⁶

(7b) „Nu-ți ajunge că, de când ai intrat în media, *o arzi cu mucii în fasole boabe* – ba sari la gâtul unor granguri mari în televiziune, ba îți umfli mușchii dând în judecată paginademediă.”³⁷

(7c) „Când ne apărăm nevoile și neamul, suntem invincibili. Când încercăm și noi să mai jucăm câte ceva, *ne dăm cu mucii în fasole...* Achim a luat galben.”³⁸

(7d) „Vorba e: unde dai și unde crapă?! Pentru că, de data asta, chiar *au dat-o cu bâta în fasole* (asta dacă nu a fost treabă intenționată!) (...).”³⁹

Deosebit de interesante sunt cazurile de variație obținute prin contaminare frazeologică, adică prin combinarea unor elemente dintr-o unitate frazeologică cu elemente dintr-o alta. Acest fenomen poate fi atât voluntar, cât și involuntar și se poate manifesta în baza similarității structurale (lexicale) sau semantice a celor două frazeologisme care fuzionează.

Și în aceste situații tipurile de variație pot interfera. În exemplul (7a), construcția obținută provine din amalgamarea frazeologismului *a lovi pe cineva de îi sar mucii* „a aplica cuiva o lovitură puternică” cu *a da cu mucii în fasole* și este însoțită de o substituție a verbului, dar și de o modificare a topicii prin intercalarea subiectului. Cel de-al doilea context, (7b), conține o contaminare frazeologică între expresiile *a o arde cu tupeu* „a fi foarte îndrăzneț” și *a da cu mucii în fasole*, o expansiune prin atribut substantival, dar și o modificare a conținutului semantic, sensul nou al frazeologismului fiind „a se comporta arogant, făcând tot felul de

³⁶ brasovultau.ro, accesat la 13.11.2024.

³⁷ paginademediă.ro, accesat la 16.08.2024.

³⁸ craiova-maxima.ro, accesat la 16.08.2024.

³⁹ www.infoest.ro, accesat la 08.10.2024.

gafe”. În al treilea exemplu, expresia s-a format prin contaminarea dintre *a-și da cu stângul în dreptul* „a fi neîndemânatic” și *a da cu mucii în fasole*. În fine, cea de-a patra unitate frazeologică este obținută prin combinarea a două expresii cu același sens: *a da cu bâta în baltă* „a face o gafă” + *a da cu mucii în fasole*.

4. CONCLUZII

În încheiere, putem reconfirma că variația unităților frazeologice se întâmplă doar în uz, în anumite contexte, și că poate apărea voluntar (cu intenție) sau spontan (fără intenție). Din acest motiv, decodarea variantelor frazeologice este strict dependentă de context. O altă observație este aceea că transformările morfologice (număr, gen, persoană, timp etc.) afectează cel mai puțin sensul global figurat al frazeologismelor și că, în practică, deseori se utilizează procedee multiple de variație pentru modificarea aceleiași unități frazeologice.

Variația frazeologică reflectă natura dinamică a limbajului și este o expresie a creativității specifice indivizilor umani. Aceștia manipulează structura lexicală și semantică a formelor canonice a unităților frazeologice cu scopul de a codifica diverse nuanțe expresive (ironie, umor etc.) și de a adapta conținutul acestora la un context dat. Unele dintre variante se pot lexicaliza, îmbogățind astfel fondul frazeologic al limbii.

Creativitatea idiomătică și flexibilitatea unităților frazeologice pot fi, totuși, restricționate de anumite norme gramaticale (ex., verbe care nu permit pasivizarea), precum și de simțul lingvistic al vorbitorilor, a căror intenție este de a menține variantele recognoscibile, în vederea realizării scopului comunicării.

Suntem de părere că putem obține date mai concludente doar cu ajutorul experimentelor lingvistice. Lingvistica experimentală ne poate ajuta să sistematizăm mai bine modificările, să identificăm gradele de flexibilitate ale frazeologismelor și să explicăm de ce unele dintre ele prezintă deficiențe de transformare, pe când altele permit o serie întreagă de modificări. De asemenea, putem înțelege mecanismele cognitive care activează variația frazeologică.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Avram, M., 1987, *Probleme ale exprimării corecte*, București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Bally, C., 1909, *Traité de stylistique française*, Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Bally, C., 1963, *Traité de stylistique française. Second volume. Seconde édition*, Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Bobrow, S.A., S. Bell, 1973, „On Catching on to Idiomatic Expressions”, *Memory & Cognition*, vol. 1, № 3, 343–346.
- Boroianu, I., 1974, „Conceptul de unitate frazeologică; tipuri de unități frazeologice” (I), în *Limba și Literatură*, № 1, 25–34.

- Cacciari, C., P. Tabossi, 1988, „The Comprehension of Idioms”, *Journal of Child Language*, vol. 16, 387–405.
- Cacciari, C., Glucksberg, S., 1991, „Understanding Idiomatic Expressions: The Contribution of Word Meanings”, în G. B. Simpson (ed.), *Advances in psychology*, № 77, 217–240.
- Coteanu, I. et al., 1985, *Limba română contemporană. Vocabularul*. Ediție revizuită și adăugită, București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Dimitrescu, F., 1958, *Locuțiunile verbale în limba română*, București: Editura Academiei Republicii Populare Române.
- Evseev, A., 1969, „Contribuții la studiul variantelor unităților frazeologice”, în *Analele Universității Timișoara. Seria științe filologice* VII, 246–252.
- Gibbs, R.W., N.P. Nayak, 1989, „Psycholinguistic Studies on the Syntactic Behavior of Idioms”, *Cognitive Psychology*, 21(1), 100–138.
- Groza, L., 2005, *Dinamica unităților frazeologice în limba română contemporană*, București: Editura Universității din București.
- Hebedean, D., 2014, „Frazeologia – considerații teoretice”, în *Philologica Banatica*, VIII (1), 98–113.
- Hristea, T., 1984, „Frazeologia și importanța ei pentru studiul limbii române”, în *Limbă și Literatură*, № 1, 5–14.
- Iordan, I., 1948, *Limba română actuală. O gramatică a... greșelilor*, Ediția a II-a, București: Editura Socec & Co.
- Langlotz, A., 2006, *Idiomatic Creativity: A Cognitive-Linguistic Model of Idiom-Representation and Idiom-Variation in English*, Amsterdam/Philadelphia: Benjamins Publishing Company.
- Nunberg, G. et al., 1994, „Idioms”, *Language*, 70(3), 491–538.
- Parizoska, J., 2022, „Idiom modifications: What Grammar Reveals About Conceptual Structure”, *Lexis*, 19/2022, 1–16.
- Popescu, D.R., 1985, *Orașul îngerilor*, București: Editura Cartea Românească.
- Radu-Bejenaru, A., 2021, *Conceptualizarea trăsăturilor morale negative în frazeologia română și bulgară. O perspectivă interculturală și interlingvistică*, București: Editura Universității București.
- Sala, M., 1961, „Asupra metaforei reciproce”, în *Fonetica și dialectologie*, III, 203–209.
- Swinney, D., A. Cutler, 1979, „The Access and Processing of Idiomatic Expressions”, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, vol. 18, 523–534.
- Tomici, M., 2009, *Dicționar frazeologic al limbii române*, București: Editura Saeculum Vizual.
- Wasow, T. et al., 1983, „An Interim Report”, S. Hattori & K. Inoue (eds.), *Proceedings of the XIIIth International Congress of Linguistics*, 102–115.

SOME CASES OF IDIOMATIC VARIATION IN CONTEMPORARY ROMANIAN

Abstract

The present paper represents an attempt to examine the types of idiomatic variation in the Romanian language, starting from concrete examples, extracted from online written sources. In the first part, we aim to clarify the theoretical aspects of Romanian phraseology, offering a new perspective on its specific features. We also explore the relevant theoretical works that have addressed the topic of idiomatic variation over time. In the second part, we classify and analyze the phraseological variants of two peculiar Romanian expressions – *a pune batista pe țambal* and *a da cu mucii în fasole*.

PARTICULARITĂȚI GRAMATICALE ALE DENOMINAȚIEI ANTROPONIMICE ROMÂNEȘTI ÎN CONTEXT ROMANIC MEDIEVAL

EMANUELA I. DIMA

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti” al Academiei Române, București

e-mail: emaidima@yahoo.com

Cuvinte-cheie: articol, topică, grupuri prepoziționale, antroponimie romanică istorică.

Keywords: article, topical, prepositional groups, historical Roman anthroponymy.

INTRODUCERE

Această contribuție face parte dintr-un proiect mai amplu, *Antroponimie românească în context romanic european*, desfășurat în cadrul Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” din București, în care ne propunem să analizăm unele particularități sociale și istorice de la baza apariției *numelui complementar* romanic (denumit și *nume auxiliar* sau *secundar*)¹, comparând specificul etapelor de apariție, evoluție și fixare ale acestuia în unele regiuni politice și socioculturale romanice occidentale, cu trăsături ale acestui proces din spațiul romanic oriental. Ținta acestui demers vizează, în ultimă instanță, reconstituirea în linii mari a etapelor de apariție și fixare ale numelui complementar în spațiul romanic oriental, slab atestat documentar pentru perioada medievală veche. Premisa de la care pornim are la bază concluzii ale unor lucrări de antroponimie recente care stabilesc că, „în ciuda unor diferențe de ritm”, acest proces prezintă, la nivelul întregii romanități, „numeroase similitudini de fond, într-un proces comun întregii Europe” (Bourin 1990: 234).

¹ *Denominația auxiliară (complementară sau secundară)* romanică este o categorie antroponimică istorică, relativ târziu atestată în actele oficiale romanice, ulterior secolului al VIII-lea (în regiunea galiciană din nordul Spaniei sau în cea venețiană), în alte regiuni abia începând cu secolul al XI-lea (Aragon sau Castilia), cu diferențe de ritm în funcție de regiune (Bourin 1990: 234). Subcategoriile *numelui complementar* par a fi însă relativ similare, incluzând referința la ascendentul patern (*patronimicul*), mult mai rar la cel matern (*matronimicul*); *indicația de proveniență* (implicând de regulă un derivat cu bază toponimică ori un grup prepozițional) sau *supranumele delexical* (marcat de factorul afectiv – *porecla*, sau nemarcat: *numele de agent*), fiind prezente în actele oficiale din toate regiunile romanice în postpunerea *numelui individual* (de regulă nume ritualic), alcătuind, împreună cu acesta, *sintagmele de denominație*.

Prezentăm în această lucrare modul în care, prin raportare la unii parametri gramaticali, este posibilă individualizarea unor idiomuri romanice în ceea ce privește alcătuirea și fixarea denotației antroponimice documentare, prin comparație îndeosebi cu limbile de cult (latina de cancelarie și slavona în principal), ajutând totodată la individualizarea în sincronie a varietăților romanice unele față de altele. Acești parametri sunt: 1) prezența / absența articolului definit, 2) topica elementelor principale din cadrul sintagmei de denotație, și 3) modul în care grupurile prepoziționale având la bază conectorii *a* (<lat. *ad*) sau *de* (<lat. *de*) sunt implicate în alcătuirea numelui secundar documentar.

Prezența articolului definit în grupul nominal deosebește latina clasică de celelalte idiomuri romanice și are implicații în alcătuirea denotației antroponimice medievale, explicând în ultimă instanță unele variante ale numelor actuale. Antroponimia oficială romanică, inserată în acte notariale, dar și de politică internă ori externă, este însoțită de *articol* la ambele categorii principale: numele individual² și cel complementar (mai rar și numai strict contextual în documentele juridice medievale denotația prin secvențele de relație³ presupune și prezența *adjectivul posesiv*: „domina Margarita mater nostra”) (DRHA I:1). Ulterior, unele varietăți romanice vor elimina articolul la antroponimele care apar în actele oficiale (cazul românei), dar altele (idiomurile occitane, de pildă) păstrează în uz numele articulate care, în variante aglutinate, se fixează în onomasticonul istoric ca atare.

Un alt aspect analizat are la bază comportamentul semantic și functional diferit al grupurilor prepoziționale generate de unii conectori (*de* în principal, dar și *a*) în cadrul unor varietăți romanice (galoromane, iberice, italice, dar și românești), prezentând modul în care aceste structuri prepoziționale fixează valorile capului de grup (referitoare fie la *localizare*, fie la *filiație*) în antroponimia complementară, de-a lungul perioadei medievale⁴.

² Categoria istorică a *numelor individuale* trimite la „numele atribuit la naștere, obligatoriu, neereditar, cu funcție denotativă unică”, de regulă nume ecleziastic sau delexical, în formă-bază sau derivat hipocoristic (Ionescu 1980: 10-11), fiind caracterizată prin „mobilitate denominativă, respectiv, instabilitate a sistemului, și supusă unei selectivități din partea donatorilor” (Tomescu 2017: 292).

³ *Secvențele de relație* sunt structuri genitivale, postpuse numelui individual, care implică referința la persoana din familie relevantă juridic sau social (de regulă ascendentul patern). Acestea au în componență și substantivul relațional (it. *Leompertus filius Leonis*) (Martin 1995 [2019]: 339), motiv pentru care nu sunt considerate a face parte din denotația antroponimică medievală propriu-zisă. *Secvențele de descendență* (numite și *indicații de filiație*) reprezintă o subcategorie a acestora, a căror alcătuire și funcționalitate am detaliat-o într-o contribuție anterioară (Dima 2022).

⁴ Subînțelegem prin *perioada medievală timpurie* etapa istorică marcată de apariția primelor documente romanice. Acestea provin, în număr redus, încă din secolul al VI-lea, din regatul galician (fondat de suebi în nord-estul Spaniei, cucerit ulterior de vizigoți) fiind păstrate până în prezent exclusiv prin copii executate periodic în cadrul arhivelor mănăstirești (*tumbos*). Începând cu secolele următoare (VII–VIII) actele interne romanice (notariale sau de politică internă ori externă) se înmulțesc semnificativ și se emit pe areale romanice mai largi. Perioada *ad quem* din lucrarea noastră se referă la secolele XIII–XIV, când în unele regiuni se încheie procesul evolutiv al sistemului antroponimic, fixat ereditar spre sfârșitul de secol XIII (în regatul galician), mult mai târziu în celelalte regiuni romanice.

Tiparul *topic* din cadrul sintagmei romanice europene, în care numele individual precedă de regulă numele complementar, pare a reprezenta un element de continuitate cu denotația latinească. După cum este cunoscut, în poziția inițială a structurii antroponimice trinominale, specifică lumii romane, s-a aflat întotdeauna *praenomen-ul*, element la care, spre sfârșitul perioadei imperiale practic se renunță, subcategoria denotativă rămânând însă în uz, fiind continuată îndeosebi prin numele ritualic creștin.

Topica este un parametru semnificativ în cadrul latinei culte medievale și prin faptul că indică trecerea substantivului relațional din postpoziție (normală în latina clasică) în cadrul secvențelor de descendență, în interpoziție în latina de cancelarie (cf infra).

Subliniem, în măsura permisă de sursele documentare, principalele convergențe și divergențe ale varietăților romanice europene prin raportare la acești parametri.

CORPUSUL BIBLIOGRAFIC

Sursele pe care ne bazăm în această analiză sunt primare numai în cazul spațiului românesc (și includ colecțiile de documente interne, DRH A – Moldova, DRH B – Muntenia, DRH C – Transilvania; DOR), cele secundare se referă la analiza stocului de nume din aceste acte interne (Ionescu 1980; 1990; Reguș și Reguș 1999; Tomescu 1999; Tomescu 2001; Halichias 2010). Aspectele gramaticale menționate apar în documente romanice, publicate și prezentate deja în colecțiile de specialitate (RIO îndeosebi: Dauzat, Nègre, Ségué sau Menant), cu particularități referitoare la evoluția sistemului onomastic analizate în unele lucrări de sinteză implicând îndeosebi spațiul idiomatice galoroman (Dondin Payre 2014, Le Jan 2000). Bine reprezentat sub acest aspect este, de asemenea, spațiul iberic, cuprinzând dicționare și studii de specialitate: Boullón Agrelo 1999; Ciprés 2006; Fort 1995; Moreu Rey 1993; Onrubia 2016. Lucrările-sursă pentru antroponimia secundară italică se referă la evoluția sistemului onomastic medieval: Bizzocchi 2014, Gentile 1959, sau prezintă unele particularități referențiale și gramaticale ale denotației secundare: Caffarelli 2016, Menant 1998.

PARTICULARITĂȚI ALE LIMBILOR DE CANCELARIE

LATINA

Notariatele și cancelariile medievale din întregul spațiu romanic au continuat să folosească ca limbă oficială de elaborare a actelor oficiale *latina* (cu unii parametri sintactici și de topică ai grupului nominal, specifici variantei *clasice scrise*), chiar după căderea Imperiului de Apus (moment semnificativ în dezvoltarea și fixarea idiomurilor romanice), aspect cu unele consecințe asupra modului în care se alcătuiește denotația documentară.

Fapt cunoscut, la nivelul societăților romanice occidentale timp de mai mult secole a predominat moda numelor germanice care, deși opacizate semantic, trecuseră deja în uzul larg, atât ca *modalitate de alcătuire a numelor* (compunere și *derivare*, de regulă), cât și ca opțiune de indicare a parentării (prin preluarea unei secvențe lexicale din numele ascendentului patern), alcătuind numele-unitate (*Einmamiġkeit*) (Le Jan 2001: 225), un aparent nume unic⁵.

Acest fapt a prelungit semnificativ perioada istorică de uz exclusiv al *numelui unic* pentru toate clasele sociale, influența grupurilor socio-politice gotice asupra civilizației occidentale (implicit asupra modului de alcătuire a numelor), fiind covârșitoare⁶. Abia ulterior căderii în desuetudine a acestei modalități particulare de denotație, în actele oficiale din toate regiunile romanice începe să apară *numele complementar sintagmatic* (*Beneunung*) (Le Jan 2001: 225), redat prin îmbinări *genitivale* specifice limbii de cultură (rar și numai regional acest tip de sintagme având la bază dintru început un raport apozitiv, cu implicarea relației prin *nominativ*), în care patronimul apare *separat* de numele individual, depășindu-se astfel complet etapa numelui de tip vechi gotic⁷.

Modul sintagmatic de formare a denotației se face inițial prin perifraze de descendență în a căror alcătuire notarii păstrează adesea *topica veche*, specifică latinei clasice (ex. *Petrus Pauli filius*) și care, timp de câteva secole, au circulat în paralel cu îmbinări urmând modelul topic *romanice*, inovativ, în care substantivul relațional apare interpus în cadrul sintagmei *genitivale* (de tipul *Petrus filius Pauli*). Factori externi, istorici (conservatorismul ducatelor italice rămase în componența sau sub influența Imperiului de Răsărit) explică faptul că tiparul topic specific latinei clasice va fi menținut în uzul documentar intern, chiar după introducerea și fixarea modelului sintagmatic de tip romanice.

Trebuie menționat aici, ca trăsătură a latinei medievale, faptul că numeroase *nume străine* indeclinabile (intrate pe filieră grecească în idiomurile vestice sau din slavă în română) se vor include în actele oficiale latinești *fără* desinențele cazuale specifice: *Crechul filius Bogdan* [1447, T; H I₂ 743] (Halichias 2010: 50), de pildă.

⁵ Numele-unitate (*Einmamiġkeit*) este un nume inițial bitematic care cuprindea, în secvența inițială sau în cea finală, referința la ascendentul patern sau matern, ajutând la identificarea individului în cadrul liniei de descendență, aceste nume fiind, timp îndelungat, nerepetitive (Le Jan 2001: 225). De pildă, *Theodoric*, regele ostrogot al Italiei, moștenește de la tatăl său, *Theodemir*, componenta inițială a numelui.

⁶ Etapa de uz exclusiv a *numelui unic* (numele în formulă *monomembră*), cunoaște o durată considerabilă în denotația romanice europeană, având ca punct de plecare numele de sorginte creștină (v. Cerillo 1988: 1566), continuându-se prin numele germanice care, la nivelul spațiului romanice occidental, devin predominante pentru mai multe secole.

⁷ Practica alcătuirii numelor individuale prin compunere (sau derivare), conținând secvențe din numele ascendentului patern a continuat în societățile romanice occidentale până în perioada medievală târzie (în documente din regiunea iberică, de pildă, emise în secolele XI, XII, încă mai apar nume alcătuite după model gotic, transmise în cadrul aceleiași linii de parentare) (Moreu-Rey 1993: 24).

Elementele romanice de morfosintaxă *moștenite din latină* (sau preluate de latină *din substrat*) pot fi urmărite încă din primele documente romanice. În actele interne iberice, încă din a doua jumătate a secolului al VIII-lea, în actele interne apar *derivate* cu funcție patronimică formate de la (supra)numele ascendentului patern, cu sufixe vechi.

Întâlnite în documentele interne castiliene ori galiciene exclusiv pentru redarea filiației, aceste sufixe (-iz, -ez, mai rar -az ori -oz) au fost considerate, fie provenind din *morfemele genitivale* de declinare a II-a, specializate ulterior exclusiv pentru redarea filiației, fie din idiomul de substrat (Boullón-Agrelo 1999: 22). Derivarea pare a fi, de altfel, singurul procedeu întrebuințat în alcătuirea denotației oficiale romane care, în ciuda dispariției complete a sistemului trinomial de denotație (Tomescu 2001: 22), supraviețuiește în limbile romanice, având largă răspândire în idiomurile vernaculare iberice, (regional în cele) italice sau românești (și, în anumite etape istorice, chiar în cele franceze)⁸.

Frecvența în uz a anumitor sufixe în perioada medievală se corelează cu dubla lor funcționalitate: *patronimică*, dar implicând și raportarea la *numele de grup*, ceea ce are ca efect devitalizarea acestora pe un anumit palier semantic și funcțional. Trebuie menționat aici cazul sufixului -escu⁹, de pildă, care, la momentul apariției primelor documente oficiale românești (redactate în latină, dar și în slavonă), încă mai forma derivate patronimice. Acestea sunt considerate, însă, la acest nivel istoric, simple rămășițe ale unei vechi modalități de redare a descendenței, dificil de diferențiat de numele de grup¹⁰.

Denotația antroponimică oficială include, în actele interne din întregul spațiu romanic medieval, grupuri prepoziționale ale conectorului *de*, actualizând *localizarea* denominatului, conținutul referitor la *filiație* fiind strict regional (în antroponimia secundară occitană sau italică, rar și numai punctual îl găsim cu acest conținut în actele interne iberice, aragoneze și castiliene, posibil reflex al uzului vernacular).

⁸ Către sfârșitul secolului al VIII-lea regăsim în documentele galiciene numele complementar sufixal *Quiza Gonteriquiz* (a. 788), tip de patronimic din ce în ce mai frecvent în secolele următoare (*Monnio Nunniz* a. 824; *Didaco Fonsin* a. 854 ș.a.) (Boullón-Agrelo 1999: 22; 49), fixând probabil un model derivativ moștenit (latinesc sau autohton), ulterior cu largă circulație în denotația oficială hispanică medievală.

⁹ Sufixul este foarte vechi, moștenit din substrat (Graur 1927: 539-552), inclus de alți autori între elementele preluate de latina dunăreană (Fischer 1985: 165) (ceea ce reprezintă, practic, același lucru). Alți autori îl consideră ca fiind un element moștenit exclusiv din latină (Tomescu 2001), ipoteză puțin credibilă, dată fiind larga circulație a acestui sufix în idiomurile de substrat.

¹⁰ Concluzia este semnificativă pentru vechimea sufixului, care, în perioada medievală, cunoaște diverse specializări semantice: unele nume de grup, cu sufixul la plural (-ești) se fixează, încă, în toponimie, ca oiconime, dar, concomitent, unele devălmășii se desfac, generând noi nume în -escu (DOR: XXXVI). Documentele atestă, de asemenea, faptul că în secolul al XV-lea, acest sufix mai crea noi patronime, modalitatea fiind, ulterior, tot mai rar folosită: „La sfârșitul Evului Mediu numele (românești) în -escu sunt doar vestigiile unei vechi modalități de numire, care își găsește analogia la cealaltă margine a lumii romanice, în spaniolă sau portugheză” (Ionescu 1990: 244).

Româna a păstrat această prepoziție în uzul antroponimic familiar, exclusiv într-un compus, *alde*, care, însă, nu s-a impus ca marcator al filiației, ci se referă la o persoană din nucleul familial respectiv. Prepoziția *de* apare în onomastica documentară românească (în actele latinești îndeosebi, dar și în cele slavone) exclusiv cu sens de *localizare* (ori *de proveniență*) a denominatului (Dima / Lupu 2024).

Spre deosebire de unele idiomuri galoromane, limba română păstrează prepoziția *a* numai parțial în alcătuirea numelor complementare: împreună cu pronumele demonstrativ latinesc aceasta se află la baza articolului posesiv (*al*, *a*), care, coocurent cu morfemul de genitiv al numelor proprii, *lui*, intră în alcătuirea sintagmelor genitivale populare (*Vlad al lui Sân*)¹¹, fiind considerate mărci ale tendinței spre analitism (Iliescu/Macarie 1964: 438).

Uzul antroponimic al articolului *hotărât* individualizează prin *topica* particulară în ansamblul lingvistic romanic, aflat în postpunere și aglutinat față numele (de regulă complementar) pe care-l însoțește în română, antepus (și ulterior) aglutinat în idiomurile occitane.

Aceste mijloace morfo-sintactice moștenite (din latină ori din substrat), care stau la baza fixării sistemului antroponimic romanic medieval, se regăsesc în documente din toate regiunile romanice. Detaliem cu exemple uzul acestor mărci gramaticale în antroponimia istorică secundară, așa cum apar în documentele medievale romanice.

SLAVONA

În spațiul sociopolitic medieval al Moldovei și al Țării Românești a fost întrebuițată timp de mai multe secole ca limbă oficială *slavona*, idiom diferit tipologic și neînruit genealogic cu limba vernaculară, româna. Slavona a fost limbă de cult și de cancelarie în Țările Române până la jumătatea secolului al XVI-lea, pentru redactarea actelor oficiale interne și externe. În cuprinsul acestor acte, sintagma antroponimică românească este redată (de regulă) prin mijloacele morfosintactice ale limbii oficiale, unele prenume fiind chiar traduse, conform unui principiu cutumiar al uniformității lingvistice a documentului (*Ioan* apare frecvent ca *Ivan*, de pildă). Operând însă, cu un idiom care, asemenea latinei, nu cunoștea articolul, diecii introduc numele românești (prenumele ori numele complementare) în textul documentului ca atare, în varianta articulată (cf. *infra*).

Pe de altă parte, fiind o limbă preponderent sintetică, *slavona* redă flexiunea cazuală prin desinențe, fără a fi însă lipsită de mijloace specific analitice, de regulă prepoziții indicând localizarea (v.sl. *ot* fiind cea mai frecventă). Încă de la bun început, în actele oficiale interne, numele complementare din idiomul vernacular se regăsesc în cuprinsul documentului ca atare (*Stanciul Moenescul* DRHB I: 93), fără a fi traduse.

¹¹ În cazul raportării la ascendentul matern, articolul posesiv, antepus, este coocurent cu morfemele *-ei*, *-ăi*, în postpoziție și encliză față de un numele feminin respectiv (*Ion al Mariei*; *Gelu al Voicăi*).

Filiația se lexicalizează în sintagme specifice, de tip *head-last*, în care membrul secund este un derivat de la (supra)numele ascendentului patern (*Stančo Balcov*; *Stancea Vranin* DRHB I: 9), implicând adesea cumulul de sufixe: *-evici* (*Iuga Giurgevici*) (DRHA II: 2), sau *-ovici*: (*Costea Bratilovici*) (DRHA II: 20).

Conform principiului circulației vernaculare la această etapă istorică, derivatele antroponimice cu sufixe vechi slave (*-ov* sau *-in*) nu au fost traduse întotdeauna în documentele românești: *Stance Vranin* apare în unele documente ca atare (DRHB I: 9), în altele este redat ca *Stance Vrană*, fără sufix (DRHB I: 14), variantă reprezentând cel mai probabil, numele real.

Menționăm aici un aspect semnificativ în legătură cu denotația medievală românească (similară celei romanice în general): numele nobililor din sfatul țării aveau antepuse apelative de adresare corespunzătoare rangului social: *jupan* sau *pan* (în actele slavone), *dominus* sau *pan* în cele latinești, (considerate în tradiția documentară ca suficiente), în antepunere față de numele individual (uneori hipocoristic, dar de regulă numele în forma bază) pentru identificarea actanților juridici de rang secund (martorii documentari de regulă). Complimenturile din denotația martorilor aveau de cele mai multe ori rol de dezambiguizare în situațiile de omonimie, în condițiile unei evidente tendințe de economie documentară¹².

Întocmai ca și în latină, substantivul relațional din sintagmele de descendență slavone apare în postpoziție, ceea ce favorizează eliminarea acestuia, explicând astfel ușurința cu care se trece în actele medievale interne la patronimicul medieval, dar și fenomenul de alternanță a formulelor de descendență cu patronimicul genitival în același document, chiar în denotația aceleiași persoane (numele *Радул Станов*, respectiv *Радул Станов сын* se regăsesc, ambele, într-un document din mai 1409, emis de cancelaria lui Mircea cel Bătrân cu referire la inițiatorul unei dării către mănăstirea Strugalea, act în care denotatul apare menționat ca martor, dar și ca donator) (DRHB I: 35).

Alcătuirea denotației romanice documentare se face, așadar, prin procedee specifice *analitice* – de regulă grupuri prepoziționale care, dată fiind semantica fluctuantă a conectorului cap de grup, acceptă combinarea cu substantive toponime dar și antroponime – întrebuințate concomitent cu cele *sintetice* (derivarea dar și articularea, implicând sau nu aglutinarea articolului cu numele pe care îl însoțește), ale căror particularități (fonetice sau de sintaxă) sunt specifice fiecărei regiuni lingvistice.

Subliniem faptul că aceste procedee apar în denotația documentară internă la momente diferite, de regulă ulterior uzului îndelungat în idiomul vernacular.

¹² În documentul datat 18 iulie 1437, emis de cancelaria Țării Românești, între martorii acestui act apare jupan *Nanul*; cealaltă persoană cu același prenume apare înregistrată și cu numele complementar: jupan *Nan Pascal* (DRH B I: 81).

ARTICOLUL

Subsumat *determinării*, articolul apare în contexte de comunicare (de regulă nemarcate emfatic, dar implicând aspectul oficial, caracterizat prin rectitudine juridică și denominativă), care cer actualizarea și individualizarea (DSL: 167), explicând astfel, ocurența acestuia în vecinătatea anumitor nume secundare (supranume nonafective, cum ar fi numele de agent sau afective, poreclele), dar și a celor individuale, frecvente în formă articulată în actele interne medievale din unele regiuni romanice (românești ori franceze, dar și, în anumite situații, în idiomuri hispanice ori italice).

Prezența (sau *absența*) articolului în înregistrarea numelor primare pe care le însoțește, conturează areale geolingvistice mari, grupând idiomurile galoromane, pe de o parte, care (strict regional) antepun articolul numelor individuale, celor italice ori iberice care, în uzul documentar cel puțin, nu articulează *numele primare*. În aceste regiuni, de cele mai multe ori strict contextual, articolul apare antepus exclusiv *numelor secundare*, însă de regulă numai când acestea sunt transparente semantic (având la bază nume de agent, ori porecle, de regulă) cu care, uneori, se aglutinează.

Sub acest aspect româna formează o categorie aparte în cadrul idiomurilor romanice, prin articularea numelor *primare* (masculine îndeosebi, numele feminine având un regim aparte). Articolul însoțește de asemenea toate categoriile antroponimice *secundare* (patronimice, matronimice, implicând localizarea, ocupația ori supranumele afective), însă nu cu frecvență absolută, în actele oficiale formele articulate alternând cu cele fără articol.

Variantele cu *postpunerea* și *encliza articolului* sunt specifice *exclusiv* spațiului istoric românesc. Încă de la primele documente interne, (emise până la jumătatea secolului al XV-lea în slavonă, dar și în latină) articolul definit însoțește numele primare *delexicale românești*: *Albul* (DRHB I: 10), *Dragul*, *Micul*; raportabile la elemente vechi slave: *Bratul*, *Dadul*, *Dobrul*, *Neanciul*, *Radul*, *Vâlcul* (DRHB I: 11), *Tatul* (DRHB I: 9), *Vladul* (DRHB I: 9) sau de alte origini: *Barbul* (DRHB I: 11), *Danciul* (DRHB I: 10), *Ibul*, *Nanul* (Reguș și Reguș 1974a: 501). Același comportament se observă și la unele nume eclesiastice în variantă etimologică: *Ionul*, ori hipocoristică, *Iancul*, *Mihul*, *Șteful* (ibid.). Fenomenul de alternanță articulat/nearticulat la numele primare caracterizează îndeosebi textele din primele două secole de atestare documentară, variantele fără articol impunându-se ulterior în uz.

În cazul prenumelor feminine se poate vorbi mai degrabă despre o *substituție desinențială*, care, ca și în cazul prenumelor masculine, nu vizează toate unitățile denominative. Circulația paralelă articulat/nearticulat la numele primare feminine este considerată de unii autori ca o „opozitie neregulată” (Marcato 1996: 1192) având la bază confuzia terminației specifice anumitor nume feminine terminate în *-a* (*Ana*, de pildă) cu articolul specific, care s-a extins ulterior la mai multe nume. Aserțiunea pornește de la observația că terminația anumitor nume feminine, considerată ca nearticulată (*-ă*, de pildă), este de fapt desinența de vocativ, și nu reprezintă terminația neutră, nearticulată.

Circulația paralelă articulat/nearticulat la numele primare feminine este înregistrată documentar încă de la primele acte oficiale și este adesea însoțită de alternanțe fonetice în radicalul numelor respective: seria de nume *Ană, Mărie, Măgdălină* și *Negrită* de pildă (DRH A III: 527; 39; 28) este concomitentă cu numele cu formă aparent articulată: *Anna, Magda, Maria, Negrita* (DRH A III: 471).

Spre deosebire de seria articulată a numelor masculine în care varianta fără articol se impune în uzul oficial, în cazul prenumelor feminine supraviețuiește în denotația curentă seria cu formă (aparent) articulată.

În ceea ce privește numele *secundare românești*, anumite derivate apar în actele oficiale aproape întotdeauna articulate, cele în *-ciu*, de pildă: *Banciul, Burciul, Danciul, Neanciul, Oanciul, Stanciul, Vâlcu* (Damian 1938: I, II) (Reguș și Reguș 1974b: 607).

Altele, însă, alcătuite cu sufixul *-escu*, de pildă, cunosc uz documentar în varianta articulată la acest nivel istoric, alternativ cu cea nearticulată: *Crăciun Velcescul* (a. 1414), *Trifu Borzescu(l)* (a. 1455), *Petrea Bratescu(l)* (a.1432), *Ion Călimănescu(l)* (a. 1448), *Ona Cândescu(l)* (a. 1452), *Mihail Crăstiancescu(l)* (a. 1433), *Jurca Dragotescul* (a. 1412), *Duma Dulcescul* (a. 1438), *Neagoe Gănescu(l)* (a. 1433), *Băloș și Ioan Horjescu(l)*, (a. 1453), *Tador Moicescul* (a. 1488), *Costea Orășescul* (a. 1488), *Tador Vlădescu(l)*, (a. 1443), *Șerban Paușescul* (a. 1426), *Bratul Pleșescul* (a. 1427), *Badea Plopescul* (a.1436), *Ignatie Popescul* (a. 1454), *Stan Preușescul* (a. 1400), *Crăciun Purcelescu(l)* (a. 1429), *Petru Srăbescul(l)* (a.1456), *Vana Sinescul* (a. 1436) (Reguș și Reguș 1974b: 607).

Derivatele în *-ean*¹³, cu o semantică inițială legată exclusiv de fenomenul de domiciliere, devin sinonime parțiale cu cele formate cu sufixul *-escu*, a căror funcționalitate este dificil de diferențiat în lipsa precizărilor legate de natura substantivului-bază. Nici preluarea acestor derivate ca nume complementare *nu* presupune cu necesitate prezența articolului definit: *Jurj Drăgușanul* (a. 1443), *Toder Pobrăteanul* (a. 1437), *Jurj Ungureanul* (a. 1409), *Crăstea Iucășeanul* (a. 1442), dar *Petru Ezerean* (a. 1454), *Ivan Cățelean* (a. 1453), *Neag Câmpean* (a. 1456), *Jurj Moian* (a. 1439), *Slav Hrălovean* (a. 1434) (Reguș și Reguș 1974b: 501).

În documentele slavone, dar și în cele de expresie latină, elaborate în limbi fără categoria articolului, antroponimele articulate apar ca atare, în varianta admisă de uzul oficial.

O situație particulară se întâlnește la numele din *documentele medievale franceze*, în care articolul, *antepus*, însoțește, de asemenea, numele individuale (prenume în formă bază, de regulă).

¹³ Acest sufix este implicat, prin semantica inițială, în formarea numelor complementare de la toponime (majore, dar și minore); intrând ulterior în relație de sinonimie parțială cu sufixul *-escu*, se va subsuma și redării relației de descendență, prin raportare atât la ascendentul patern, cât și la grupul de parentare.

Articularea numelor nu este generală în teritoriul galoroman, regăsindu-se exclusiv în regiunile dialectale *occitane* (în nordul și nord-estul teritoriului idiomatice francez, în regiunea Normandie – Picardie – Hainaut, rar sau deloc în sud și sud-est) (Dauzat 1947 [2019]: 82-88; Séguy 1955 [2019]: 167-170), fenomen asociat în general cu existența uzanței sociale a apelativelor de adresare (sau de politețe). Antepunerea articolului, ca și a apelativelor de adresare, este un fenomen de limbă vorbită, marcând adresarea față de persoana respectivă sau introducerea acesteia ca subiect de discuție în conversațiile informale dialogale. Acest uz apare consemnat în documentele interne din secolul al XIV-lea (Nègre 1956 [2021]: 59-76), vechimea reală procedurii este însă mai mare, imposibil de precizat.

În documentele interne din Rabasterns (Tarn) de la jumătatea secolului al XIV-lea, de pildă, antepunerea articolului numelor primare (prenume) este deja înregistrată ca o cutumă, în aceste regiuni existând și obișnuința adresării directe prin apelativele de politețe (*en* < *domnu* pentru toate persoanele masculine „de la nobili la manufacturieri” și *na* < *dom(i)na* sau *dona* pentru femei) (Nègre 1956 [2021]: 59). Câteva secole mai târziu, această uzanță era încă respectată în toate situațiile de comunicare (de adresare curentă, sau în contexte marcate de oralitate, de regulă dialogale, referitoare la terți).

Absența apelativului de adresare, în arealele geografice occitane cel puțin, este caracteristică unui context emfatic, marcat de dispreț, sau implică referirea la persoane nevârstnice ori străine de comunitate (Séguy 1955 [2019]: 168).

În regiuni învecinate arealului de uz al numelui precedat de apelativ, se constată înlocuirea acestuia (EN; NA) cu articolul definit LE (LA), uzul numelui în afara articolului definit (în adresare sau în conversații) marcând, de asemenea, situații emfatică de comunicare (disprețul de regulă), indicând alteori referirea la persoane cu o anumită stare socială (tineri adolescenți sau bărbați tineri celibi, ori străini de comunitate) (Séguy 1955[2019]: 168).

În regiunile idiomatice langdociene, antepunerea articolului numelor primare (*prenumele*) cu vocală la inițială are ca efect aglutinarea acestora, rezultând variante care se fixează adesea în onomasticonul istoric: v.fr. *Landré* (< L’André), *Laugier* (< L’Augier), *Lestienne* (< L’Estienne) *Laubry* (L’Aubry), *Luguet* (< L’Huguet), *Lhenry* (< L’Henry), fenomen care apare și la numele cu inițială consonantică: *Lejean*, *Leluc* (Dauzat 1947 [2019]: 83). În timp, variantele articulate aglutinate nu vor mai fi percepute ca provenind din unități distincte (nume + articol) și vor circula ca atare, în paralel cu cele etimologice, nearticulate.

Rar, aglutinarea articolului cu numele pe care îl precedă marchează, în unele situații, schimbarea categorială, și funcționarea ulterioară a acestuia ca *matronimic*: *Lamartine* de pildă, sau *Larnaude* (Dauzat 1947 [2019]: 83).

De remarcat este faptul că numele individuale feminine din aceste areale nu se fixează în variante aglutinate cu apelativele de adresare (cum se întâmplă în cazul prenumelor masculine), ci exclusiv cu *articolul definit*.

De asemenea, fenomenul de aglutinare a articolului se întâlnește la numele de profesii (*Lemercier*) sau implică rangul de demnitate socială (*Lecomte*). Supranumele metaforice provenite din nume de animale se află, de asemenea, în această situație: *Leboeuf* (Dauzat 1947 [2019]: 83).

Variantele cu aglutinarea articolului (ca și cele care cunosc alipirea cu apelativul de politețe) au supraviețuit în uzul vernacular și apar regional în denotația oficială medievală, fixându-se ca atare în onomasticonul istoric francez (Morlet 1991: 557), astfel că în inventarul antroponimic actual acestea se pot regăsi alături de formele nearticulate (*Lefèvre*, de pildă, dar și *Fèvre*; *Roy* dar și *Leroy*).

Un aspect particular al aglutinării privește formele arhaice ale articolului, *es* (lat. *ipse*), *so* (lat. *ipsum*), *sa* (lat. *ipsa*), care se întâlnesc în zona gasconă pirineică, precedând supranume cu care se sudează: *Espuy* (*le puy*), *Soucasse* (*le chène*), *Sabadie* (*L'abbaye*), *Sacarrère*, *Sacaze*, *Sapène*, *Sarrieu*, *Sacourtade*, *Sastrade*, în aceeași regiune circulând și seria paralelă, „langdocizată” în trecut sub influența centrului cultural de la Toulouse (*Labadie*, *Lacarrère*, *Lacaze* etc.) (Dauzat 1947 [2001]: 84) (Fabre 1991: 30).

Alipirea articolului definit, strâns legată de aglutinarea apelativelor de adresare la (supra)numele pe care îl precedă, trebuie asociată fenomenului de oralitate la nivelul unor comunități sudate, înrudite sau nu, posibil descendente ale unor linii de parentare de proximitate (teritorială), ai căror membri se cunosc, deci, foarte bine. Trebuie remarcată în acest context, particularitatea idiomurilor franceze nordice de a permite fixarea în uzul curent a formelor aglutinate, cu circulație ulterioară alături de cele originale, și transmiterea ereditară a acestora ca atare, proces înregistrat numai parțial în documentele parohiale medievale din regiunile respective.

În unele documente interne **iberice** numele *primare* nu se regăsesc în variantă articulată, apelativele de politețe în uz în perioada medievală fiind înregistrate *exclusiv* în denotația oficială a nobililor. În antepunerea numelor proprii regăsim rar apelativele corespunzătoare titlului nobiliar: *domnus* Simon Celludo (Frago Gracia 1976: 81); *don* Garcia *el Rico* (Onrubia 2016: 407), care, însă, nu se aglutinează cu numele pe care îl precedă.

În actele interne castiliene și aragoneze articolul apare rar, numai în antepunerea numelor complementare, fixând în antroponimia istorică *supranume afective* (*porecle*): *Dominicus lo Calbo* (Frago Gracia 80), *Dominico filio Boneti lo coxo* (Frago Gracia 1976: 81); *Bernad lo Gros* (Frago Gracia 1976: 81).

Numele de agent, deși însoțit de articol, nu face parte întotdeauna din denotația documentară, aspect sugerat de modul de marcare grafică: *don* Gracia *el traper* (Onrubia 2016: 405); absența articolului antepus numelui de agent este, însă, un indiciu limpede că acesta era înregistrat *exclusiv* ca un apendice socio-profesional: *Alfonso Ferrandes carnicero*, *Rodrigo pastor*, *Juan Rodrigos alcalde* (Onrubia 2016: 409).

Aglutinarea articolului cu supranumele este foarte rar consemnată documentar în actele aragoneze: *Iofre Labarba* (Frago Gracia 1976: 78), fenomen înregistrat însă alternativ cu omiterea completă a acestui morfem: *Guillelmus Barba* (Frago Gracia 1976: 78).

Documentele *italice* indică apariția articolului îndeosebi înaintea supranumelor delexicale, fie nume de agent: *Logiudice*, regional chiar cu spranume etnice, indicând filiația paternă: *Lo Mauro*, sau maternă *La Franca* (De Felice 1978: 17), particularitate specifică îndeosebi extremității sudice a spațiului italianic.

Cu ajutorul articolului s-au fixat regional în denotația oficială italică supranume neutre afectiv, de regulă nume de agent: *L'Abbate*, *Lo Giudice*, *La Barbera*; sau de demnități: *Lo Conte*, *Lo Re*, nume părți ale corpului: *La Manna*, *La Gamba* și nume de animale: *La Volpe*, *La Cagnina*, *La Gatta*, sau indicând localizarea: *La Porta*, *La Grotta* (Caffarelli 2016: 110).

Alipirea articolului este un fenomen regional, păstrat în denotația oficială istorică: *Loiacono*, *Labianca*, *Lamacchia* (în regiunea Puglia), *Larussa*, *Lascala* (în Calabria) (Caffarelli 2016: 110). Regional, în Sicilia, Puglia sau în Friul, articolul masculin care se păstrează în variante aglutinate are forma *lu*: *Lubelli/Lubello* (în Puglia), *Luvitto*, indicând uneori relația de filiație patrilineară: *Lupieri* „figlio di Piero”, sau matrilineară: *Lumenia* „figlio di Domenica” (Caffarelli 2016: 112).

Numeroase nume de familie actuale din Sicilia și regiunea Puglia fixează variante mai vechi, implicând apocoparea articolului: *L'Abbate*, *L'Erario*, *L'Erede*, *L'Episcopo*, *L'Adomadda*, *L'Altrella*, *L'Assainato*, *L'Insalata*, *L'Oliu* (Caffarelli 2016: 112).

Mult mai rar și regional (în arealul meridional continental) se antepune supranumelui articolul de plural, alcătuind nume care, de asemenea, se fixează ca atare în onomastica istorică: *Le Grottaglie*, *Le Noci*, *Lepiane*, *Le Rose*, *Ledonne*, *Le Mura* (Caffarelli 2016: 112). În Sicilia circulă varianta fonetică *li* a acestui articol: *Li Bassi*, *Li Bianchi*, *Li Calsi*, *Li Causi*, *Li Gotti*, *Li Gresti*, *Li Manni*, *Li Muli*, *Li Pera*, *Li Pira*, *Li Puma* (indicând pomul, nu felina), *Li Rosi*, *Li Santi*, *Li Vechi*, *Li Vigni*, *Li Volsi*, *Li Voti* (Caffarelli 2016: 112). Strict regional (în Sicilia continentală) se remarcă variantele cu aglutinarea articolului la numele de grup pe care îl precedă: *Licausi*, *Livolsi*, *Livoti*, *Libianchi*, *Lisanti* (Caffarelli 2016: 113).

Cu o vechime imposibil de fixat, rar consemnat în documentele istorice medievale, fenomenul de aglutinare a articolului cu (supra)numele pe care îl precedă se întâlnește regional, în arealul istoric langdocian, și în cel sudic italian, insular sau continental. La baza acestui proces se află în mod cert particularități ale adresării orale între indivizi din comunități bine sudate, de cele mai multe ori înrudite, reflex al unei structuri sociale medievale bine definite, marcate de existența unei evidente stratificări.

TOPICA

Acest parametru se referă la două aspecte principale: a) poziția elementelor principale în sintagma generală de denotație romanică (a căror îmbinare are la bază mijloace sintetice: morfeme de caz, ori sufixe, dar și analitice: prepoziții de redare a apartenenței ori a filiației) și b) locul elementului de filiație din cadrul secvențelor de descendență din documentele istorice medievale, față de *numele individual* pe care îl determină, și al cărui Posesor îl indică în cadrul acestui tip de alcătuirii.

Modul de structurare a sintagmelor antroponimice romanice medievale este un reflex al relației denominatului cu Posesorul (de regulă ascendentul patern, echivalat, însă, la un anumit nivel istoric de evoluție, cu alți înaintași din linia de parentare, menționați în cadrul catenelor patronimice), construcții relativ similare în întregul spațiu romanic. Din punctul de vedere al topicii, denotația romanică europeană este similară celei latinești, *prenumele* precedă întotdeauna *numele propriu-zis* (nomen *gentilicium* în lumea romană).

În concepția antică, care se continuă și în perioada medievală, *numele* purta informația relevantă a întregii sintagme, indicând așadar, *apartenența* la o anumită comunitate (*ginta* în cazul numelor latinești), ori relația de *descendență directă* (*patriliniară*) din persoana cap de familie.

În cazul numelor latinești, *nomen*-ul indica apartenența, sangviliniară sau nu (adoapțiile practicându-se dintotdeauna în lumea romană) la o anumită gintă, considerată fondatoare a regatului (și ulterior a Imperiului Roman), conferind purtătorului anumite drepturi juridice și politice (dreptul de proprietate, de a fi ales magistrat etc.).

Gentiliile sunt, majoritatea, derivate de tip adjectival (cu sufixul lat. *-ius*) a căror bază o formează adesea (supra)numele unui înaintaș, nu de puține ori marcat de conotație peiorativă, indicând o poreclă (*flaccus* „bleg”, sau *claudus* „șchiop” etc.)¹⁴. Grupul nominal de denotație, inițial bimebru, era alcătuit în perioada regalității din *praenomen* și *nomen*, având la bază așadar, relația unui *nume* cu un *calificativ* prin care era indicată apartenența prin naștere sau adopție. Adaosul ulterior, *cognomenul*, specific încă din epoca imperială, este un apendice apozitiv față de *nomen*, indicând numai ramura familială propriu-zisă.

Acest sistem de alcătuire a numelor oficiale este exclusivist, închis, acceptarea de noi membri (care primeau cetățenia), operându-se prin includerea denominativă a acestora într-una din gințile preexistente (cutuma cerea adoptarea gentilicului imperial sau al personalității militare care emitea edictul de acordare a cetățeniei),

¹⁴ Gentiliile neclare etimologic, cum ar fi cele în *-arna*, *-erna*, *-enna*, *-ina*, sunt în general considerate influențe etrusce (Ionescu 1989: 216)

timp îndelungat fără generarea de noi unități în sistem¹⁵, și fără adaptarea structurală a acestui tip de formulă la noi modalități denominative.

Este explicabilă în acest context părerea conform căreia denotația oficială medievală *nu* își are rădăcinile în cea latină sau romană, negându-i acesteia descendența dintr-un sistem atât de complex care, în ciuda avantajelor legate de exactitatea numelui și de precisa descriere a statutului social al purtătorilor, nu mai avea susținere, la momentul destrămării Imperiului, în realitățile sociale sau politice care îl generaseră. Desigur, realitatea este că structura socială de la baza acestui construct politic era, la căderea Imperiului de Apus, demult depășită, apartenența la gințile fondatoare nu mai conferea prestanță sociopolitică, relevanța raportării la acest tip de *nomen* fiind aproape anulată prin edictul împăratului Caracalla prin care se acorda statutul de cetățean tuturor locuitorilor Imperiului (a. 212) (Kajanto 1987: 65). Denotația tripartită romană căzuse deja în desuetudine înainte de prăbușirea politică a Imperiului, numele unic (de tip *cognomen* sau *numele ritualic creștin*) impunându-se din ce în ce mai mult.

Topica elementelor în cadrul denotației oficiale medievale este însă, unul din elementele de continuitate cu cea specifică perioadei vechi, antice, precreeștine în general, numele individual (îndeosebi *numele ritualic*) fiind, de regulă, *antepus* celorlalte componente din denotația secundară.

b.) Raportarea la ascendentul patern în cadrul secvențelor de filiație este extrem de veche, aflată în uz relativ continuu în lumea romană cel puțin (dar și în cea greacă sau tracă). Prezente în inscripțiile tombale din toate regiunile lumii romane, în aproape toate perioadele istorice, acest tip de alcătuiri urmează un tipar similar, cu postpunerea elementului relațional în urma numelui la care se face raportarea, ascendentul patern: *Aemilius Maternus, Flori filius* (Ciprés 2006: 99) sau ruda laterală (soț/soție de regulă: *Calpurnius Montanus, maritus* (Ciprés 2006: 100)); *Domitia Primitiua uxor pientissima* (CIL II 2921) (Ciprés 2006: 98), indiciu în lumea romană al statutului de pelegin (noncetățean roman).

Antepunerea elementului de relație în cadrul acestor alcătuiri indică deja adoptarea unui tipar structural de tip *head-first* în cadrul grupului nominal, influență asupra latinei de cancelarie din partea idiomurilor vernaculare. Această topică în cadrul secvențelor de filiație s-a perpetuat până în prezent în denotația oficială din actele juridice. În actele latinești acest parametru al grupului nominal implicat în denotația oficială constituie cel mai sigur indiciu al apartenenței actului respectiv la varianta cultă, medievală a latinei, și nu la cea clasică.

¹⁵ Începând cu perioada imperială apar excepțiile, denotatul fiind liber să aleagă fie un *gentilicium*, fie un *cognomen* din spațiul autohton, alcătuind un nume care structural, se încadrează în formula trinomială romană: *Caius Iulius Uenrcondaridubnos*, este numele unui preot gal din Lyon, de pildă, care se considera fiul adoptiv al lui Caesar [Caius Iulius Caesar], *L. Solimarius Secundinus* este numele unui neguțator din spațiul galic, cu gentiliciu autohton, așadar (Lebel 1974: 31).

Tiparul topic vechi, specific variantei culte, a fost păstrat totuși, în latina de cancelarie chiar până la sfârșitul secolului al XI-lea (ex. *Raineri Petri filius*) (a. 1066-1082) (Aebischer [1947] 2020: 93) în acte provenind din regiunile italice rămase sub influența sau chiar în componența politică a Imperiului Roman Răsăritean (exarhatele bizantine italice, cuprinzând în general centrul peninsular), în ciuda faptului că deja, în regiunile italice adiacente, se impuseseră în uzul documentar structurile de descendență cu tipar topic roman (ex. *Renda filia* Dauferi) (a. 997) (în *Codex diplomaticus amalfitanus*) (Gentile 1959: 9).

GRUPURILE PREPOZIȚIONALE

În idiomul latin popular, cu structuri gramaticale marcate de oralitate, construcțiile prepoziționale cu *acuzativul* sau cu *ablativul*, care exprimă relații concrete (mai ales spațiale sau temporale pentru *acuzativ*, de cauză, conformitate, a modului sau a instrumentului pentru *ablativ*) câștigă teren pentru a denumi relațiile care beneficiaseră de o exprimare sintetică. Prepoziția se introduce, în latina târzie, și pentru exprimarea așa-numitelor cazuri abstracte, *genitivul* și *dativul* (Reinheimer Râpeanu 2001: 138), implicate, așadar, în relația de descendență.

Grupurile prepoziționale cele mai frecvente se construiesc în jurul conectorilor *de*, redând în latina târzie relația de posesie (*parietes de cellola*) sau *ad*, care, în construcții cu *acuzativul*, concurează *dativul* sintetic (*membra ad dos fratres*) (Reinheimer Râpeanu 2001: 138).

Preluate la nivelul latinei târzii, în limbajul de uz curent, dar și în cel cult, în traduceri latinești ale primelor texte religioase, de pildă, aceste prepoziții se păstrează în idiomurile romanice pe areale largi cu sensuri (relativ) similare, și, cu unele excepții, au implicații asupra denominației oficiale complementare de indicare a filiației, specifice limbajului popular.

Ne referim exclusiv la grupurile prepoziționale cu *de* (lat. *de*) sau cu *a* (lat. *ad*), prezentând structurile de denominație în a căror alcătuire intră acestea întră. Completăm, sub acest aspect, o contribuție anterioară (Dima/Lupu 2024: 31-44) în care am prezentat funcționalitatea și semantica grupurilor prepoziționale dezvoltate de conectorul *de* în onomastica istorică medievală, dar ne-am limitat comparația la spațiul romanic oriental (româna) și la unele dialecte iberice (aragonez și galician).

Strict regional, în regiunea franceză centrală: Maine, Beaujolais, Touraine, Berry și Nivernais, Bourbonnais și Charollais, în arealul dialectal franco-provensal, registrele parohiale din secolul al XIII-lea înregistrează ocurența prepoziției *a* în sintagme de filiație, redând cu preponderență descendența patriliniară, mai rar pe cea matriliniară (Dauzat [1947] 2019: 87).

Grupul prepozițional din această tip de construcții, postpus numelui individual, sfârșește prin a se aglutina cu acesta, variantele rezultate, de tipul *Ageorges*, *Ajean*,

Amartin, *Amathieu* încep să fie înregistrate documentar abia începând cu secolul al XV-lea, procesul fiind, probabil mai vechi, dar acestea supraviețuiesc în uz timp îndelungat și se fixează ca atare în inventarul antroponimic actual (Morlet 1991: 23).

În paralel, circulă variante cu prepoziția urmată de articol: *Alandrieu*, *Allilaire* [*Hilaire*], *Audenis*, *Aupol* (Dauzat [1947] 2019: 87), în timp ce supranumele delexicale cer întotdeauna prezența prepoziției articulate: *Auclerc*, *Aucoutouriere*, *Augagneur*, *Aufrère*, *Aumaître*, *Augros* (Dauzat [1947] 2019: 87).

După acest tipar se alcătuiesc și *matronimicele franceze medievale*, care s-au păstrat până în prezent în aceste variante, aglutinate fie cu *numele individual al mamei*: *Alamartine*, *Alamargot*, *Alamichel*, fie cu supranumele acesteia: *Alabergère*, *Alablange* (sic), *Alabrune*, *Alhérière*, *Alasseur* (= à la soeur) (Dauzat [1947] 2019: 88). Ulterior apar în circulație și variante rezultate din pierderea prepoziției: *Lamartine* < *Alamartine* (din *Martine*) sau *Larnaude* < *Arnaude* (Morlet 1991: 23).

Asemenea situației din spațiul romanic oriental, denominația galică prin matronim nu se referă întotdeauna la o situație de ilegitimitate, denumind un moștenitor născut în afara căsătoriei, ci, având la bază un *marital*, poate indica postumitatea: *Alamichel* trimite la secvența (*le fils*) à *la Michel*, în care *la Michel* este forma contrasă a sintagmei *la femme de Michel*. Același raport, prin marital, se exprimă, în aceeași regiune, și printr-un nume feminin: *l'Arnaude* se fixează în varianta aglutinată *Larnaude* (la rândul ei contrasă din sintagma *la femme d'Arnaud*) (Dauzat [1947] 2019: 88).

Copiii astfel denumiți se raportează la ascendentul matern fiind, poate, singurul părinte în viață, sau cu o situație patrimonială mai bună.

Regional, la vorbitorii *occitani*, raportul de filiație este redat în actele oficiale prin grupuri prepoziționale ale conectorului *de*¹⁶ care, în textele gascone apare sub forma *dou*: *Jan dou Baquer* (= *Jean fils du Vacher*) (Dauzat [1947] 2019: 86).

Fenomen specific dialectelor occitane medievale, *de* cu valoare patronimică apare și cu articol (*le*, *la*) în variante aglutinate cu numele complementar delexical, indicând profesia: *Duclerc*, *Dumaître*; rudenția: *Deloncle*, *Dufils*, ori porecla: *Duboeuf*, *Defaure*, *Duvieux*.

În același areal se află în circulație și antroponimele cu antepunerea prepoziției, dar fără articol: *Damiot*, *Dedieu*, *Doriot* (Dauzat [1947] 2019: 86).

Totuși, semnificația generală a prepoziției *de* se referă în spațiul francez la *localizare* (fiind similară sub acest aspect spațiului idiomatice românesc medieval), regăsindu-se îndeosebi în structurile de denominație din toponimia minoră, în

¹⁶ Aspecte pe care le-am detaliat anterior, v. Dima & Lupu 2024: 31-44. În contribuția de față completăm cu date referitoare la construcțiile prepoziției *de* și la comportamentul acestora în antroponimia (respectiv toponimia) oficială romanică, din mai multe arii dialectale.

variante aglutinate¹⁷: *Dambreville, Dambricourt, Damiens, Dapplaincourt, Darras*, de unde, prin transfer, se fixează în antroponimia complementară, de indicare a reședinței: *Debois* (Dauzat [1947] 2019: 88).

Trebuie precizat că redarea raportului de filiație prin construcții prepoziționale cu *de* este strict regională în spațiul idiomatic francez, caracterizând areale geolingvistice bine delimitate.

În documentele interne *italice* vechi, provenind din secolul al X-lea, *de* se circumscrie *filiației* îndeosebi în *catene patronimice*, de regulă în partea auxiliară a denotației, în completarea componentei realizate desinențial, indicând relația denominatului cu ascendenta paternă și a acestuia cu înaintașii pe linie paternă, bunic și străbunic: *Muscus filius Leonis de Stephano de Lupino* (a. 987) (Codex Diplomaticus Amalfitana) (Gentile 1959: 10), sau *Iohanne filius Sergii de Constantino de Leupardo* (a. 988) (ibid.).

Acest mod de alcătuire a numelui complementar, prin catene, poate indica chiar relația cu înaintași mai îndepărtați, stră-străbunic, de pildă: *Mauronis filius Musci de Maurone de Constantino de Leone* (a. 987) (ibid.).

Foarte rar, prepoziția indică filiația denominatului: *Solinus de Bonu de Solino* (a. 907) (ibid.).

La acest nivel istoric este evidentă implicarea prepoziției *de* în construcții denominative catenare cu semnificația și funcționalitatea genitivală, indicând descendența patrilineară. Acest conector apare în structuri cu circulație în latina documentară, aflate însă și în uzul idiomurilor vernaculare, explicând păstrarea acestora în antroponimia istorică cu diverse alofone: *Da Ros, Da Re, Da Rold, Da Col, Da Lio, Da Prato* etc., specifice regiunii venete; *Di Stefano, Di Marco, Di Pietro, Di Martino, Di Benedetto, Di Carlo* generale în teritoriu, regional cu elidarea vocalei: *D'Angelo, D'Amico, D'Agostino, D'Alessandro* etc.

Un aspect particular îl reprezintă uzul numelor din poziție secundă în varianta de plural, specifică regiunii idiomatice septentrionale, indicând raportarea la familie văzută ca grup de parentare: *De Carli, De Franceschi, De Gregori, De Martini*. În centrul și Sudul Italiei aceste alcătuiri includ nume cu terminația de ablativ, *-is*: *De Andreis, De Angelis, De Carolis, De Stefanis; De Sanctis, De Franciscis, De Matteis* (Caffarelli 2016: 108), care uneori, au dublă referință: antroponimică, dar și toponimică (făcând trimitere la numele de grup fixat și ca oiconim).

¹⁷ Asemănător, în spațiul românesc prepoziția *de* se păstrează până în prezent, regional, în spațiul intracarpatic, în componența toponimelor analitice, cu sens de localizare (*Stâna de Vale; Hârtopu de Sus* sau *Hârtopu de Jos* etc.), denumiri care încep să fie concurate de structuri implicând prepoziții compuse (*din < de + în* de pildă): *Hârtopu din Sus* ori *Hârtopu din Jos* (TTRT: 95). Fenomenul de *aglutinare* afectează unele toponime românești vechi (*Trepăraiele*, de pildă, este forma apocopată a numelui topic aglutinat *Între Păraie*, com. Iara, Cluj) (TTRT: 101), însă nomenclatorul topic oficial fixează foarte rar aceste variante.

Alcătuirea numelor medievale italice prin *prepoziția articulată* (cu circulație aproape exclusivă în forme aglutinate), rară și neregulat distribuită în teritoriu, indică domicilierea, dar și descendența. Aceste nume provin din regiunea idiomatică venetă: *Dal Molin, Dal Santo, Dal Maso, Dal Largo*, relația patronimică fiind certă când elementul secund este un antroponim: *Del Vecchio, Del Prete, Del Giudice, Del Monaco, Del Buono* (Caffarelli 2016: 108).

Prepoziția *de* apare destul de rar în documentele **hispanice** medievale cu nuanță patronimică, fiind rodul unor circumstanțe istorice, simplificările denominative, de pildă, prin care diecii castilieni eliminau catenele denominative, înlocuind totodată și patronimicul sufixal cu „particula genitivală” (Onrubia 2016: 410): sintagma *Alonso de Andres Fernandez* conduce, în urma unei astfel de simplificări, la un nume precum *Alonso de Andres*.

Patronimicele rezultate în urma unei astfel de simplificări nu sunt, totuși, prea numeroase și nici nu apar consecvent în documentele medievale castiliene: *Juan de Pedro, Johan de Miguel, Juan de Luis* (Onrubia 2016: 410). Și în documentele aragoneze astfel de structuri prepoziționale apar rar, iar în actele notariale navareze sunt considerate urme ale influenței de substrat (cf. Dima/ Lupu 2024: 40).

OBSERVAȚII FINALE. CONCLUZII

Specializate semantic și funcțional în latina târzie și dezvoltând sensuri relativ asemănătoare pe areale geolingvistice largi, prepozițiile *a* și *de* se păstrează în toate idiomurile romanice. Pentru spațiul galoroman și cel dunărean se remarcă un comportament similar al prepozițiilor *a* (lat. *ad*) și *de* (<lat. *de*) la nivelul limbii de uz comun: de la nuanțele de dativ adnominal se ajunge, prin contiguitate semantică, la genitivul de apartenență (prepoziției *a*), sau se subsumează localizării, dar și relației de filiație (cazul prepoziției *de*). Pentru redarea relației de filiație propriu-zise în spațiul romanic, acești conectori sunt folosiți, însă, diferit.

Regional, în arealul occitan, ambii conectori se află la baza unor grupuri prepoziționale care apar în denotația medievală istorică. În schimb, romanitatea răsăriteană specializează propriile morfeme implicate în redarea filiației, articolul posesiv genitival (*al, a*), coocurent cu morfemul specific de G-D, *lui*, antepus numelui ascendentului patern, procedeu cu răspândire generală la nivelul limbajului popular. Prepoziția *de* se conservă în construcția *alde* (singura care sugerează uzul în vechime cu sens de filiație al acestui conector); izolată însă, în limbajul popular pentru a desemna o persoană dintr-un grup familial anume, nu indică filiația în uzul documentar.

În cazul numelor masculine românești, morfemele subsumate filiației se înregistrează rar în formă aglutinată, dar numai între ele, nu cu numele pe care le precedă (*Sawa fychor allu Mayne* de pildă) (Halichias 2010: 39), în timp ce

aglutinarea este frecventă la nivelul idiomurilor galoromane, dar și italice (mai rar în cele hispanice, după cum sugerează slaba atestare documentară).

Articolul, morfem specific romanic, este implicat în denotația medievală, diferențiind, sub acest aspect, idiomurile romanice de latină. Participă la alcătuirea denotației medievale, primare sau secundare (fixând îndeosebi componenta delexicală) la nivelul întregului spațiu romanic, apare însă, în procliză și cu un corp fonetic independent în idiomurile occidentale, enclitic și postpus în denotația orientală, contribuind la individualizarea idiomurilor romanice orientale față de cele vestice.

Topica numelor din sintagma de denotație pare a fi singurul element de continuitate și contiguitate la nivelul întregului spațiu romanic: întocmai ca și în latină, componenta individuală precede întotdeauna numele auxiliar, caracteristică păstrată de denotația romanică europeană în ansamblul acesteia.

SURSE DOCUMENTARE

- DOR = N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, 1963, București: Editura Academiei Române.
- DRH A = *Documenta Romaniae Historica*, seria A, *Moldova*, vol. I (1384–1448), 1975; vol. II (1449–1486), București, Editura Academiei, 1976, vol. III (1487–1504), VIII (1585–1592).
- DRH B = *Documenta Romaniae Historica*, seria B, *Țara Românească*, vol. I (1247–1500), 1966; vol. II (1501–1525), 1972; vol. III (1526–1535), 1975; vol. XI (1593–1600) București, Editura Academiei, 1975.
- DRH C = *Documenta Romaniae Historica*, seria C, *Transilvania*, vol. X (1351–1355), 1977; vol. XI (1356–1360), 1981; vol. XII (1361–1365), 1985; vol. XIII (1366–1370), 1991; vol. XIV (1371–1375), 2002; vol. XV (1376–1380) București, Editura Academiei, 2006.
- DRH D = *Documenta Romaniae Historica. D. Relațiile între țările române (1222–1456)*, București: Editura Academiei, 1977.
- Halichias, Ana – Cristina, 2010, *Glosar de termeni românești din documente latino-române (secolele al XIII-lea – al XVI-lea)*, EUB, București.
- TTRT – Academia Română. Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”, *Tezaurul toponimic al României. Transilvania. Valea Ierii*, București: Editura Academiei Române, 2010.

BIBLIOGRAFIE

- Aebischer, Paul, [1947] 2020, „Les origines de la finale -i des noms de famille italiens” en *Onomastica. Revue Internationale de Toponymie et d'Anthroponymie*, nr. 2, 90–106.
- Bizzocchi, Roberto, 2014, *I Cognomini degli Italiani. Una storia lunga 1000 ani*, Bari: Editori Laterza.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel, 1999 *Antroponimia medieval galega (ss VIII–XII)*, Tübingen: Max Niemeyer.
- Bourin, Monique, 1990, „Bilan de l'enquête : de la Picardie au Portugal, l'apparition du système anthroponymique à deux éléments et ses nuances régionales”, în Monique Bourin (ed.), *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne. Tome I*, Tours: Presses universitaires François-Rabelais, 233–246.

- Caffarelli, Enzo, 2016, *Cognomi in Italia. Storia tipologie, significati e statistiche*, Roma: Società Editrice Romana.
- Cerrillo Martín de Cáceres, Enrique, 1988, *Onomastica y cambio cultural. Del sistema romano al cristiano în Actas del I Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, Madrid: Arco, 1161–1168.
- Ciprés, Pilar, 2006, „La onomástica de las inscripciones romanas del País Vasco. Estructura del nombre personal y estatuto jurídico”, *Veleia*, 23, ISSN 0213 – 2095, 85–128.
- Dauzat, Albert, [1947] 2019, „Les particules de presentation dans les noms de famille de France” în „Revue Internationale d’Onomastique”, 1947, n°. 1–2, 82–88 (publicé en-ligne en 2019).
- De Felice, Emidio, 1978, *Dizionario dei cognomi italiani*, Milano.
- Dima, Emanuela I., 2022 „Etape ale fixării patronimicului în onomastica românească medievală. Alcătuirea și funcționalitatea formulelor de descendență”, *SCL LXXIII*, nr. 2, 211–225.
- Dima, Emanuela I., Irina Lupu, 2024, „Mijloace de redare a filiației în spațiul romanic medieval. Polisemia prepoziției *de*”, *SCL LXXV*, nr. 1, 31–44.
- Dondin-Payre, Monique, 2011, *Les nommes de personnes dans l’Empire romain. Transformation, adaptation, évolution*, Diffusion de Boccard, Bordeaux.
- Fabre, Paul, 1991, *Okzitanisch: Interne Sprachgeschichte III. Onomastik*, in G. Holtus, M. Metzeltin, Ch. Schmitt (Hrsg), *Lexikon der Romanischen Linguistik*, V/2, Tübingen, 23–33.
- Fischer, Iancu, 1985, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Frago Gracia, J. A., 1976, „Notas de antroponimia medieval navarro-aragonesa”, în *Cuadernos De Investigación Filológica*, 2 (1), 73–84.
- Gentile, Aniello, 1959, *Il soprannome nei documenti medioevali dell’Italia meridionale*. Napoli: Università degli studi di Napoli, Istituto di Glottologia.
- Graur, Alexandru, 1927, „Le suffixe roumain -escu et le suffixe thrace -isk”, *Romania*, vol. 53, nr. 212, 539–552.
- Iliescu, Maria, Liliana Macarie, 1964, „Aspects de l’évolution syntaxique du génitif et du datif en latin tardif”, *RRL IX*, 4, 437–444.
- Ionescu, Christian, 1980, *Antroponimia românească. Rezumatul tezei de doctorat*, București.
- Ionescu, Christian, 1989, *Numele gentilic în* (Marius Sala, coord.) *Enciclopedia Limbilor Romanice*, București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Ionescu, Christian, 1990, „Numele de familie românești”, „Limba Română”, XXXIX, nr. 3, 243–248.
- Kajanto, Iiro, 1987, *Onomastica Romana alle soglie del medioevo* în *I CPatrom* (Dieter Kremer *Dictionnaire historique des noms de famille romans. Actes du 1er Colloque*, Treves, 10–13 decembre 1987), Tübingen: Max Niemeyer, 59–66.
- Lebel, Paul, 1974, *Les Noms de Personnes en France*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Le Jan, Regine, 2001, *Famille et pouvoir dans le monde franc. Essai d’anthropologie sociale*, Paris: Publications de la Sorbonne.
- Marcato, Carla, 1996, „Morphologie et formation des mots des plus anciens noms de personnes: domaine roman” en (Ernst Eichler ed.) *Namenforschung. Ein Internationales Handbuch zur Onomastik*: Berlin, New York, 1187–1193.
- Menant, François, [1998] 2019, „Comment s’appelaient les habitants de Crémone vers 1300? Contribution à l’histoire du nom de famille en Italie”, *Melanges de l’Ecole française de Rome. Moyen-Age*, tome 110, nr. 1, 183–200.
- Moreu-Rey, Enric, 1993, *Antroponímia. Historia dels nostres prenomes, cognoms i renoms*, Barcelona: Publications de la Universitat de Barcelona.
- Nègre, Ernest, [1956] 2021, „Les noms de personnes à Rabastens (Tarn) à la fin du XIV-e siècle d’après le Livre de l’Arc (1374–1392)”, în *Revue Internationale d’Onomastique*, 1956, n°. 8–1, 59–76 (publié en-ligne en 2021).
- Onrubia, Jaime de Hoz, 2016, „Antroponimia y Reconstrucción histórica: Consideraciones sobre la Identificación Personal en la paso de la Edad Media a la Moderna en la Corona de Castilla” în *Espacio, Tiempo y Forma*, serie III, *Historia Medieval*, *Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 29, Madrid, ISSN 0214-9745, E-ISSN 2340-1362, 401–428.

- Reguș, Aspazia, Corneliu Reguș, 1974a, „Antroponimele masculine în documentele slavo-române emise de cancelaria Moldovei între anii 1388–1456” SCL XXV, nr. 5, 497–510.
- Reguș, Aspazia, Corneliu Reguș, 1974b, „Antroponimele masculine în documentele slavo-române emise de cancelaria Moldovei între anii 1388–1456” SCL XXV, nr. 6, 595–608.
- Reinheimer Rîpeanu, Sanda, 2001, *Lingvistica romanică: lexic – morfologie – fonetică*, București: BIC ALL.
- Séguy Jean, [1955] 2019, „Les toponymes occitans En + nom de personne”, *Revue Internationale d’Onomastique*, n° 3, 1955, 167–170 (fichier pdf généré en 2019).
- Stan, Camelia, 2014, „DE-phrases and specificity in Old Romanian”, în *Bucharest Working Papers in Linguistics*, XVI (1), 35–42.
- Tomescu, Domnița, 2017, „Dinamica denotației personale primare în antroponimia actuală”, în „Cercetări lingvistice”, Craiova: SITECH, 292–309.
- Tomescu, Domnița, 2001, *Numele de persoană la români. Perspectivă istorică*, București: Editura Univers Enciclopedic.

GRAMMATICAL PARTICULARS OF THE MEDIEVAL ROMANIAN DENOMINATION IN EUROPEAN ROMANCE CONTEXT

Abstract

In this article we focus on several grammatical aspects that, through the way they are found in historical anthroponymy, can contribute to the particularization of Romance idioms. The emphasis falls on some parameters such as the topic of the elements that make up the medieval denomination phrase, the functional and semantic behaviour of some prepositions, such as *a* from lat. *ad*, or *de* (lat. *de*), which are involved in rendering parentage or domicile, depending on the linguistic area. We can see, thus, that there is a strong similarity in terms of the tendency towards analyticity, between the Daco-Romanian and the Gallo-Romance dialects, which prefer to prefix these prepositions to secondary names, with which they are sometimes agglutinated (especially in the Gallo-Romance or Italic idioms). However, regarding the preposition *de*, it should be noted the preservation of the meaning of localization in the Eastern Romanic space, while the Western Romanic documents indicate the use of this connector with a filiation sense.

Regarding the *article*, it accompanies the primary names, but also the secondary ones, in the medieval Romanian, Gallo-Romance, Italic (regional) denomination, but it is rarely registered in the official Hispanic denomination.

The position of the article compared to the name it accompanies is a parameter of differentiation within the Romance linguistic space. It *precedes* the primary anthroponyms (with which, regionally, in the Gallo-Romance dialectal regions, they agglutinate), but appears in the *postposition* and is attached to the names in the Eastern Romance regions.

The topic of names in the denomination phrase seems to be the only element of continuity and contiguity at the level of the entire Romance space: just as in Latin, the individual component always precedes the auxiliary name, a characteristic preserved by the European Romance denomination.

AGE-RELATED DIFFERENCES IN IRONY COMPREHENSION: THE IMPACT OF PARENTAL LANGUAGE USE ON PRESCHOOLERS

MARIANNA SZABÓNÉ HABÓK

University of Debrecen, Doctoral School of Linguistics

mannahabok@gmail.com

Cuvinte-cheie: *înțelegerea ironiei, copii preșcolari, influența parentală, dezvoltare cognitivă.*

Keywords: *irony comprehension, preschool children, parental influence, cognitive development.*

1. INTRODUCTION AND THEORETICAL BACKGROUND

This study explores how parental language use influences preschool children's comprehension of verbal irony. Irony, as a form of indirect language, requires not only linguistic understanding but also sensitivity to context, social norms, and speaker intentions (Grice, 1975; Kreuz & Roberts, 2017).

Building on earlier findings (Szabóné Habók, 2024), this research examines Hungarian preschoolers aged 3–5, focusing on age-related differences and the role of parental attitudes and irony use. The study employs a children's irony comprehension test and a parental questionnaire to investigate whether exposure to ironic utterances at home contributes to children's pragmatic development.

By integrating sociocultural and cognitive perspectives, this paper aims to clarify how family interactions shape children's emerging ability to interpret irony. The findings extend previous work by including a broader age range and identifying specific patterns of parental influence.

1.1 COGNITIVE FOUNDATIONS

Understanding irony requires more than lexical or syntactic knowledge. It depends on multiple interrelated cognitive resources: metapragmatic awareness, emotion recognition, perspective-taking, epistemic vigilance, and mentalising. These contribute to the capacity to recognize ironic intent and distinguish literal from non-literal meanings.

SCL, LXXVI, 2025, nr. 1, București, p. 49–62

DOI: 10.59277/SCL.2025.1.04

Metapragmatic awareness, the ability to reflect on language use in context, is a crucial skill in irony comprehension (Clayman, 1992). It enables children to recognize the social functions behind indirect utterances. Garfinkel *et al.* (2023) showed that children with more advanced metapragmatic insight were better at detecting ironic contrasts between intended and literal meanings.

Emotion recognition plays a similarly central role. Irony is often accompanied by non-verbal signals – such as tone of voice, facial expressions, or gestures – that contradict the literal content. Nicholson *et al.* (2013) found that children with higher empathy levels and better emotional sensitivity were more successful in interpreting ironic utterances, suggesting that irony comprehension is closely tied to the ability to decode affective cues.

Perspective-taking is also essential. Köder and Falkum (2021) demonstrated that children's success in irony comprehension correlates with their ability to recognize norm violations and interpret speaker intent in light of contextual expectations. These findings suggest that irony comprehension benefits from an emerging awareness of the social and pragmatic functions of speech.

Epistemic vigilance, the capacity to evaluate the reliability and intention behind a message, is another relevant mechanism. According to Sperber *et al.* (2010), children gradually learn to assess whether a speaker's words should be interpreted literally or with caution. This vigilance supports their ability to consider whether an ironic interpretation is appropriate.

Finally, Theory of Mind (ToM) or mentalizing – the understanding that others may hold beliefs and intentions different from one's own – is repeatedly identified as a foundational skill for irony comprehension. While research findings are somewhat mixed regarding the extent of its role (Szűcs & Babarczy, 2017), several studies confirm that children with more advanced ToM tend to perform better on irony comprehension tasks (Filippova & Astington, 2008). Importantly, Filippova and Astington emphasise that language ability and ToM are not interchangeable; both independently contribute to children's performance.

Together, these abilities form a complex cognitive infrastructure that supports the nuanced interpretation of ironic statements. Yet they do not develop in isolation; rather, they are fostered through interaction in specific social and cultural contexts.

1.2 SOCIOCULTURAL PERSPECTIVES

According to sociocultural theories of language development, pragmatic competencies such as irony comprehension emerge through participation in culturally patterned interactions. Vygotsky (1986) posited that language development is rooted in social experience, especially within the Zone of Proximal Development, where learning is guided by more knowledgeable others. Rogoff (2003) extended this notion through the concept of guided participation, in which children internalize social and communicative norms by engaging with parents or caregivers during routine activities.

Within this framework, the family environment plays a central role. Parents model and scaffold pragmatic skills – including indirect speech, figurative expressions, and irony – during everyday interactions. Holzman (1997) notes that children often adopt their parents' language styles, including their preferred ways of expressing criticism, praise, or humor. Repeated exposure to ironic utterances within supportive and familiar contexts can enhance children's pragmatic sensitivity and promote a better understanding of complex communicative intentions.

The sociolinguistic context also matters. Cultural attitudes toward irony, the functions it serves in everyday conversation, and the typical age at which it is introduced all shape how children encounter and process ironic language. As Banasik-Jemielniak *et al.* (2020) argue, both individual-level variables (e.g., parental communicative style) and cultural-level factors (e.g., national communication norms) must be considered to understand irony acquisition cross-linguistically.

1.3 PRIOR RESEARCH

A number of studies have investigated how children's irony comprehension develops and how parental input might influence this process. Several have focused on how cognitive readiness interacts with contextual support to shape children's performance on irony tasks.

In Hungary, Szűcs and Babarczy (2017) tested children aged 4 to 7 and found that ToM, grammatical competence, and vocabulary did not fully predict irony comprehension. Interestingly, metapragmatic training – providing children with explicit interpretive strategies – significantly improved performance, suggesting that environmental support is important. Similarly, Schnell (2015) and Schnell (2021) emphasised that irony acquisition must be seen as both a developmental and socially embedded process.

In Poland, Banasik (2013) tested preschoolers' irony comprehension using visual scenarios and found that only children with more developed ToM were able to consistently interpret ironic intent. Her results aligned with those of Banasik-Jemielniak *et al.* (2020), who conducted a combined child assessment and parental questionnaire. Their study demonstrated a moderate positive correlation between mothers' use of irony and children's irony comprehension, pointing to the potential importance of maternal language input. Fathers' use of irony was less predictive, highlighting possible gendered differences in communicative styles.

Other studies have examined irony in more naturalistic contexts. For example, Recchia *et al.* (2010) observed 39 Canadian families and found that mothers tended to use irony more in conflict situations, while fathers used it more playfully. Their findings emphasise the diversity of parental functions of irony. Similarly, Wainryb and Recchia (2014) proposed that everyday parent-child conversations create spaces for children to acquire complex social reasoning skills, including the interpretation of indirect or evaluative language.

Taken together, these findings suggest that irony comprehension depends not only on internal capacities, but also on the linguistic and emotional input children receive through social interaction – particularly from caregivers.

1.4 RATIONALE FOR THE PRESENT STUDY

The present research builds on these theoretical and empirical foundations to examine Hungarian preschoolers' irony comprehension in relation to parental input. It focuses specifically on children aged 3–5 years and investigates whether exposure to irony at home correlates with children's performance on a comprehension task. By incorporating a parental questionnaire and comparing two age groups, the study also explores how age-related differences interact with parental language use.

Given the cultural parallels between Hungary and Poland – where traditional family roles and maternal caregiving are prominent – this study aims to examine whether the findings reported by Banasik-Jemielniak *et al.* (2020) in a Polish context can be extended to Hungarian families. It also seeks to identify whether mothers' and fathers' communicative roles differentially impact children's ability to interpret ironic utterances – a question that remains underexplored. While cultural similarities between the two contexts provide a basis for comparison, broader cross-cultural data would be needed to confirm the generalisability of such patterns.

2. PILOT STUDY: IMPACT OF PARENTAL IRONIC LANGUAGE USE ON HUNGARIAN PRESCHOOL CHILDREN'S IRONY COMPREHENSION

2.1 PARTICIPANTS

The study involved 30 typically developing, Hungarian-speaking preschool children (14 girls and 16 boys) and their parents. The participants were organized into two age groups – each consisting of 15 children – to evaluate the development of irony comprehension: ages 3 to 4 years (average age: 3 years, 4 months) and ages 4 to 5 years (average age: 4 years, 4 months).

These age ranges were specifically chosen because they represent pivotal stages in cognitive and linguistic development, crucial for the comprehension of irony. According to Harris (2006), during these early years, children experience significant advancements in social cognition, including the ability to understand diverse mental states. It is fundamental for recognizing the discrepancies between literal meanings and speaker intentions inherent in ironic utterances, making these age groups ideal for investigating the development of irony comprehension.

2.2 PARTICIPANTS' BACKGROUND AND POTENTIAL BIASES

All children were Hungarian monolingual speakers without diagnosed developmental or language delays. None of the participants were bilingual. All were attending state-run kindergartens at the time of testing, having entered institutional care between the ages of 1;7 and 3;6 years (mean: 2 years, 8 months).

Data were collected on parental caregiving patterns from birth and during the testing period. Across all families, mothers were consistently reported as the primary caregivers from birth, staying at home full-time during early childhood. Fathers typically spent time with the children in the evenings and on weekends. At the time of testing, the reported ratio of time spent with the child was skewed toward mothers, with most children spending between 60% and 80% of their time with their mothers. In a few cases, this ratio was balanced (50:50) or reversed.

Although these figures align with general trends in Hungarian family structures, it is important to note that no formal time-use diary or observational check was employed. Therefore, the time distribution data represent parental self-report and may reflect estimation biases. Future studies should include more precise documentation of daily caregiving patterns, such as time-use diaries or observational logs, to validate self-reported parental involvement.

Potential sources of bias in this study include the possibility of social desirability effects in parental responses regarding their use of irony, which may have led to more favorable self-reports. The researcher was not previously known to the children, which, despite efforts to establish rapport, may have influenced the children's comfort and performance. Testing took place in home environments, which, while familiar, varied across families and may have introduced inconsistencies in attention or engagement. Although informal reports suggest that most parents had completed at least secondary education and some held university degrees, no formal records of educational attainment were collected. Furthermore, while all participating children were monolingual Hungarian speakers, future studies should investigate how bilingualism might influence irony comprehension, particularly in multicultural or multilingual contexts.

2.3 PROCEDURE AND MATERIALS

The study employed two measures: an irony comprehension test for children and a self-report questionnaire for parents about their use and attitudes toward irony. Both assessments were adapted from Banasik-Jemielniak *et al.* (2020) and took place in the children's homes, a familiar and comfortable environment that likely enhanced the reliability of the data collected. They lasted between 12 and 15 minutes and were completed in one session overseen by the same researcher. While the parents filled out the questionnaire, the researcher administered the test to the child in a different room. The methodology was the same as the one employed in the previous experiment, ensuring consistency in data collection across studies (Szabóné Habók 2024).

The children's test began with a traditional false belief task based on Wimmer & Perner's (1983) unseen transfer paradigm to evaluate cognitive skills. It involved a short narrative followed by questions to assess cognitive skills and short-term memory. The second part of the test, which measured irony comprehension, was a modified and simplified version of the assessments used in Banasik's (2013) and Banasik-Jemielniak *et al.*'s (2020) studies. It included eight short stories: four concluded with an ironic utterance (see Figure 1) and four with a non-ironic (control) utterance (see Figure 2).

The outcomes of studies examining how children understand irony can be considerably affected by the cognitive demands of the activities involved. To decrease these demands, illustrations were employed, and the activities were contextualized. In order to reduce the memory load, the narratives were kept short (no more than 34 words) and utilized only vocabulary that was well-known by the children. Additionally, the ironic utterances used in the assessments were based on a prototypical form of irony. They were contextualized hyperboles. As they are frequently heard in real-life discourse situations (Schnell 2021), their use could aid comprehension.

The researcher narrated each story to the children, aiming for the same tone every time. All eight stories featured a central character, a child named Máté, interacting with an adult – either a mother, father, or kindergarten teacher. Each story was accompanied by 2–4 custom drawings displayed on a tablet, with the number of images matching the story's progression. After hearing each story, the children responded to two questions: (1) "*Does XY really think...?*" and (2) "*Why? / What makes you think so?*".

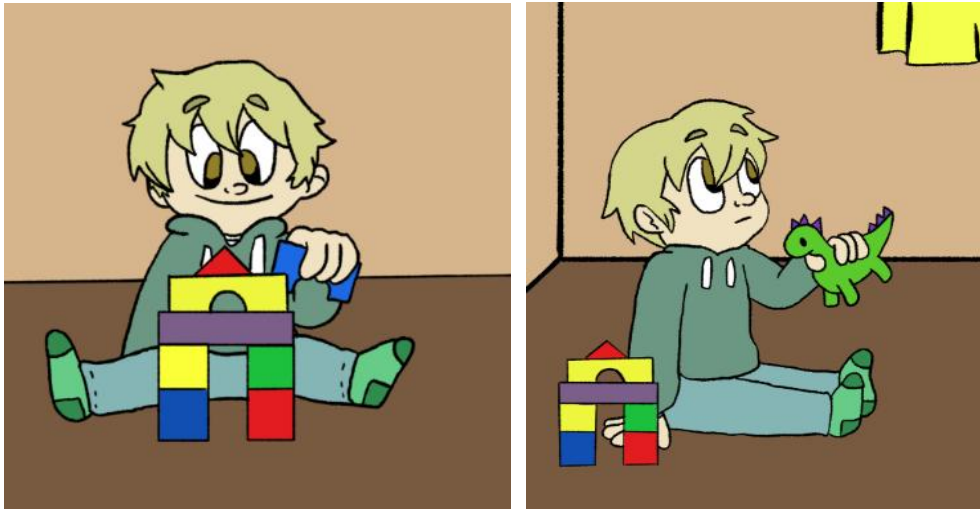

Figure 1. Sample ironic item.

Máté alvás után az építőkockákkal játszik. Uzsonnaidő van, be kell fejezni a játékot. A többi gyerek és az óvó néni nekikezd elpakolni a kockákat. Ekkor Máté elővesz egy dinót, és azzal kezd el játszani. Te aztán nagy segítség vagy! - mondja erre az óvó néni. **1. kérdés:** Az óvó néni szerint Máté tényleg nagy segítség? **2. kérdés:** Miért? / Miből gondolod?

‘Matthew is playing with the building blocks after his nap. It’s time to finish the game. The other children and the kindergarten teacher start to put the blocks away. Then Matthew takes out a dinosaur and starts playing with it. “You’re a great help!” says the kindergarten teacher. Question 1: Does the kindergarten teacher think Matthew is a great help? Question 2: Why? / What makes you think so?’

Figure 2. Sample non-ironic (control) item.

Odakint hull a hó. Máté felveszi a meleg kabátot, a sapkát és a sálát. Apa nem találja a kesztyűt. Máté kihúzza egy fiókot és kiveszi onnan a kesztyűt. Apa erre azt mondja: Megtaláltad a kesztyűt? Milyen okos vagy Máté! **1. kérdés:** Máté apukája szerint Máté tényleg okos? **2. kérdés:** Miért? / Miből gondolod?

‘It’s snowing outside. Matthew puts on his warm coat, hat and scarf. Dad can’t find his gloves. Matthew pulls out a drawer and takes the gloves out. Dad says: Did you find the gloves? How clever you are, Matthew!’ Question 1: Does Matthew’s dad think Matthew is really clever? Question 2: Why? / What makes you think so?’

The second part of the study evaluated parents’ use and attitude towards irony using an expanded version of the questionnaire from Banasik-Jemielniak et al. (2020). This questionnaire included 11 questions and was completed by 28 parents (14 mothers and 14 fathers).

Before completing the questionnaire, parents were briefly introduced to the study’s focus in an informal setting. Although no formal definition of irony was provided, the concept was illustrated through examples drawn directly from the

children's comprehension test (e.g., "You're a great help!" in a clearly ironic context). These examples were intended to ensure a shared understanding of the type of irony under investigation. While efforts were made to clarify the function and tone of such utterances, the possibility remains that some parents – particularly those with limited exposure to academic or psychological concepts – may have associated irony with sarcasm or conflict. This limitation should be considered when interpreting parental self-reports.

The first four questions of the questionnaire used the same ironic stories as the ones in the children's irony test (see Example 1). The remaining seven questions aimed to measure three key aspects: parents' general attitudes towards irony (see Example 2), their main reasons for using irony, and how they regard their child's comprehension and use of irony (see Example 3).

1) Gyermekek alvás előtt az építőkövekkal játszik. Nekikezdesz elpakolni a kockákat. Ekkor gyermeked elővesz egy dinót, és azzal kezd el játszani.

Mondanál neki erre egy ehhez hasonló megjegyzést? : „Te aztán nagy segítség vagy!”

‘Your child is playing with building blocks before bedtime. You start putting the blocks away. Then, your child takes out a dinosaur and starts playing with it. Would you make a comment like this to him?: ‘You are a great help!’?’

2) Szerinted jó dolog-e az irónia?

‘Do you think irony is a good thing?’

3) A kutatásban részt vevő gyermeked milyen gyakran használja az iróniát?

‘How often does your child (participating in the experiment) use irony?’

The responses were rated on a 5-point Likert scale. For example, concerning Example 1, the options were: ‘A. Not at all typical of me. /B. Mostly not typical of me. /C. It's sometimes typical of me and sometimes not. /D. Mostly typical of me. /E. It's definitely typical of me. The scoring ranged from 0 to 4, with 0 points for option A, 1 point for B, 2 points for C, 3 points for D, and 4 points for E. Since seven questions measured how often parents used irony, the highest possible score on the questionnaire was 28. A higher score indicated more frequent use of irony and a more positive attitude toward it.

3. RESULTS AND DISCUSSION

In this study, children from both age groups (Ch01-Ch15) were arranged by age from youngest to oldest, and their parents were paired accordingly. In the children's tests, each correct answer earned 1 point, with eight stories divided equally between ironic and non-ironic, leading to a maximum score of 8 for each story type. Figure 3 displays scores for non-ironic (yellow bars) and ironic (grey bars) stories across the age groups: 3–4 years and 4–5 years.

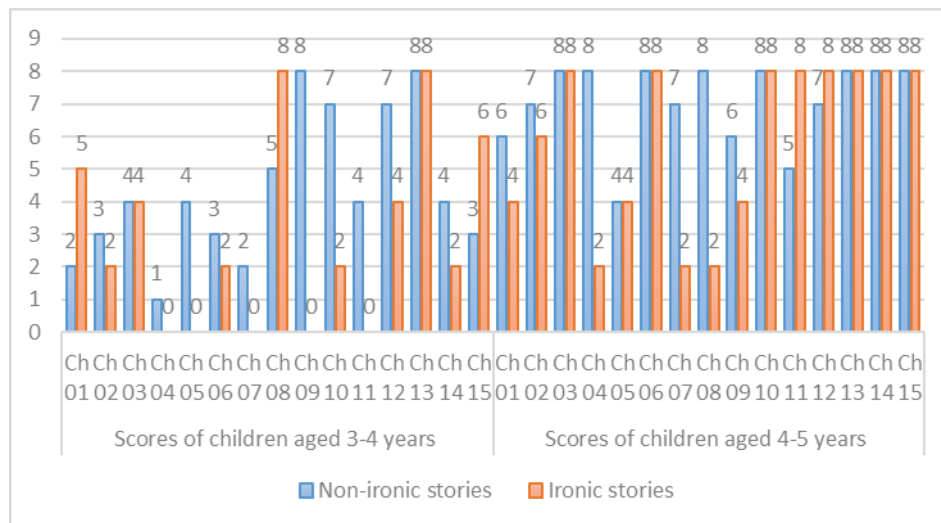

Figure 3. Results of the children's tests.

It clearly shows each child's performance, facilitating an easy comparison across different ages and story types. Notably, all children but one provided at least two correct, adult-like responses in both tasks, aligning with Banasik's (2013) findings that children as young as four years old can comprehend ironic utterances to some extent. However, comprehension levels for ironic stories varied significantly among the younger children. A subsequent analysis revealed a significant difference in irony comprehension between the two child age groups ($t(28) = -3.033$, $p = 0.002$). This result indicates that the older children had a better understanding of irony compared to the younger children, suggesting developmental progress in pragmatic language skills as children age.

A gender-based comparison was also conducted to explore whether boys and girls differed in irony comprehension. Among the 30 children, 16 were boys and 14 were girls. Girls achieved a higher average score ($M = 5.21$, $SD = 3.38$) than boys ($M = 3.62$, $SD = 2.66$), although the difference was not statistically significant ($t(28) = 1.44$, $p = .161$). These findings suggest a possible gender-related trend in irony comprehension, but this should be interpreted with caution and confirmed by studies involving larger samples.

3.1 PARENTAL INFLUENCE AND CHILDREN'S IRONY COMPREHENSION

As mentioned earlier, the parents' responses about their use of irony and attitudes were totalled to a maximum score of 28. A higher score reflects a more frequent use of irony and a more favourable attitude towards it. Figure 4 displays the parental scores in the two different age groups. The yellow bars represent the mothers' scores, while the grey bars represent the fathers' scores.

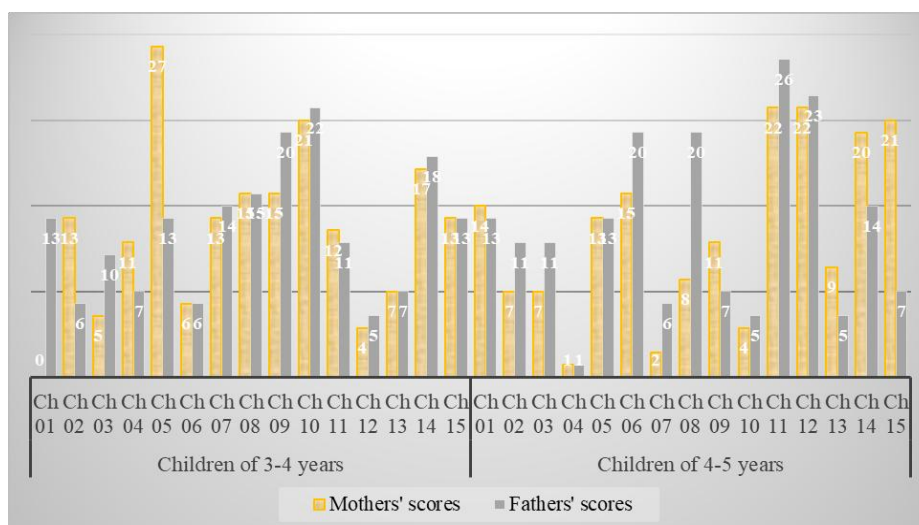

Figure 4. Parental scores.

The figures reveal individual differences in parents' attitudes toward using irony with their children, even among members of the same family. The variation in parental attitudes suggests there could be considerable differences in how children are exposed to and understand ironic utterances.

Comparing the two age groups revealed no significant difference in parents' scores. It may imply that parents' attitudes towards irony and their frequency of using it at home remain stable regardless of the slight differences in their children's ages. This stability suggests that parental engagement with irony does not necessarily adjust as their children grow from 3 to 5 years old. It might also indicate a uniform environmental influence on children in these age groups. Based on these results, parental influence could be viewed as a rather constant factor when studying how children's irony comprehension develops over time.

An interesting finding from the parents' questionnaire is about their common use of verbal irony, primarily for joking or indirectly expressing opinions. As these functions overlapped with the forms of irony used in the irony comprehension tests, children's considerably high scores on the tests could be linked to this pattern. It suggests that children's exposure to specific ironic styles at home, especially for humour and opinion-sharing, could enhance their understanding of similar expressions, improving their results on irony comprehension tests.

3.2 DIFFERENCES BETWEEN MOTHERS AND FATHERS

On the basis of the answers, the following tendencies and differences between mothers and fathers were noted. While more fathers than mothers reported using irony for humour/joking, more mothers than fathers reported using irony to implicitly express an opinion or opposition. These results suggest that while both

parents do not frequently consider irony as typical of their communication style, fathers are more flexible in their perception of irony and slightly more likely to use it for humour. This finding aligns with Recchia *et al.*'s (2010) research, who found that fathers are more inclined to use irony for humorous purposes.

In addition, mothers mentioned a variety of reasons for using irony, including instinctive reactions, mood dependency, and managing conflict or easing tension. For instance, some mothers use irony reflexively or to “take the edge off” stressful situations without directly scolding their children. This approach can provide children with cues to interpret non-literal language in a supportive, albeit complex, emotional context.

These observations suggest distinct parental roles in irony use, with fathers favoring humour and mothers leaning towards using irony as a communication tool for expressing nuanced perspectives.

Notably, there was no correlation between parents' attitudes towards irony and children's irony comprehension among the 3–4 years age group. In contrast, a moderately strong positive correlation ($r = 0.559$, $p = 0.03$) was observed between mothers' use of irony and children's irony comprehension in the 4–5 years age group. It can indicate that as children age, their irony comprehension improves, potentially due to increased exposure to their mothers' ironic utterances. No similar correlation was found for fathers, pointing to potential differences in communicative styles or the frequency of irony use between mothers and fathers.

The final segment of the questionnaire asked parents to assess their child's understanding of irony. Based on the answers, mothers' estimates corresponded more closely with their children's actual irony comprehension scores than fathers'. It could be attributed to mothers typically spending more time with their children, thus having a better grasp of their comprehension levels.

4. CONCLUSION

The research presented above builds on previous work (Szabóné Habók 2024) to offer a more detailed view of the sociocultural and linguistic factors shaping irony comprehension among preschool children. The study presented here examines Hungarian preschool children's irony comprehension and investigates whether there is a link between parents' use of irony and their children's level of irony comprehension.

In the case of 4–5-year-old children, the results show a moderate positive correlation between the frequency of irony used by mothers and their children's level of irony comprehension. This finding is consistent with Banasik-Jemielniak *et al.*'s (2020) results from Poland (see Section 1.3). Similarities between the Hungarian and Polish data may reflect shared features of family dynamics and caregiving roles in these two Central European countries, where traditional family structures often involve mothers as primary caregivers. This could influence the

frequency and context of children's exposure to irony at home. However, without comparative data from culturally and historically different contexts – such as Western democracies or non-European societies – it remains speculative whether the observed similarities stem from post-communist legacies or reflect more general features of caregiver-child interaction.

In both Hungary and Poland, children typically spend more time with their mothers, which may increase their sensitivity to the nuances of maternal language use. This exposure is likely a key factor contributing to the observed correlation. For children aged 3–4, however, other factors – such as cognitive developmental stages or broader language skills – may play a more central role in irony comprehension. As suggested by Babarczy & Szücs (2019), Vygotsky (1986), and Rogoff (2003), the development of irony comprehension is closely linked to both cognitive growth and sociocultural learning.

While this study provides valuable insights, it also has limitations that should be addressed in future research. First, the sample size and demographic scope could be expanded to include a wider variety of family structures and cultural backgrounds, which might affect the generalizability of the findings. Additionally, the reliance on self-report questionnaire may introduce bias. Thus, future studies could benefit from observational methods or different experimental designs to assess children's irony comprehension more directly.

Further research could also explore the impact of fathers' use of irony, as the current study suggests different roles in irony use between mothers and fathers. Investigating how irony is modeled in single-parent families or in families where fathers are more involved in day-to-day child-rearing could provide deeper insights. Additionally, future studies could benefit from a longitudinal design to track how irony comprehension evolves over time, particularly in the 3–4-year-old age group where no correlation was observed in this study. It would also be valuable to control for other potential influences, such as bilingualism or knowledge of a foreign language, exposure to educational input outside the family (e.g., storybooks, media), or the presence of siblings, as these may shape children's pragmatic development in subtle but important ways.

In conclusion, while irony comprehension is influenced by a combination of cognitive abilities and sociocultural factors, the role of the family environment, particularly parental attitudes and behaviours concerning irony, is significant. The findings indicate that the purpose and perception of irony remain relatively stable across age groups, and that parents' use of irony does not appear to vary substantially during the early developmental stages of their children. In family settings, a positive view and frequent use of irony can contribute to the development of children's irony comprehension. It suggests that enhancing a child's irony comprehension may require not only educational interventions but also a supportive home environment where irony is used appropriately and viewed positively. Thus, both educators and parents have roles to play in fostering this complex cognitive skill.

REFERENCES

- Babarczy, A., & Szücs, M., 2019, Az irónia és a hazugság kommunikatív komponenseinek felismerése 5–10 éves korban [Recognition of the communicative components of irony and lies in 5- to 10-year-olds], *Magyar Nyelv*, 2019. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2019.2.164>.
- Banasik, N., 2013, Non-literal speech comprehension in preschool children: An example from a study on verbal irony, *Psychology of Language and Communication*, 17(3), 309–324. <https://doi.org/10.2478/plc-2013-0020>
- Banasik-Jemielniak, N., Bosacki, S., Mitrowska, A., Wyrębek Walters, D., Wisiecka K., Copeland NE., et al., 2020, ‘Wonderful! We’ve just missed the bus.’ – Parental use of irony and children’s irony comprehension, *PLoS ONE* 15(2), e0228538. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0228538>
- Banasik-Jemielniak, N., & Kałowski, P., 2022, Socio-cultural and individual factors in verbal irony use and understanding: What we know, what we don’t know, what we want to know. *Review of Communication Research*, 10, <https://doi.org/10.12840/ISSN.2255-4165.036>
- Bernicot, J., Laval, V. & Chaminaud, S., 2007, Non-literal language forms in children: In what order are they acquired in pragmatics and metapragmatics?, *Journal of Pragmatics* 39, 2115–2132. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2007.05.009>
- Clayman, S. E., 1992, Meta-pragmatic discourse and metapragmatic function, *Language in Society*, 21(2), 199–218.
- Filippova, E., & Astington J. W., 2008, Further development in social reasoning revealed in discourse irony understanding, *Child Development* 79(1), 126–38. PMID: 18269513. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2007.01115.x>.
- Garfinkel, S., Rowe, M. L., Bosaki, S., & Banasik, N., 2023, “Mom said it in quotation marks!”: Irony comprehension and metapragmatic awareness in eight-year-olds, *Journal of Child Language*, 51(3), 485–508. <https://doi.org/10.1017/S0305000923000399>
- Grice, H. P., 1975, *Logic and conversation*. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics 3: Speech acts*, 41–58. Academic Press.
- Harris, P. L., 2006, Social cognition. In W. Damon & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of Child Psychology: Social, Emotional, and Personality Development* (Vol. 3, pp. 811–858).
- Holzman, M. (1997). *The language of children: Evolution and development of secondary consciousness and language* (2nd Edition). Blackwell Publishers.
- Köder, F. & Falkum, I.L., 2021, Irony and Perspective-Taking in Children: The Roles of Norm Violations and Tone of Voice. *Frontiers of Psychology*, 12, Article 624604. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.624604>
- Kreuz, R. J. & Roberts, R. M., 1995, Two cues for verbal irony: Hyperbole and the ironic tone of voice, *Metaphor and Symbol*, 10(1), 21–31. https://doi.org/10.1207/s15327868ms1001_3
- Kreuz, R. J. & Roberts, R. M., 2017, *Getting through: The pleasures and perils of cross-cultural communication*, MIT Press.
- Mauchand, M., Vergis, N., & Pell, M. D., 2020, Irony, prosody, and social impressions of affective stance, *Discourse Processes*, 57(2), 1–17. <https://doi.org/10.1080/0163853X.2019.1581588>
- Nicholson, A., Whalen, J. M., & Pexman, P. M., 2013, Children’s processing of emotion in ironic language, *Frontiers in Psychology*, 4, 691. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00691>
- Pexman, P. M., 2008, It’s fascinating research: The cognition of verbal irony. *Current Directions in Psychological Science*, 17, 286–290. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2008.00591.x>
- Piaget, J., 1952, *The Origins of Intelligence in Children*, New York, NY: International Universities Press.
- Recchia, H. E., Howe, N., Ross, H. S., & Alexander, S., 2010, Children’s understanding and production of verbal irony in family conversations, *British Journal of Developmental Psychology*, 28(2), 255–274. <https://doi.org/10.1348/026151008X401903>

- Rogoff, B., 2003, *The Cultural Nature of Human Development*. Oxford University Press.
- Schnell, Zs., 2015, A nyelvelsajátítás társas-kognitív és pragmatikai vetületei fejlődéstani szemszögből [Social cognitive and pragmatic dimensions of language development from a developmental approach]. [PhD thesis]. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14467/schnell-zsuzsanna-tesis-hun-2016.pdf>
- Schnell, Zs., 2021, Az irónia és a metafora kognitív fejlődési vonatkozásai. Kísérleti pragmatikai vizsgálódások [The cognitive developmental aspects of irony and metaphor. Experimental pragmatic investigations]. *ARGUMENTUM*, 17, 511–531. <http://dx.doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/26>
- Sperber, D., Clément, F., Heintz, C., Mascaro, O., Mercier, H., Origgi, G., & Wilson, D., 2010, Epistemic vigilance, *Mind & Language*, 25(4), 359–393. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0017.2010.01394.x>
- Szabóné Habók, M. (2024). Óvodáskorúak iróniaértése: A szülői nyelvhasználat mint befolyásoló tényező [Preschoolers' irony comprehension: Parental language use as an influencing factor]. *Argumentum*, 20, 38–60. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2024/3>
- Szücs, M., & Babarczy, A., 2017, The role of Theory of Mind, grammatical competence and metapragmatic awareness in irony comprehension. In S. Assimakopoulos (Ed.), *Pragmatics at its Interfaces*, 129–148. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9781501505089-008>
- Vygotsky, L. S., 1986, *Thought and language* (A. Kozulin, Ed.), Cambridge, MA: MIT Press.
- Wainryb, C., & Recchia, H. E., 2014, Parent-child conversations as contexts for moral development: Why conversations, and why conversations with parents? In M. Killen & J. G. Smetana (Eds.), *Handbook of moral development*, 153–175. Psychology Press.
- Wimmer, H., & Perner, J. (1983). Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*, 13, 103–128. [https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/0010-0277\(83\)90004-5](https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/0010-0277(83)90004-5)

AGE-RELATED DIFFERENCES IN IRONY COMPREHENSION: THE IMPACT OF PARENTAL LANGUAGE USE ON PRESCHOOLERS

Abstract

This study builds on previous findings (Szabóné Habók 2024) to further examine the influence of parental irony use on the development of preschool children's irony comprehension, specifically analysing age-related differences. Employing methodologies adapted from Banasik (2013) and Banasik-Jemielniak *et al.* (2020), the research involved a parental questionnaire assessing attitudes towards irony and an irony comprehension test conducted with the children. The children were divided into two age groups: 3–4 years and 4–5 years. Results indicate a positive correlation between mothers' frequency of irony use and 4–5-year-old children's irony comprehension, suggesting a developmental aspect where exposure to irony becomes more influential as children age. No significant correlation was found for children aged 3–4 years, suggesting that younger children's irony comprehension may be less affected by parental irony use. These findings contribute to understanding how the cognitive development stages of preschool children influence their skill to understand complex language forms and their meanings, for example, ironic utterances.

ELEMENTE LEXICALE MAI PUȚIN SAU DELOC CUNOSCUTE ÎNTR-O TRADUCERE INEDITĂ A MITROPOLITULUI DOSOFTEI

ANDREEA NEAGU-STĂNCIULESCU

Facultatea de Litere, Universitatea din București

andreea.stanciulescu2011@gmail.com

Cuvinte-cheie: *Dosoftei, traducere, cinstirea icoanelor, lexic, prima atestare.*

Keywords: *Dosoftei, translation, veneration of icons, lexicon, first attestation.*

Personalitate complexă a culturii românești din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, mitropolitul Dosoftei (1624–1693) a marcat un moment de răscruce în evoluția limbii literare românești, prin *Psaltirea în versuri* (Dosoftei, PV) numele său fiind legat de nașterea limbajului poetic de o certă valoare estetică.

În sens mai larg, opera de traducere a lui Dosoftei a marcat trecerea de la literalitate la literaritate, reflectând o limbă românească în plin proces de maturizare și de autonomizare față de limbile-sursă ale traducerilor. Această trăsătură este pusă în lumină de multiplele interpolări, parafrazări și interpretări personale realizate de mitropolitul moldovean în corpul traducerii analizate în studiul de față, prin care se depărtează de originalul slavon (Mareș 1987: I 421-425, II 523). Observații amănunțite asupra trecerii de la traducerile vechi românești, în care se dădea întâietate formei, la cele care încercau restituirea în traducere atât a dimensiunii formale, cât și a dimensiunii sensului, a făcut Mădălina Andronic-Ungureanu (2011: 161-162) într-un studiu privitor la traducerea de către Dosoftei a *Parimiilor preste an* (Dosoftei, P). Bogata cultură umanistă și mai cu seamă teologică a ierarhului moldovean, mănuierea desăvârșită a propriei limbi, îmbinarea firească a lexicului cult cu elemente de oralitate specifice graiului nordic, precum și excelenta cunoaștere a principalelor limbi de circulație ale vremii i-au permis mlădierea și îmbogățirea limbii de la acea dată cu termeni noi, fie creați în interiorul limbii române, fie împrumutați sau adaptați prin calc mecanismelor de funcționare ale limbii române.

Scrierea la care voi face referire este un mic tratat apologetic despre cinstirea icoanelor, a sfinților și a sfintelor moaște, tradus de Dosoftei din limba slavonă în perioada celui de-al doilea exil polon (1686–1693), ca o reacție la puternica propagandă calvină și luterană printre românii din Transilvania secolului al XVII-lea. Lucrarea, needitată până acum, se păstrează la Biblioteca Academiei

Române în manuscrisele românești 34 (Ștrempel 1978: 19) și 3138 (Ștrempel 1987: 25-26). Paternitatea lui Dosoftei asupra traducerii acestui text a fost stabilită de Al. Mareș (Mareș 1987: I 413-427, II 515-523). Cu aceeași ocazie, Al. Mareș a datat și descris cele două manuscrise (Mareș 1987: I 413-427, II 515-523). Tratatul se regăsește în primele opt capitole din ms. rom. 34 (1^r-42^r). Ms. 34 este lacunar, dar am putut complini, de cele mai multe ori, fragmentele care lipsesc cu pasajele corespondente din ms. rom. 3138. Prezentăm cuprinsul scrierii, reproducând textele citate în transcriere interpretativă: *Text acefal* (1^r-2^r), *Pentru pre ce vreme scorni iconoborenie și care împărați s-au făcut iconobornici și care săboară din toată lume pentru-aceasta fură procleștiți* (2^r – 4^r), *Iconoboreților, pre o samă poncișe a lor cuvinte, răspuns* (4^r – 7^v), *Pentru Cruce văzutului semnu a Fiiului omenescu, a Domnului nostru Isus Hristos, care semnu la vreme v<e>nirei sale la ce a doua să va ivi pe norii ceriului și pe graiurile vrăjmașilor Crucii Domnului, răspuns* (ms. rom. 34, f. 7^v – 22^v, completat cu ms. rom. 3138, f. 108^r- 109^r), *Pentru Sfânta Cruce, pentru ce ne însemnăm cu sămnu Sfinței Cruci fețele cu mâna cruciș* (ms. 3138, f. 109^r- 120^r, și ms. rom. 34, f. 23^{r-v}), *Pentru îmblatu cu crucile* (23^v – 28^v), *Pentru ruga sfinților* (28^v – 35^r), *Pentru ruga și milostenie ce să faci drept sfințele morților din Scriptura Vechi și Nouă dovedele de la sfinți* (35^r – 42^r).

Potrivit cercetării realizate de Al. Mareș, cea mai mare parte din textul din ms. 34 a fost copiată de Toader Jora, cu excepția primelor douăzeci și două de file și a unui scurt fragment (50^r/16-51^r/1). Din notațiile amplasate în corpul textului, reiese că cele douăzeci și două de file au fost copiate în intervalul 21-31 ianuarie 1754, restul transcrierii realizându-se în 1755 sau 1756 (Mareș 1987 I: 414). Ms. 3138, în care se regăsește aceeași traducere a tratatului apologetic din ms. 34, atribuită de Al. Mareș mitropolitului Dosoftei, a fost datat de Gabriel Ștrempel la sfârșitul secolului al XVIII-lea (Ștrempel 1987: 25-26; Mareș 1987: 515).

Articolul de față cuprinde o inventariere și o scurtă analiză lexicală a unor cuvinte specifice scrierilor mitropolitului Dosoftei, dintre care cele mai multe nu sunt înregistrate în dicționare și nu apar în alte lucrări referitoare la lexicul lui Dosoftei. Pentru analiza lor, am consultat diverse lucrări lexicografice și de istorie a limbii române literare (e.g. DLR, DELR, TDRG³, DÎLR, Stanciu Istrate 2017), și m-am bazat pe articolul deja menționat al lui Alexandru Mareș (1987), în care au fost inventariate o parte din cuvintele specifice lexicului lui Dosoftei întâlnite în ms. 34 BAR, precum și pe studiul Cristinei-Ioana Dima (2022), în care sunt identificați și analizați nouăsprezece termeni proprii lui Dosoftei întâlniți în prima tipăritură a cărturarului moldovean, *Acatistul Maicii Domnului*. Pentru verificarea anumitor termeni, m-am folosit și de ms. rom. 1917 de la Biblioteca Academiei Române (Ștrempel 1983: 102). Acest manuscris cuprinde copia fidelă a traducerii realizate de Staicu Grămăticul în intervalul 1667–1669, anterioară celei făcute de Dosoftei (Al. Mareș: 420-422), a tratatului apologetic din ms. 34 și ms. 3138. În inventarul de față nu au mai fost incluse acele cuvinte proprii scrierilor lui Dosoftei, care au fost deja discutate de Al. Mareș (1987: 200) în articolul privitor la ms. rom. 34, din care face parte și textul de față, precum: *horiuri* „cete” (29^v/15), *îndoiciune* (29^r/3), *latreia* (29^v/15),

oglașenic (40^r/14), *oglindeală* (29^v/13), *otrițanie* (40^r/14-15), *părtnicie* (40^r/3). Cuvintele identificate în studiul de față se alătură, așadar, inventarului de cuvinte specifice lexicului mitropolitului moldovean, identificate în alte cercetări (Mareș 1987 I: 425-425, Dima 2022: 55-62, Dosoftei O 1978: 517-529, Dosoftei PÎ 2007: 149-191, Manea 2006: 351-456).

(1) **apamenți** s.f. pl. „amintire, memorie, pomenire, ceremonie religioasă pentru un mort”: „Pentru ceea să agiutăm acelora și *apamenți* să le facem” (40^r).

Forma *apamenți* din ms. 34 nu este înregistrată în dicționare, în vreme ce în textul corespunzător din ms. 3138 apare forma *pameți*. Aceasta din urmă este o variantă a lui *paminți*, cu singularul *paminte* s.f., care este înregistrat în dicționare ca variantă a lui *pamente*, cu prima atestare în *Psaltirea Hurmuzachi* (81^r/18) (vezi DLR s.v.). Termenul *apamenți* este derivat prin prefixare analogică de la forma de feminin *pamente/paminte* de origine slavă (ПАМЯТИК) (Miklosich 1865). De vreme ce la Dosoftei nu apar înregistrări cu această formă, putem deduce că a utilizat direct forma prefixată, pe care este posibil să o fi creat el însuși. Prefixul *a-* era productiv în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, iar Dosoftei s-a remarcat în mod special prin câteva formații verbale personale: *agădui*, *asimți*, *ascruma* (Popescu-Marin 2007: 12).

(2) **batjiocornic** adj., s.m. „batjocoritor”: „nu băgareți samă *batjiocornicii* și păzitorii Sfintei Cruci a lui Hristos” (10^v).

Cuvântul nu apare înregistrat în dicționare. Este un sinonim derivativ al lui *batjocoritor*, derivat de la acesta prin substituție sufixală (din *batjocor[itor]* + *-nic*), sub influența analogică a perechii *ocărător* – *ocarnic*. Forma *ocărător* are prima atestare în 1500, HC II, 332 (vezi TDRG³ s.v.), iar *ocarnic*, în 1618, GCR I, 50 (vezi TDRG³ s.v.), cel din urmă fiind atestat în dicționare și la Dosoftei (vezi DLR s.v.).

(3) **bogatnec** adj. „în cantitate mare, mult, numeros”: „să facem *bogatnecă* milostenia” (39^r). Cuvântul, neînregistrat în dicționare, este utilizat de Dosoftei ca sinonim derivativ pentru *bogat*, căruia îi atașează sufixul *-nec*, o variantă a sufixului *-nic*¹.

(4) **desămănare** s.f. „deosebire”: „cum nouă și vii, și duși di pre această lume nu este o difereția, nici *desămănare* pără la dzuoa de giudețu” (38^v).

Cuvântul nu are intrare proprie în dicționare, dar apare în DLR ca o glosă marginală tot la Dosoftei (Dosoftei, VS, 4^r/4;) ca sinonim pentru *diferență*: „Dară cunoscut-ai câtă diferenție (glosat marginal *dessămănare*) iaste de la lumina ceastă lumască până la cea cerească?” (DLR, s.v. *diferență*). Termenul este o românizare² a latinescului *dissimilare*, căruia i s-au aplicat legile fonetice care au acționat în transformarea latinescului *assimilare* în românesc *asemănare*.

¹ Vezi, supra, și *batjiocornic*.

² Pentru conceptul de românizare, vezi Maria Stanciu Istrate, *Românizarea neologismelor și calcul lingvistic*, în „Limba română”, XLIX, 2000, nr. 3, p. 581–597; idem, *Românizarea afixelor derivative și calcul lingvistic*, în *Lucrările Primului Simpozion Internațional de Lingvistică* (București, 13–14 noiembrie 2007), Editura Universității din București, 2008, p. 219–227.

(5) **iahanie** s. f. „mireasmă”: „Dreptu ce că nu trupul dă simțire sufletului, ce sufletul trupului, precum videm pre sfintele moștii darul Duhului Sfânt blagoslovit: *iahanie* nepovestită și miros mai presus decât toate miroselile pământului” (ms. rom. 34, f. 33^r).

Cuvântul nu este înregistrat în dicționare, fiind un împrumut din slavonă: **АХАНИК** (Miklosich 1865, s.v.).

(6) **iconoborstvie** s.f. „iconoborenie, distrugerea icoanelor”: „Au început ereasa *iconoborstviei* a să ivi” (ms. rom. 34, 2^v).

Cuvântul nu este înregistrat în dicționare, fiind un împrumut din slavonă: **ИКОНОБОРСТВО** (Miklosich 1865, s.v.), sinonim pentru *iconoborenie*.

(7) **nepremenit** adj. „neschimbat ”: „sufletele sfinților ce ș-au vărsat singele pentru numele lui Hristos sintu-i dragi foarte sfinții sale și iubite, carile acmu, în *nepremenită* plineală de bunuri cerești, nedejde de moștinire fără trup viețuiescu” (ms. rom. 34, f. 32^r).

Cuvântul nu are intrare proprie în dicționare, dar apare în TDRG³, s.v. *primenit*, ca formă negativă, cu singura atestare la Dosoftei (Dosoftei, L 1679: 119). Este derivat de la adjectivul participial *premenit* al variantei verbale *premeni* (= *primeni*, din sl. **прѣмѣнити** „a schimba” Miklosich 1865, s.v.) prin atașarea prefixului *ne-*³, după modelul slav, la rândul lui analizabil ca derivat prefixal **непрѣмѣнакъ**, cu același sens (Miklosich 1865, s.v.), ceea ce îl încadrează în categoria calcurilor lexice de structură morfematică.

(8) **nesuflat** adj. „fără suflare”: „ave starețul meu fiu, anume Ilie, de 15 ani și, războlindu-se, au sositu la moarte și au zăcut mortu 10 dzile, *nesuflat* și rece” (ms. rom. 34, f. 37^v).

Cuvântul, neînregistrat în dicționare, este un calc lexical de structură morfematică, transpunând în limba română adjectivul din greacă **ἄσυχος** („fără suflare”) cu ajutorul prefixului *-ne* (Popescu-Marin 2007: 32). Lexemul atrage atenția prin originea latină a temei de derivare (*sufflare*), spre deosebire de termenul precedent de origine slavă (*nepremenit*).

(9) **novocreșcenească** adj. (eres ~) „neocreștină”: „Așjdere și altul tot de ceaș eres *novocreșcenească*, iconoboreț și foarte de sama lui Arie tot pre ceae vreme cu Mihail Servet, Valentin, Entilis, de rudă vloh, care începând, lăți eresa sa iconobornicească” (ms. rom. 34, f. 3^v-4^r).

Cuvântul, neînregistrat în dicționare, este un sinonim derivativ pentru *novocreștancă* (un împrumut din slavonă), un calc parțial după modelul etimonului slavon **НОВОКРЪШТЕНЪ**. Prezența formei feminine în context poate fi explicată prin gradul ridicat de variație formală a adjectivului în limba veche, acordul cu numele în gen, număr și caz nefiind marcat sistematic (SLRV 2019: 378). Această

³ Acest prefix de origine slavă este productiv în secolul al XVII-lea și a pătruns în română într-o epocă anterioară despărțirii dialectale atât prin împrumuturi din slavă, cât și din greacă (Popescu-Marin 2007: 32).

variație este explicabilă cu atât mai mult în cazul acordului adjectivului cu numele de genul neutru (*eres*), cu formă masculină la singular și formă feminină la plural.

(10) **novocreaștancă** adj. fem. (lege ~) „neocreștină”: „Acesta au început preste voie soției sale, lui Calvin, o credință bezbojnică, fără lege, *novocreaștancă*” (ms. rom. 34, 3^v). Termenul, neînregistrat în dicționare, este un împrumut din slavonă, adjectivul **новокрѣштенъ** (adj.) (Miklosich 1865). Utilizarea concomitentă a termenilor sinonimi *novocreșcenească* și *novocreaștancă* confirmă noutatea în limba română a acestor termeni, ce corespund unei realități destul de recente, și oscilația formală premergătoare fixării lor în limbă (Stanciu Istrate 2017: 111).

(11) **ocenință** s. f. „moștenire”: „de vreme că așa s-au plăcutu voi sfinții sale, ca să fac<ă> părtași slavii săli pre aceia cari și uneciune fiască a salii numiri au priimitu, și de împărăția ceriului și de moșia *oceninții* să nu-i dipărtez<e> și căroră singuru îi slujitoresc, Tatu<lui> a sluji au iubitu” (ms. rom. 34, 32^v).

Cuvântul nu este înregistrat în dicționare. Deși are un înțeles vag în context, semantic și lexical, este posibil să fie legat de *ocină* – „bucată de pământ moștenită, proprietate” (DLR, s.v.). În dicționare este înregistrat un termen cu formă asemănătoare, *oceință* s. f. „deznădejde”, atestat la Varlaam și la Dosoftei, dar acest sens nu se potrivește contextului în care apare *ocenință* în textul de față. Având în vedere că în alt context, anume în *Psalmul* 3,6: „Cum să fiu în oceință,/ Să n-aib agiutor de Tine” (Dosoftei, O: 14), Dosoftei a folosit termenul *oceință* cu sensul de „deznădejde”, înregistrat în dicționare, este evident că mitropolitul cunoștea sensul exact al acestui cuvânt și că nu a confundat *ocenință* și *oceință*. Putem presupune, așadar, că *ocenință* este o contaminație, prin atracție paronimică, între *oceință* și *ocină*, datorată unei confuzii din partea copistului.

(12) **pevg** s. m. „pin”: „și slava Levanului [la tine] va vini cu chiparis și cu *pevg* și cu chedru de împreună să proslăvăscu locul cel sfântu al mieu și locul picioarelor mele proslăvi-voiu” (ms. rom. 34, f. 8^v).

Cuvântul este un împrumut cu etimologie multiplă, provenind din sl. **пѣврѣ** m. „pin” (Miklosich 1865 s.v.) / gr. **πεύκη** f. (Bailly 2000 s.v.), fiind înregistrat numai la Dosoftei, în *Parimiile preste an* (Dosoftei, P: 4^r, 44^r).

(13) **pominoni** s. f. pl. „amintire minunată”, „minune vrednică de amintit”: „Dar de-au avutu ei, sfinții, dar ca acesta, în trup fiindu, cum să n-aib<ă> acmu ca mai multu dar de la Dumnedzău și cum să n-aibă ei acmu ca mai multu a audzi și a vide când sintu în mai mari uni cinste la mila lui Dumnedzău, când acmu lumina feții lui Dumnedzău îi luminează și cându *pominonile* și arvonele bunurilor acelora nespus ne dobândiră cu adivăratu, că știu pentru noi și rugile no<a>stre le audu” (ms. rom. 34, f. 34^r-34^v).

Cuvântul nu este înregistrat în dicționare, fiind un termen creat de Dosoftei prin contaminația dintre *pomină* („amintire”, „memorie”, vezi DLR, s.v.) și *minune*, înglobând, în context, amândouă sensurile.

(14) **prăvozvan** adj. (Andrii ~) „întâi-chemat”: „pre mulți creștinei au răstignit pre cruce: și pre apostoli, anume pre Petru, pre Filip și pre Andrii *prăvozvan*, cari Sfânt Andrei Apostol, vinindu la cruce” (19^r).

Cuvântul nu este înregistrat în dicționare, fiind un împrumut din slavonă (adj. **прѣвозванъ**) (Miklosich 1865). În pasajul corespunzător din ms. rom. 1917, apare forma *pervozvan* (164^r).

(15) **propoziție** s.f. „prepoziție”: „Iară ceea ce-u atinge la cuvintele cele sau *propozițelor din carile, prin carile și întru carile*, Sfântul Ioan Damaschin dzice cum că nu fire ame<s>tecă, nice ședer<e>” (1^v).

În cea mai veche atestare din dicționare, cuvântul are sensul de „propunere” (DLR a. 1694 Foletul Novel 41). Sensul actual („cea mai mică unitate a sintaxei, care comunică prin cuvinte o judecată, o idee”) este atestat prima dată la Heliade (*Gramatică românească* 2/8 DLR). Termenul *propoziție*, utilizat în text cu un sens neatestat în dicționare, acela de „prepoziție”, are un rol important în cadrul tratatului apologetic, în contextul precizării dogmei Bisericii răsăritene privitoare la Sfânta Treime, la unitatea de ființă și egalitatea celor trei Persoane dumnezeiești, Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt, dogmă atacată de alte confesiuni creștine. Mai concret, prepozițiile *din*, *prin* și *întru* menționate de mitropolit exprimă lingvistic modul de existență a Persoanelor dumnezeiești în interiorul Treimii și modul în care ființa dumnezeiască este ipostaziată de către fiecare Persoană dumnezeiască: Fiul își ia ființă *din* Tatăl *prin* naștere, iar Duhul Sfânt *prin* purcedere. Și Fiul, și Duhul Sfânt ființează în Dumnezeu-Tatăl.

(16) **protorlivie** s.f. „înainte-vedere”: „mulți sfinți și în vremile ce este de acmu, mulți părinți la răs<ă>ritu, în trup fiindu, au darul *protorliviei*, de știu gândurile și inema și lucrurile ascunsă” (34^r).

Sensul acestui termen neînregistrat în dicționare este glosat de traducător în cuprinsul textului. Prezența prefixoidului *proto(r)*- indică o sursă slavonă (vezi **проторъ** m. *sumtus* „luat” Miklosich 1865 s.v.).

(17) **prototipe** s.n. (*prototip*) „modelul cel dintâi, desăvârșit”: „temându-ne ca nu cumva cinste aceea care să cuvine lui Dumnedzău – apără, Doamne – sfinților să o ducem, c-ar hi lucru fără dumnedzăire și besericii lui Hristos și ficiilor ei nepriimită cu adivărat, iară nu cu asămănare de ceva altă icoanelor a se-nchina, căroră dă cinste la *prototipe*, adică [la] acela a cui este chipul, cum dzice Marile Vasilie, este să se suie” (ms. rom. 34, f. 30^r).

Cuvântul, neînregistrat cu această formă în dicționare, corespunde termenului *prototip*, atestat târziu în dicționare (DLR, Calendar 1854, 88/3), ca împrumut din limba franceză. Forma utilizată de Dosoftei atrage atenția prin păstrarea în grafia chirilică (**прототипѣ**) a literei *ú* din etimonului grecesc (**πρωτότυπος**), dovedind astfel că termenul a fost împrumutat în română direct din limba greacă la o dată anterioară împrumutului din franceză.

(18) **stimi** vb. IV tranz. „a distinge cu un ornament, cu un blazon, cu o stemă”: „Dece vedeți-vă, iconoboreții, vrăjmașii Crucii Domnului, că Duhul Sfânt osăbire

au pus între lemne, adică [blagoslovitu-i lemnul] cu carele să face îndreptare, că adevărat este cătră lemnul Crucii [s-au] făcut îndreptarea noastră, a credincioșilor, prin Isus Hristos, ce s-au răstignit pre dânsa, pentr-acea-i blagoslovită. Cu dânsa blagoslovi<m>, cu dânsa *stimim* împărății” (8^v-9^r).

Verbul utilizat de Dosoftei nu pare să provină din verbul *a stima* (conj. I), înregistrat în dicționare ca împrumut multiplu (it. *stimare*, fr. *estimer*, lat. *aestimare*), având prima atestare la anul 1832 (Cornelli 408b, vezi TDRG³) cu sensul „a avea stimă, considerație”. Verbul *a stimi* pare a fi un derivat (postnominal) de la substantivul *stimă*, consemnat în dicționare ca variantă pentru *stemă* („coroană, piatră prețioasă, blazon, stemă”), cu prima atestare la Coresi (1563 *Praxiu* 449, vezi TDRG³). Prezența formei nominale *stimă* cu sensul „blazon, stemă” la Dosoftei, în *Viața și petrecerea svinților* (Dosoftei, O: 355) („De-asemena dar Hristos lui Achepsima/ Și lui Isidor prin foc ce le-au dat *stima*”), confirmă această ipoteză. În toate contextele în care acest termen apare la Dosoftei, sensul corespunde etimonului grecesc *στέμμα* „ornament, blazon”: „1. coroană, bantă, bentiță; 2; *la Roma*, imaginile strămoșilor, ornamente ale coroanelor, *de unde* tablou genealogic al unei familii” (Bailly 2000, s.v., trad. noastră, A.S.)⁴ sau *σῆμμα* „blazon”: „ornament semicircular în forma primitivă a literei *sigma* (C) pe scuturile sicyoniene” (Bailly 2000, s.v., trad. noastră, A.S.)⁵. Și contextul de față, și cel din *Viața și petrecerea svinților* au în comun noțiunea de „încununare”, de distingere cu un „blazon”, cu o „stemă”.

Așadar, pornind de la cele opt capitole apologetice traduse de Dosoftei și păstrate în ms. rom. 34 B. A. R., am analizat din punct de vedere lexical un inventar de 18 cuvinte, dintre care 14 nu sunt înregistrate în dicționare (*apamenți*, *batgiocornic*, *bogatnec*, *iahanie*, *iconoborstvie*, *nesuflat*, *novocreșcenească*, *novocreaștancă*, *ocenință*, *pevgă*, *pominoni*, *prăvozvan*, *protorlivie*, *stimii*), 2 sunt atestate doar la Dosoftei (*desămănare* (s.v. *diferență*), *nepremenit* (s.v. *primerit*)), unul are un sens inedit (*propoziție*) și, în sfârșit, unul presupune o datare sensibil anterioară și un alt etimon direct decât cele luate în considerare în dicționare (*prototipe*).

Din punctul de vedere al structurii lexicale, inventarul cuprinde 3 formații interne cu baze moștenite din latină (*batgiocornic*, *nesuflat*, *desămănare*), 9 cuvinte împrumutate (*bogatnec*, *iahanie*, *iconoborstvie*, *novocreșcenească*, *novocreaștancă*, *pevgă*, *prăvozvan*, *propoziție*, *prototipe*), 2 formații interne cu baze slave (*apamenți*, *nepremenit*), una cu bază grecească (*stimii*) și 3 cuvinte cu etimologie incertă (*ocenință*, *pominoni*, *protorlivie*).

⁴ „στέμμα, ατος (τò) – 1. couronne, bandeau, badelle; 2. à Rome, images des ancêtres, ornées de couronnes, d’où tableau généalogique d’une famille”.

⁵ „σῆμμα (τò) 1. la lettre sigma // 2. à cause de la forme primitive de sigma = C, ornement demi-circulaire sur les boucliers sicyoniens”.

Ca în toate traduceriile lui Dosoftei, și în textul de față, rostirile culte ale împrumuturilor, în care etimonul este respectat, alternează cu fonetismele populare sau chiar dialectale (DÎLR 1992: 69). Ilustrative pentru prima situație sunt cuvinte precum *iahanie*, *pevg*, *iconoborstvie*, *prăvozvan*, *prototipe*, *novocreaștancă*, iar pentru cea de-a doua, cuvinte precum *desămănare*, *nepremenit*, *novocreșcenească*. Dintre împrumuturi, ponderea cea mai mare o au cele din limba slavonă.

Toate cuvintele selectate în inventarul de față sunt preluate din porțiunile comune celor două manuscrise, excepție făcând verbul *stimi* din ms. 34, căruia, în pasajul corespondent din ms. 3138, îi corespunde verbul *să laude*. Pentru termenii *batgiocornic*, *iahanie*, *nepremenit*, *ocenință*, *propoziție*, *protorlivie* din ms. 34 nu s-au putut găsi termenii corespondenți în ms. 3138, acesta fiind, la rândul său, lacunar în pasajele respective.

Ocurențele elementelor vechi moștenite din latină, folosite ca bază pentru derivări, și ale împrumuturilor din inventarul termenilor analizați confirmă caracterul eterogen al limbii literare puse în circulație de Dosoftei (ILRL 1961: 128).

Într-un articol privitor la lexicul lui Dosoftei, Gh. Chivu observă că vocabularul lui Dosoftei se încadrează în curentul mai larg de înnoire a limbii literare din secolele al XVI-lea și al XVII-lea (Chivu 2005: 717-720). Referindu-ne la creațiile interne, deși vocabularul lui Dosoftei cuprinde un număr impresionant de termeni proprii, precum *reflectă* și inventarul de față, acest fapt nu era un lucru neobișnuit în epocă, textele vremii punând în circulație un număr mare de cuvinte derivate cu sufixele și prefixele frecvent utilizate de mitropolit (printre care *-nic* și *ne-* în cazul de față). Proprie lui Dosoftei, însă, îi rămâne maniera naturală și originală de adaptare a lexicului deja existent în limbă la realitățile filosofico-teologice și social-culturale întâlnite în textele-sursă ale traducerilor sale. În acest sens, ne-au atras atenția termenii *desămănare*, *nepremenit*, *nesuflat*, *stimi*, neînregistrați în dicționare, care îmbogățesc stilistic și nuanțează vocabularul teologic al vremii, precum și termenul *propoziție*, utilizat cu un sens neatestat în dicționare, acela de „prepoziție”. Acesta din urmă are o importanță deosebită în contextul precizării dogmei Bisericii răsăritene privitoare la Sfânta Treime, pe fondul polemicilor din veacul al XVII-lea. Putem afirma, așadar, că Dosoftei are meritul de a fi contribuit substanțial la formarea unui vocabular teologic apt să exprime cu mai multă precizie învățătura de credință a Bisericii răsăritene.

SURSE

- Ms. rom. 34 = Biblioteca Academiei Române, manuscrisul românesc 34.
 Ms. rom. 3138 = Biblioteca Academiei Române, manuscrisul românesc 3138.
 Ms. rom. 1917 = Biblioteca Academiei Române, manuscrisul românesc 1917.
 Dosoftei, L = Dosoftei, *Dumnezăiasca Liturghie*, Iași, 1679, Ediție critică de N. A. Ursu, editura Mitropoliei Moldovei și a Sucevei, Iași, 1980, CRV 69, BRV I 222.
 Dosoftei, M = Dosoftei, *Molitvenic*, Iași, 1681, CRV 72, BRV I 237.

- Dosoftei, O = Dosoftei, *Opere 1. Versuri*, Ediție critică de N. A. Ursu, Studiu introductiv de Al. Andriescu, Editura Minerva, București, 1978.
- Dosoftei, P = Dosoftei, *Parimiile preste an*, Iași, 1683, ed. Mădălina Ungureanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012, (CRV 79, BRV I 263).
- Dosoftei, PÎ = Dosoftei, *Psaltirea de-nfăles*, Text stabilit și studiu lingvistic de Mihaela Cobzaru, Casa Editorială „Demiurg”, Iași, 2007, (CRV 70, BRV I 226).
- Dosoftei, PV = Dosoftei, *Psaltirea în versuri, 1673*, Ediție critică de N. A. Ursu, Iași, 1974, (CRV 65, BRV I 209).
- Dosoftei, VS = Dosoftei, *Viata și petreacerea svinților*, Iași, 1682-1686. Text îngrijit, notă asupra ediției și glosar de Rodica Frențiu, Editura Echinox, Cluj, 2022, (CRV 73, BRV I 240).

SIGLE

- BRV I = Bianu, I., Hodoș, N., *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, tomul I: 1508–1716, Edițiunea Academiei Române, București, 1903.
- DELR = *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție digitală: Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan-Al. Rosetti”, București (<https://delr.lingv.ro/>).
- DÎLR = Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421–1760)*, Editura Științifică, București, 1992.
- DLR = *Dicționarul limbii române*, serie nouă, ediție digitală: Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan-Al. Rosetti”, Editura Academiei, București, 1965–2010 (<https://dlr1.solirom.ro/>).
- TDRG³ = Tiktin, H., *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch (Dicționarul român-german)*, ediția a treia, ediție digitală: Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide”, Academia Română, Filiala Iași, 2010 (<https://solirom-clre.gitlab.io/texts/dcr2/site/>).

BIBLIOGRAFIE

- Andronic-Ungureanu, Mădălina, „Aspecte ale traducerii la Dosoftei”, în *Text și discurs religios. Lucrările Conferinței Naționale „Text și discurs religios”* ediția a III-a, nr. 3/2011, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2011, p. 159–168.
- Bailly, Anatole, *Le Grand Bailly. Dictionnaire grec-français*, Hachette, Paris, 2000.
- ILRL = Rosetti, Al., Cazacu, B., *Istoria limbii române literare*, Editura Științifică, București, 1961.
- Chivu, Gh., „Lexicul operei lui Dosoftei și înnoirea vocabularului limbii române literare vechi” în *Limba română. Structură și funcționare*, Editura Universității din București, coord. Gabriela Pană Dindelegan, București, 2005, p. 715–722.
- Dima, Ioana-Cristina, „Elemente lexicale inedite în prima tipăritură a mitropolitului Dosoftei”, *Limba română*, LXXI, 2002, nr. 1–2, p. 55–62.
- Ioanid, G., *Dicționar elino-românesc*, Tipografia Statului, București, 1864.
- Manea, Laura, *Dosoftei, Viata și petreacerea svinților. Studiu lingvistic*, partea I, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006.
- Mareș, Alexandru, „Traduceri necunoscute ale lui Dosoftei din perioada celui de-al doilea exil polon (I)”, *Limba română*, XXXVI, 5, p. 413–427, 1987.
- Mareș, Alexandru, „Traduceri necunoscute ale lui Dosoftei din perioada celui de-al doilea exil polon (II)”, *Limba română*, XXXVI, 6, p. 515–523, 1987.
- Miklosich, Franz von, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Guilelmus Braumueller Vindobonae, 1865.

- Popescu-Marin, Magdalena, (coord.), *Formarea cuvintelor în limba română din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*, Editura Academiei Române, București, 2007.
- Stanciu Istrate, Maria, *Influența slavonă asupra limbii române*, Editura Academiei Române, București, 2017.
- Stanciu Istrate, Maria, *Românizarea neologismelor și calcul lingvistic*, în „Limba română”, XLIX, 2000, nr. 3, p. 581–597.
- Stanciu Istrate, Maria, *Românizarea afixelor derivative și calcul lingvistic*, în *Lucrările Primului Simpozion Internațional de Lingvistică* (București, 13–14 noiembrie 2007), Editura Universității din București, 2008, p. 219–227.
- Ștrempel, Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Academiei Române*, vol. I–III, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978–1987.

LEXICAL ELEMENTS LESS OR NOT KNOWN SO FAR INSIDE OF AN UNPUBLISHED TRANSLATION OF METROPOLITAN DOSOFTEI

Abstract

This article proposes an inventory and a brief lexical analysis of 20 words excerpted from a small apologetic treatise translated by Dosoftei, Metropolitan of Moldova, and unpublished so far. Most of the terms are not recorded in dictionaries and do not appear in other lexicographic works regarding the writings of the Moldavian hierarch. The lexical inventory proposed in this study highlights the original manner in which Dosoftei adapted the lexicon already existing in the language to the philosophical-theological and socio-cultural realities encountered in the source texts of his translations. Words such as *desămănare*, *nepremenit*, *nesuflat*, *stimii*, not recorded in dictionaries, enrich and nuance the theological vocabulary of that time, as well as the term *propoziție*, used with a not attested meaning in dictionaries, that of „prepoziție”.

CUVINTE PANROMANICE DIN VOCABULARUL LAIC UTILIZATE CU ACCEPȚIE RELIGIOASĂ: LAT. *FRATER*

DANA-LUMINIȚA TELEOACĂ

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti” al Academiei Române

danielateleoaca@gmail.com

Cuvinte-cheie: religios, panromanice, diferențiere semantică, diferențiere formală, româna arhaică, literatura bisericească actuală, discursul paremiologic.

Keywords: religious, Pan-Romance, semantic differentiation, formal differentiation, archaic Romanian, current church literature, paremiological discourse.

Frater (*fratre*, *frate*) este unul dintre cuvintele panromanice care cunoșteau în latină și accepții religioase, lexemul în discuție fiind atestat cu dublu semantism, laic și religios, inclusiv în etapa protoromană. Oprindu-ne asupra acestui termen, ne propunem în primul rând urmărirea descendenților lat. *frater* în arie romanică, cu evidențierea în special a unor fenomene de discontinuitate/diferențiere în plan formal și semantic, precum și a factorilor în relație cu care pot fi înțelese aceste fenomene. Un spațiu amplu al studiului nostru va fi rezervat termenului din română, *frate*, cu privire la care vom discuta condițiile/situațiile de actualizare a semantismului religios (cu eventuale paralele în ariile romanică și balcanică), ocurențele în literatura bisericească actuală, respectiv atestarea în proverbele românilor.

1. Similar lui *filius*, *frater* este un lexem circumscris câmpului termenilor de înrudire¹, el utilizându-se încă din latină inclusiv cu accepție religioasă, mai exact cu sensul „membru al unei confrerii”². Problema este abordată, printre alții, de

¹ În vocabularul religios au fost selectați și alți termeni de înrudire (cf. *părinte* și *tată* sau *maică*, acesta din urmă un lexem de origine slavă), aspect care poate justifica o eventuală discuție despre organizarea comunității creștine după modelul familiei. Așa cum remarcă însă Scurtu (1966: 108), „în comparație cu ceilalți termeni de înrudire, se pare că acest cuvânt și-a lărgit cel mai mult sfera, dar tocmai din acest motiv și-a pierdut, în bună parte, conținutul semantic”.

² V. Ernout-Meillet (2001/1959: 252), unde este menționată sintagma *fratres Arnales*, corespunzând grecescului *φράτρα*, *φρατρία*. Așa cum se precizează în aceeași sursă, și alți termeni din familia lui *frater* vor intra în vocabularul religios, ca, de pildă, substantivul *fraternitas* (< *fraternus*), care va fi consacrat de limba bisericească. Sensul religios „chrétien” al lat. *frater* nu este atestat mai devreme de epoca latinei creștine, și anume la sfârșitul secolului al II-lea, accepția „moine” fiind încă și mai târziu atestată, mai exact în a doua jumătate a secolului al IV-lea, în condițiile în care același termen a fost consemnat cu sensul laic încă din epoca lui Plautus (v. DÉRom, s.v. /*φρατρ-ε*/).

Tagliavini (1963: 347-350), care evidențiază corespondența semantico-conceptuală dintre latinescul *fraternitas* și grecescul ἀδελφότης, ambii termeni trimițând la ideea de ‘colectivitate creștină primară’, ai cărei membri – ἀδελφοί și ἀδελφαί – alcătuiau o comunitate de frați și de surori (cf. gr. ἀδελφος)³. Dubla accepție, laică și religioasă, a fost admisă și pentru **etapa protoromană**, așa cum reiese din informațiile care figurează în DÉRom, s.v. */**φratr-e**/, unde este dată următoarea glosare: /'φratr-e/ s.m. „personne de sexe masculin considérée par rapport aux enfants du même père et/ou de la même mère; adepte du christianisme; religieux d'un ordre monastique chrétien”.

2. Cât privește **descendența în arie romanică**, aceasta ridică probleme relativ complexe, având în vedere, pe de o parte, faptul că în limbile neolatine au fost continuate două forme, și anume tipul primar *fratre*, respectiv tipul cu disimilare *frate*⁴. Pe de altă parte, diferențele sunt identificabile inclusiv în plan semantic, nu întotdeauna cele două accepții, laică și religioasă, regăsindu-se în toate limbile/dialectele romanice⁵. Astfel, în conformitate cu informațiile prezente în DÉRom, forma **fratre** a fost continuată, cu sens **laic**, în următoarele limbi/dialecte romanice: logud. *fratre*, dalm. *frutro*, v.it. *fratre*, romans. *frar*, fr. *frère*, fr.-prov. *frare*, occit. *fraire*, gasc. [hraj], v.cat. *frare* (1420) și v.sp. *fradre* (ca 1300)⁶. Aceeași formă, *fratre*, a fost păstrată (inclusiv) cu sens **religios** (v. accepțiile „creștin”, „călugăr”, atestate, în arie romanică, între secolele XI și XIV) în marea majoritate a idiomurilor romanice menționate *supra*: friul. *frari*, romans. *frar*, fr. *frère*, fr.-prov. *frare*, occit. *fraire*, gasc. *frai*, cat. *frare* și sp. *frare* (excepțiile sunt reprezentate de sardă, dalmată și vechea italiană). Rezultă că tipul primar *fratre* (laic și religios) a fost continuat într-o arie compactă *centrală*.

Forma (cu disimilare) *frate*⁷ a fost continuată cu sens **laic** într-un număr mai mic de limbi romanice, și anume: sard. *frate/fraðe*, rom. *frate* (dr. *frate*, ar. *frate*,

³ V. și Bertholet (1995: 171), care semnaleză pentru latina medievală sintagma *fratres calendarii*, prin care erau desemnate comunitățile alcătuite din clerici, dar și din laici (denumirea respectivă se explică prin aceea că membrii acestor comunități se întruneau la fiecare 1 ale lunii).

⁴ Ipoteza continuării nominativului */*φrater*/ este exclusă în DÉRom, pe considerentul că măcar unii dintre descendenții romanici nu se pot raporta la această formă etimologică; este, de pildă, cazul sardului *frate*, imposibil de explicat prin lat. */*φrater*, care ar fi trebuit să evolueze în sardă la */*frater(e)*.

⁵ Așa cum va rezulta din discuția care urmează, uneori a fost continuat doar sensul laic, alteori – exclusiv accepția religioasă.

⁶ În REW 3485 se consideră că lat. *fratre* nu s-a păstrat nici în spaniolă și nici în catalană, formele (cat.) *fraire* și (sp.) *frair*, *fray* – unicele consemnate în această sursă lexicografică – fiind definite drept împrumuturi din prov. *fraire* (v. și DÉRom, unde, alături de cat. *fraire* „moine” și sp. *fraire/fraile*, sunt menționați și ast. *fraile*, respectiv gal./port. *freire*). Observațiile formulate în dicționarele etimologice ale limbilor iberoromanice susțin însă conservarea lat. *fratre* inclusiv în această zonă a Romaniei. De pildă, în Corominas-Pascual (1984 [II]: 942, s.v. FRAILE), forma din spaniolă *fradre* este descrisă drept „antigua forma genuina”, aceasta fiind atestată cu mai bine de două secole mai devreme comparativ cu data furnizată în DÉRom, și anume în anul 1085 (v. și DRAE, unde varianta cu disimilare *frade* (< *fradre*) este explicată prin lat. *frater*).

⁷ Formă care n-a fost atestată decât în latina târzie, și anume în a doua jumătate a secolului al IV-lea, când a fost consemnat pl. *frates* (v. DÉRom).

mg. *frati*, ir. *fráthe*)⁸, istriot. *fra*, v.it. *frate*, friul. *fradi* și lad. *frè*. Aceeași formă, (inclusiv) cu sens **religios**⁹, se regăsește în următoarele limbi/dialecte romanice: dr. *frate* (atestat cu acest sens începând cu 1563/1583, Cod. Vor.), istriot. *fra*, it. *frate*, astur. *frade* și gal./pg. *frade*. Prin urmare, forma cu disimilare, *frate*, este continuată îndeosebi în ariile *laterale* ale romanității (*i.e.* în sardă, română, asturiană, galiciană și portugheză). Prezența și în arii centrale (în istriotă, italiană, friulană și ladină) poate constitui însă un argument în favoarea faptului că această formă trebuie să fi cuprins, în etapele prelitterare, întreaga Românie.

Ca și lat. *soror*, *frater* s-a impus, cu accepția „creștin; monah”, în primul rând în Romania Occidentală, îndeosebi în limbile iberoromanice, respectiv în italiană. Aceasta se explică prin aceea că, în accepție laică, descendenții formelor protoromanice */*φratr-e/* ~ */*φrat-e/* au fost puternic concuși, în idiomurile iberoromanice, de reprezentanți ai protorom. */*ger'man-u/*¹⁰, în timp ce în italiană continuatorii acelorași forme au sfârșit prin a fi detronați de reprezentanții formei protoromanice */*φra't-ell-u/*, astfel că în aceste limbi romanice descendenții lat. *fratre/frate* au fost conservați doar cu sensul religios (v. DÉRom). Cu aceeași accepție religioasă, în castiliană se utilizează azi forma „galicistă”, un împrumut din occitană, și anume *fraile* „religioso” (Corominas 1954 [II]: 906), celelalte două sinonime/varianțe menționate (*frare* și *frade*) fiind conotate arhaic. Și în franceză *frère* (alături de latinismul *fratre*) lexicalizează aceleași accepții religioase, deși acest substantiv și-a păstrat apartenența la vocabularul termenilor de înrudire. Trebuie spus însă că aceste valori semantice (*i.e.* marcate [+religios]) se actualizează preponderent în situațiile în care *frères* și *soeurs* precedă substantive proprii sau când acestea sunt urmate de determinanți specifici (cf., de ex., *Frère Jean*, *Les Soeurs de la charité* ș.a.)¹¹. Sarda prezintă o situație specială, semantismul religios (cf. „chrétien; moine”) neputând fi reconstruit decât pentru o epocă posterioară separării protoromanice de protosardă, și anume pentru cea de a doua jumătate a secolului al II-lea.

⁸ În DÉRom este reținută afirmația (pentru care v. Fischer 1985: 20-22, Mihăescu 1993: 420-429 sau Tanașoca 1993: 265-267) că enunțul *Torna, torna, frater/fratre!* nu reprezintă prima atestare a formei din protoromână */*frate*.

⁹ Este vorba despre sensuri religioase atestate, exceptând româna, odată cu secolul al XI-lea (v. cazul termenului din dialectul asturian al spaniolei) sau al XIII-lea (v. formele din galiciană, portugheză și italiană).

¹⁰ În acest context, s-a arătat că ipoteza conform căreia substituirea lui *frater* prin *germanus* ar fi apărut ca reacție de evitare a echivocului pe care îl crea accepția „monje” a lui *frater* nu este sigură și nici ușor de demonstrat (cf. Corominas 1954 [II]).

¹¹ Situația este definibilă prin delimitare față de cazurile în care descendenți/reprezentanți romanici ai aceluiași termen latin se utilizează frecvent *independent de un nume propriu sau de un determinant*, utilizare specifică idiomurilor care au generalizat un substitut pentru numele de înrudire, așa cum remarcăm, *germanus* în limbile iberoromanice, respectiv dim. *fratellus* în italiană, utilizați în loc de *frate* (Corominas, *loc. cit.*; v. și Ernout-Meillet 2001/1959).

3. În ceea ce privește **rom. frate** – atestat ca termen de înrudire la începutul secolului al XVI-lea (cca 1500–1510, Psalt. Hur., *apud* DÉRom)¹², iar cu sens religios în a doua jumătate a aceluiași secol (1563/1583, Cod.Vor.2, *apud ibid.*) – acesta este utilizat adesea, așa cum arată Scurtu (1966: 110), ca termen de adresare între românii creștini, oricine face parte din religia creștină fiind considerat drept *frate* întru Hristos. Aspectul este remarcat și în alte surse, de pildă în REW 3485 sau în DA (1934 [II]: 169 sq.), unde se insistă asupra faptului că vocativul *frate* reprezintă o manieră firească de adresare la români, chiar și atunci când nu există vreun grad de înrudire între persoanele respective, apelativul justificându-se prin apartenența la aceeași religie, în speță creștină. Este interesant că acest tip de utilizare a fost consemnat și pentru limbile balcanice, dar și pentru alte limbi romanice, registrul dialectal sau/și arhaic, în DA fiind menționate în acest sens italiana de sud, vechea franceză și vechea provensală. Nu în ultimul rând *frate* este și numele dat celor care intră în tagma *călugărilor*, în special a călugărilor novice, nehirotonisiți (v. DA 1934). În dicționarele mai recente apartenența substantivului *frate* la vocabularul religios este susținută de utilizarea numelui în discuție cu sensurile „titlu pe care și-l dau călugării între ei”, respectiv „grad în ierarhia călugărească dat unui călugăr care nu este cleric și care ajută la treburile gospodărești; călugăr care are acest grad” (DEX 2009; v. și MDA₂ [I])¹³.

Sintagma *frate de cruce* evocă un rit bazat pe simbolismul și pe valoarea sacrală a sângelui, prin care doi tineri stabilesc o relație de fraternitate mai puternică decât cea de rudenie adevărată (Evseev 1997: 147 sq.), denumirea explicându-se prin jurământul făcut pe cruce, în contextul ritualului respectiv. Performat în ziua de Sântoader, patronul cailor (Ghinoiu 1997: 96), ritul în discuție a fost explicat de unii cercetători (v., de ex., Ionescu 1905: XXII sqq.) ca rămășiță a unui vechi obicei *scitic*. Se pare că această practică scitică a dobândit de timpuriu la români caracter creștin, acesteia atribuindu-i-se un scop eminamente moral, motiv pentru care a și fost patronat de Biserică. Frații de cruce se mai numesc și *fărtați*¹⁴, dar și, mai rar, *fărtați din dragoste*, regional, în unele arii transilvănene, *veri* (forma trunchiată a sintagmei *frați veri* „frați adevărați”) reprezentând o altă denominație pentru același concept (DA 1934: 66 sq.). Având în vedere faptul că *fărtat* a putut fi folosit ca sinonim al sintagmei *frate de cruce*, înțelegem utilizarea derivatului prefixal *nefărtat* cu accepția „drac, diavol”, același derivat fiind consemnat în dicționarele românești și cu sensul laic regional „dușman, neprieten” (v., de ex., DEX 2009 sau MDA₂ 2010 [I]).

Pentru explicarea aceluiași obicei a fost invocat și elementul *sud-slav*. Astfel, menționându-se faptul că un termen paralel se găsește și în două dintre dialectele românești de la sud de Dunăre, în DA (*loc. cit.*) se arată că termenul/conceptul respectiv datează „de pe vremea comunității româno-slave”, foarte probabil obiceiul

¹² În TDRG (1988 [II]: 186) *frate* este menționat pentru anul 1355 (DRHC X, 365).

¹³ În NODEX (2002), sensul „călugăr însărcinat cu treburile gospodărești” este marcat [+ învechit].

¹⁴ Termeni similari au fost atestați și la sud de Dunăre (cf. ar. *fărtat*, mgl. *fărtat/furtat*, CDER 3401).

înfărtățirii fiind luat de la slavii de sud (v. în acest sens lexemele care desemnează conceptul în discuție, regăsite la multe dintre popoarele slave, de pildă, bg. *bratim/pobratim*, srb., slov. *pobratim* sau rus. *pobratimi*)¹⁵. Un termen paralel/similar a fost atestat și în albaneză, limbă pentru care a fost consemnată și accepția „tovarăș al mirelui” (Scurtu 1966: 122).

În limbile slave/balcanice nu există însă structuri paralele celei din română, mai exact tipare prepoziționale cu subst. ‘cruce’, o observație similară fiind valabilă și cu referire la celelalte limbi romanice, care redau conceptul în discuție într-un mod (sensibil) diferit. Astfel, idiomurile romanice occidentale nu apelează decât cu totul excepțional la heteronime corespunzătoare rom. *frate*, acestea valorificând în schimb mai ales termeni ce trimit la noțiunea de ‘prieten’ și care se asociază, de regulă, cu adjective evocatoare ale ideii de ‘inseparabil’ (cf., de ex., fr. *ami/camarade/compagnon inséparable* [v. și *faire serment de ne plus jamais se séparer* „a se prinde frați de cruce”], Șăineanu 1936: 216, sau pg. *amigo inseparável*, Mocanu–Branco 1983: 132). Alte structuri trimit la ‘jurământul’ făcut... pe cruce de două/mai multe persoane, așa cum se poate observa în cazul sp. *amigos juramentados* (v. și *ser uña y carne* și *ser amigos juramentados* „a fi frați de cruce”, Calciu *et alii* 1979: 337). Atunci când sunt selectați termeni ce corespund noțional rom. *frate*, aceștia sunt ocurenți în sintagme specifice, în interiorul cărora se asociază cu substantive distincte de ‘cruce’. Astfel de sintagme au fost consemnate de noi în două dintre limbile iberoromanice, mai exact în spaniolă (cf. sp. *hermanos de sangre*, Calciu *et alii*, loc. cit.) și în portugheză (cf. pg. *irmão de armas* (literal) „frați de arme”, Mocanu–Branco, loc. cit.). Făcând aceste observații, nu putem, desigur, să nu remarcăm (inclusiv) faptul că determinanți precum (sp.) *de sangre* și *juramentados* evocă ritualuri comune celor pe care le implică tiparul prepozițional românesc *de cruce*, și anume ritualul întemeiat pe valoarea sacră a sângelui, prin care se leagă frăția de cruce, respectiv jurământul pe cruce.

Rom. *frate* este ocurent și în alte structuri polilexicale (sintagme, nume compuse), cel puțin pentru unele dintre acestea putându-se admite definirea în acord cu un semantism religios: *frate-de-mire*, *frate-de-mireasă* „vornicel sau chemător”, *frate de mână* „băiat care servește mireasa în timpul nunții” (DEX 2009), *fratele Crăciunului* „Sfântul Vasile sau Anul Nou”¹⁶ (DA 1934 [II]; MDA₂ 2010 [I]). Circumscrierea față de câmpul religios este recognoscibilă și în cazul unor derivate de la *frate*, ca, de pildă, *frăție*¹⁷ „călugărie”, „comunitate de călugări sau de călugărițe”, (învechit, articulat și urmat de un adjectiv posesiv) „formulă cu care călugării se adresau unul altuia” (MDA₂ 2010 [I]) sau *frățietate*, termen utilizat în vocabularul creștin catolic cu referire la grupurile de credincioși având ca scop

¹⁵ De altfel, în dicționarele limbii române *fărtat* este explicat ca derivat, pe teren intern, de la *frate*, însă după model slavon (cf. **frătut* (<*frate* + *at*, după v.sl. побратим < братъ „frate”, MDA₂ 2010 [I]).

¹⁶ Accepție care se explică prin apropierea calendaristică a celor două sărbători, dar care poate constitui și o reminiscență de când Crăciunul se sărbătorea odată cu Anul Nou (Scurtu 1966: 111).

¹⁷ Substantiv ocurent și în sintagma *frăție de cruce*.

faptele evlavioase și deosebindu-se de ordine și congregații prin aceea că membrii lor nu sunt legați prin jurăminte sau reguli (Bertholet 1995: 171).

Lexem frecvent în româna comună (TILR 1969 [II]: 294; v. și TILR 2018 [I]: 509), *frate* a fost consemnat, pentru secolul al XVI-lea, cu cele mai multe ocurențe în *Cazania* din 1581, unde a fost semnalat și *frățâne* (Dimitrescu 1973: 156).

În **textele bisericești actuale**, *frate*, cu sens religios, cunoaște – așa cum era și de așteptat – numeroase ocurențe, observație care se verifică dacă ne vom referi, de pildă, la textul rugăciunii creștine, la manualul catihetic sau la textul biblic. Deși conceptul religios ‘frate’ apare și în texte biblice veterotestamentare, acesta este aprofundat cu precădere în literatura biblică neotestamentară, cadru discursiv la nivelul căruia este dezvoltat în relație cu noțiunea ‘aproapelui’ și a ‘dușmanului’ (expresie a alterității) în contextul afirmării iubirii creștine nu doar față de aproapele, ci și față de „vrăjmaș”, revalorizat drept... *frate*¹⁸. Învățătura hristică a iubirii a fost preluată fidel și în textul creștin de rugăciune, unde este deplânsă osândirea aproapelui, ne iubirea față de acesta etc.:

- (a) „Așa, Doamne, Împărate, dăruiește-mi ca să-mi văd greșalele mele și să nu osândesc pe **fratele meu**, că binecuvântat ești în vecii vecilor” (Rug. 2004: 59); „Am mâniat preacurată lumina ta și te-am izgonit de la mine cu *ne iubirea de frați*...” (Rug. 2007: 19); „[...] căci ce este mai frumos decât a vieții *frații* împreună!” (Rug. 2004: 67; cf. Ps. 132:1) ș.a.

Termenul *frate* cunoaște o recurență remarcabilă în textul biblic evanghelic (ortodox, dar și heterodox), de pildă în *Evanghelia după Matei*, unde este valorificat singularul, dar și pluralul (utilizat uneori ca termen de adresare către creștini), în unele dintre exemplele pe care le reproducem în continuare semantica religioasă a substantivului *frate* fiind pregnant susținută prin discursivizarea, la nivelul unui context mai amplu, a imaginii *aproapelui*, dar și a *vrăjmașului*:

- (b) „Când aduci darul tău la altar și-ți amintești că ești supărat cu *fratele tău*, lasă darul tău la altar și du-te mai întâi și împacă-te cu fratele tău, apoi vino și adu darul tău la altar!” (BO/Matei 5:23); „Iar dacă veți saluta doar *frații* voștri, ce lucru neobișnuit veți face?” (NTC/Matei 5:47); „De ce vezi paiul din ochiul *fratelui tău* și bârna din ochiul tău nu o iei în seamă?” (BO/Matei 7:3); „De-ți va greși ție *fratele tău*, mergi, muștră-l pe el între tine și el singur. Și de te va asculta, ai câștigat pe fratele tău” (BO/Matei 18:15); „**Frații mei**, dacă vreunul va rătăci de la adevăr și-l va întoarce cineva, să știe că cel ce a întors pe păcătos de la rădăcina căii

¹⁸ Îndemnul evanghelic *Să iubiți pe vrăjmașii voștri!* constituie, de fapt, expresia iubirii lui Hristos, „minunea veșnică care transformă și pe cel Străin (iar fiecare străin, în adâncul lui, este dușman) în frate (s.n.), indiferent dacă el are vreo legătură cu mine sau cu viața mea, căci destinația Bisericii constă în a birui înfricoșătoarea înstrăinare pe care diavolul a introdus-o în lume și care l-a pierdut și pe el” (Schmemmann 2012: 143).

lui își va mântui sufletul din moarte și va acoperi mulțime de păcate” (BO/Iac. 5:19-20); „Așadar, **fraților**, stați neclintiți și țineți predaniile pe care le-ați învățat fie prin cuvânt, fie prin epistola noastră (s.n.)” (BO/II, Tes. 2:15) ș.a.

În manualul de învățătură creștină ortodoxă apare și adj. *frățesc*, care prezintă și el conotații religios-creștine, îndeosebi în contexte ce trimit la cadrul discursiv neotestamentar (cf., de ex., „[...] în momente însemnate, [Apostolii, *n.n.*] nu foloseau separat această putere, ci în *împreună-lucrare frățească*, cu ajutorul Sfântului Duh”, ÎCO 1992: 40).

Urmărirea ocurențelor substantivului *frate* în **proverbele românilor** relevă utilizarea acestui termen, în limba populară, inclusiv cu semantism religios, tipic creștin (cf. accepția „frate întru Hristos; aproapele”), majoritatea structurilor consemnate conținând ecouri biblice, în particular neotestamentar-evangelice. În multe dintre aceste proverbe, *frate* (/frați) este coocurent cu un adjectiv posesiv, așa cum se poate observa și în exemplele:

- (c) *Ce e c-ai postit și pe fratele tău l-ai năpăstuit? Mai bine să nu năpăstuiești decât să postești, zice Domnul prin Isaia* (Zanne, VIII, 459; v. Isaia 58:4-8.); *Întâi cu frate-tău să te împaci, apoi la Domnul cu rugăciunea ta să cazi!* (Id., *ibid.*, 505; v. Matei 5: 20 sq.); *Ca muceniciei pentru Hristos tu să te jertfești pentru frații tăi!* (Id., *ibid.*, 627); *Legea cea mai mare, să iubești pe frate-tău ca însuși pe tine!* (Id., *ibid.*, 294); *Blestemat de Domnul cel ce nu iubește pe fratele său*¹⁹, *dar cu mult mai blestemat cel ce se arată vrăjmaș și dușman fratelui său* (Id., *ibid.*, 683); *Domnul cu un „Iartă-mă, Doamne!” peșin*²⁰ *se înduplecă, iar tu către frate-tău te arăți fără milă!* (Id., *ibid.*, 703) ș.a.

Dimensiunea religioasă a lui *frate* este afirmată uneori în relație cu noțiunea de ‘credință’, mai exact din perspectiva păstrării cu sfințenie a credinței (cf., de ex., *Credința la om, cel mai mare dar, d-aceea la toate să ți-o păzești foarte, ca de la toți s-auzi: „frate”*, Zanne, VIII, 278). Alteori, ‘frăția’ în ordine religios-creștină este explicit exprimată, de pildă, prin apelul la sintagma **frate cu Hristos**: *Cine-i frate cu Hristos ușor se mântuie* (Zanne, X, 373)²¹.

4. *Frater* este unul dintre termenii panromanici care cunoșteau în latină și accepții religioase (v., în același sens, și termenii *cantare*, *credere*, *filius*, *judex*,

¹⁹ Idee exprimată în textul rugăciunii ortodoxe prin sintagma *neiubirea de frați*.

²⁰ Cf. *peșin* (înv.) „îndată, imediat, numaidecât” (DEX 2009).

²¹ Dincolo de subtextul dogmatic, microcontextul reprodus implică și un mesaj laic, mai exact ideea că rudenția cu cineva sus-pus constituie adesea o premisă esențială pentru a beneficia de prioritate în fața tuturor, în orice împrejurare (v. Stănciulescu-Bârda 2018: 63, care trimite la proverbul *Are rude la Ierusalim*).

judicare, lex/legem, pax/pacem, pastor, parens, populus sau signum)²², lexemul în discuție fiind atestat cu dublu semantism, laic și religios, inclusiv în etapa protoromană.

Cercetarea întreprinsă a oferit cadrul adecvat pentru evidențierea unor *discontinuități/diferențieri în arie romanică*, identificate și analizate cu referire atât la dimensiunea *formală*, cât și la cea *semantică*. Primul aspect este relevat de continuarea latinescului *frater* în România prin cele două variante ale sale, și anume *fratre*, respectiv *frate*, ultima formă fiind păstrată îndeosebi în ariile *laterale* ale romanității, deci și în română (unde a fost semnalată inclusiv în dialectele de la sud de Dunăre). Cât privește discrepanțele semantice, așa cum am avut ocazia de a constata, nu întotdeauna cele două accepții, laică și religioasă, se regăsesc în toate limbile/dialectele romanice. Astfel, în unele arii, termenul a fost continuat exclusiv cu accepție laică, în timp ce în altele acesta se regăsește doar cu sensul religios. Accepția creștină „creștin; monah” s-a păstrat îndeosebi în România Occidentală, în special în limbile iberoromanice, respectiv în italiană, idiomuri în care accepția menționată și reprezintă azi unicul sens al descendenților lat. *fratre*, aspect pus în relație cu faptul că în aceste limbi s-au impus alți termeni pentru desemnarea înrudirii exprimate prin lat. *frater*.

Frate se numără printre termenii panromanici cu frecvență notabilă în româna comună, acesta fiind bine atestat inclusiv în primele texte românești. Ca lexem al vocabularului religios, *frate* se definește, printre altele, ca termen de adresare între românii creștini, chiar și atunci când nu există un grad de înrudire între persoanele respective, acest tip de utilizare fiind recognoscibil și în alte idiomuri neolatine, dar mai ales în limbile balcanice. Semantismul religios este validabil cu referire la numeroase contexte în care subst. *frate* este utilizat singur (cf. *frate* „creștin”, „călugăr”), dar și considerând unele unități polilexicale, în particular sintagme sau nume compuse în care același termen este selectat: *frate de cruce*, *frate-de-mire/-mireasă*, *frate de mână* sau *fratele Crăciunului*. (Și) unele dintre aceste tipare sunt concludente pentru individualizarea românei în context romanic. Este și cazul sintagmei *frate de cruce*, care noțional trimite la obiceiul *înfărtățirii*, foarte probabil un obicei balcanic, regăsibil la numeroase popoare slave, dar și la albanezi. Deși un concept similar apare și în alte limbi romanice, acesta este lexicalizat în mod distinct prin comparație cu româna. În schimb, rom. *frate de cruce* este echivalabil prin *fârtat*, termen ce reproduce fidel structura unor tipare paralele din limbile slave. Structuri similare se regăsesc inclusiv la sud de Dunăre, în dialectele aromân și meglenoromân. Totuși, așa cum am arătat, româna se singularizează inclusiv în raport cu limbile slave și în general balcanice, având în vedere că ea este singura care face apel la un tipar prepozițional cu subst. *cruce*, tipar în relație cu jurământul ritualic făcut pe cruce.

²² Pentru alte precizări, v. Dana-Luminița Teleoacă, *Termenii religioși moșteniți panromanici* (lucrare în manuscris).

Apartenența lui *frate* la vocabularul creștin este confirmată și prin semantismul religios al altor lexeme din aceeași familie, mai exact al unor derivate sufixale, cum sunt *frăție*, *frățietate* sau *frățesc*. Ocurențele consemnate în literatura bisericească actuală, precum și în proverbele românilor aduc un plus de susținere în același sens. Reamintim faptul că *frate* a fost consemnat de noi cu precădere în literatura biblică neotestamentară, cadru discursiv la nivelul căruia semantismul religios este dezvoltat în relație cu noțiunea ‘aproapelui’. Urmărirea ocurențelor aceluiași termen în proverbele românilor furnizează argumente în favoarea utilizării acestuia în limba populară (inclusiv) în calitatea sa de termen circumscris vocabularului religios.

BIBLIOGRAFIE

SURSE

- Bertholet, Alfred, 1995, *Dicționarul Religiiilor*, Iași, Editura Universității „Al. Ioan Cuza”.
- Biblia sau Sfânta Scriptură* (tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul B.O.R., cu aprobarea Sf. Sinod), București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., 1988 [BO].
- Calciu, Al., Dan Munteanu, Constantin Duhăneanu, 1979, *Dicționar român-spaniol* București, Editura Științifică și Enciclopedică [Calciu et alii].
- Carte de rugăciuni pentru trebuințele și folosul creștinului ortodox*, Tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul B.O.R., București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., 2004 [Rug. 2004].
- Carte de rugăciuni*, Tipărită cu binecuvântarea Î.P.S. Sale Dr. Laurențiu Streza, Mitropolitul Ardealului, Sibiu, Editura Andreiana, 2007 [Rug. 2007].
- Ciorănescu, Al., 2007, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum I.O. [CDER].
- Corominas, J., 1954, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, vol. II (CH–K), Madrid, Editorial Gredos.
- Corominas, Joan, José A. Pascual, 1984, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, vol. II (CE – F), Madrid, Editorial Gredos.
- Dictionnaire étymologique roman*, Nancy, ATILF/Analyse et traitement informatique de la langue française. Online: <http://www.atilf.fr/DERom> [DÉRom].
- Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, București, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2009 [DEX 2009].
- Dicționarul limbii române*, Tomul II, Partea I, F–I, București, Editura Academiei Române, 1934 [DA 1934 [II]].
- Ernout, Alfred, Antoine Meillet, 2001/1959, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris, Klincksieck [Ernout-Meillet 2001/1959].
- Evseev, Ivan, 1997, *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*, Timișoara, Editura Amarcord.
- Învățătură de credință creștină ortodoxă*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1992 [ÎCO 1992].
- Meyer-Lübke, Wilhelm, 1972, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Winter [REW].
- Mic Dicționar Academic*, vol. I (A–ME), București, Editura Univers Enciclopedic, 2010 [MDA₂ [I]].
- Mocanu, Angela, Adelino Branco, 1983, *Dicționar portughez-român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.

- Noul dicționar explicativ al limbii române*, București – Chișinău, Editura Litera Internațional, 2002 [NODEX 2002].
- Noul Testament* (ediția a IV-a), tradus și adnotat de Pr. Dr. Emil Pascal, Paris, Éditions du dialogue, Société d'Éditions Internationales, 1992 [NTC].
- Stănciulescu-Bârda, Al., 2018, *Dicționarul proverbelor religioase românești*, ediția a II-a, vol. II, Malovăț, Editura Parohiei Malovăț.
- Șăineanu, Constantin, 1936, *Dictionnaire roumain-français*, ediția a IV-a, București, Imprimeria Națională.
- Tiktin, H., 1988, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, Band II (D–O), Wiesbaden, Otto Harrassowitz [TDRG 1988 [II]].
- Zanne, Iuliu A., 1895–1903, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia* (Cu un Glosar româno-francez), vol. I–X, București, Editura Librăriei Socecu & Comp.

LUCRĂRI DE REFERINȚĂ

- Coteanu, I. (coord.), 1969, *Istoria limbii române*, vol. II, București, Editura Academiei Române [TILR 1969 [II]].
- Dimitrescu, Florica, 1973, *Contribuții la istoria limbii române vechi (Indice lexical paralel, sec. al XVI-lea)*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Fischer, I., 1985, *Latina dunăreană*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Ghinoiu, Ion, 1997, *Obiceiuri populare de peste an*, București, Editura Fundației Culturale Române.
- Ionescu, G.M., 1905, *Istoria Bisericii românilor din Dacia traiană (44–678 p. Christ.). Origini*, București, Stabilimentul de Arte Grafice „Universala”.
- Mihăescu, Haralambie, 1993, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București, Editura Academiei Române.
- Sala, Marius, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu (coord.), 2018, *Istoria limbii române*, volumul I, București, Editura Univers Enciclopedic Gold [TILR 2018 [I]].
- Schmemmann, Alexander, 2012, *Euharistia. Taina Împărăției*, traducere din limba rusă de Pr. Boris Răduleanu, ediție îngrijită de Răzvan Bucuroiu, București, Editura Anastasia.
- Scurtu, Vasile, 1966, *Termeni de înrudire în limba română*, București, Editura Academiei Române.
- Tagliavini, Carlo, 1963, *Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi*, Brescia, Morcelliana.
- Tanașoca, N.-Ș., 1993, „Torna, torna, fratre et la romanité blakanique au VIe siècle”, *Revue roumaine de linguistique*, 38, 1993, 1–3, p. 265–267.

PAN-ROMANCE WORDS OF SECULAR VOCABULARY WITH A RELIGIOUS MEANING: LAT. *FRATER*

Abstract

Frater (*fratre*, *frate*) stands as one of the Pan-Romance terms that displayed both secular and religious meanings in examples dating back in Latin and later, in the Proto-Romance stage. This study offers the appropriate framework to highlight certain discontinuities within the Romance area, which have been identified and analyzed with respect to both formal and semantic dimensions.

It is examined the Romanian term *frate* ('brother') as a lexeme of religious vocabulary. It is defined as a term of address among Christian Romanians that can also be identified in other Neo-Latin idioms, particularly in archaic-dialectal aspects, and more consistently, in Balkan languages. The religious connotation is evident in various contexts where the noun *frate* is used independently meaning 'creștin' ('christian') or 'călugăr' ('monk'). Additionally, the religious meaning is identified in certain polylexical units, *i.e.* phrases or compound names that incorporate the term *frate*. *Frate* belongs to the Christian vocabulary and this statement is also validated by the religious meaning of the other lexemes in the same family (see the derivatives *frăție*, *frățietate* or *frățesc*). The occurrences in current church literature and in Romanian proverbs provide additional arguments in the same direction.

VALORI DISCURSIVE ALE MARCATORULUI EPISTEMIC ÎNTR-ADEVĂR ÎN LIMBA ROMÂNĂ. O PERSPECTIVĂ DIACRONICĂ

LILIANA HOINĂRESCU

Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”

lilianahoinarescu@gmail.com

Keywords: *discursive epistemic markers, epistemic certainty, modal particles, evidentiality, polyphony.*

Cuvinte-cheie: *marcatori discursivi epistemici, certitudine epistemică, particule modale, evidențialitate, polifonie.*

1. INTRODUCERE

1.1. Ne propunem să analizăm, din perspectivă diacronică, principalele funcții și valori discursive ale marcatorului epistemic *într-adevăr* în limba română. Ne interesează, în special, să punem în evidență fenomenul de pragmaticalizare a acestei particule modale, prin trecerea de la uzul epistemic, reliefat de sensul său primar, prevalent în primele texte românești, la uzul conectiv, parțial desemantizat, predominant în româna contemporană¹. De asemenea, urmărim să identificăm valorile persuasive și argumentative pe care, prin caracterul său inerent dialogic sau polifonic, *într-adevăr* le poate avea, în raport cu situația de comunicare și poziția în enunț (inițială, mediană sau finală). Cele două obiective sunt strâns interconectate, ambele surprinzând aspecte ale poziționării discursive² a locutorului: angajamentul discursiv, probarea veridicității celor spuse și, consecutiv, înscrierea sa într-o direcție de argumentare și persuadare. Analiza care urmează se situează în continuarea observațiilor noastre privind metalingvistica adevărului în limba română, în diverse ipostaze comunicative și genuri discursive³.

Textele utilizate sunt de diverse facturi, în funcție de epoca studiată. Pentru perioada veche și modernă, vom utiliza baza de date *DLR*, iar pentru perioada

¹ Diverse studii au pus în evidență tendința adverbelor modale de a deveni marcatori discursivi (vezi Traugott, Dascher [2001] 2004; Dostie 2004; Heine 2013); pentru descrierea acestui proces, vezi DPAD s.v. *pragmaticalizare*.

² Vezi DPAD s. v. *poziționare* (engl. *stancetaking*).

³ Vezi Hoinărescu 2022.

contemporană – corpusul *CoRoLa*, baza de date *Arcanum*⁴, precum și corpurile de română vorbită *IVLRA I* și *IV II*.

2. CADRU TEORETIC

2.1. Categoria modalității a fost diferențiată încă din Antichitate în raport cu parametri logici precum posibilitatea, necesitatea, contingenta (Aristotel, *Organon I, Analiticele prime*). În lingvistica modernă, modalitatea a fost definită în sens larg drept categoria care exprimă atitudinea vorbitorului față de enunțarea sa (sau enunțul său, privit ca act comunicativ⁵) (cf. Cornillie, Pietrandrea 2012: 2110). Această definiție generică și destul de vagă a suscitat interpretări și abordări diferite, pe care Cornillie și Pietrandrea (2012: 2112) le sistematizează în patru direcții principale, redată succint mai jos, cu exemplificările autorilor:

(a) Modalitatea exprimă atitudinea vorbitorului față de conținutul propozițional al enunțului. Definiția concordă cu accepțiunea dată de Bally⁶ ([1932]1965) și este larg adoptată de specialiști.

(b) Modalitatea califică factualitatea enunțului – poziția lui Palmer (2001); Narrog (2009), printre alții.

(c) Modalitatea se referă la opoziția posibilitate/necesitate, în prelungirea logicii aristotelice, direcție reprezentată de Van der Auwera și Plungian 1998: 80, printre alții.

(d) Modalitatea exprimă subiectivitatea vorbitorului (Lyons 1977; Palmer 1986; Halliday 1970).

În configurarea celor patru direcții de definire a modalității se intersectează, așadar, tradiția logică aristotelică și tradiția lingvistică privind mărcile de subiectivizare a enunțului/enunțării, fondată de Bally⁷ ([1932]1965) și continuată de Benveniste⁸

⁴ Baza de date *Arcanum* <https://adt.arcanum.com/ro/discover/> cuprinde „ziare, reviste, publicații științifice și multe altele...” în versiune pdf., publicate de la începutul secolului al XIX-lea (a. 1820) până astăzi (2025); 79.946.806 pagini de consultat.

⁵ Așa cum este înțeleasă astăzi de majoritatea lingviștilor, modalitatea privește atât nivelul enunțării, cât și pe cel al enunțului (vezi Ducrot 1993; Monte 2011).

⁶ Definiția pe care Bally o dă modalității este: „la forme linguistique d'un jugement intellectuel, d'un jugement affectif où d'un volonté qu'un sujet pensant énonce à propos d'un perception ou d'une représentation de son esprit” (Bally 1942: 3).

⁷ Definiția pe care Bally o dă modalității este: «la forme linguistique d'un jugement intellectuel, d'un jugement affectif où d'un volonté qu'un sujet pensant énonce à propos d'un perception ou d'une représentation de son esprit (Bally 1942: 3)»

⁸ Pentru Benveniste (1974: 187), modalitatea este legată de categoriile logice și exprimată în limbă prin verbele modale *a putea* (fr. *pouvoir*) și *a trebui* (fr. *devoir*). Totuși, semioticianul francez definește indirect modalitatea, în sensul larg acceptat astăzi de lingviști, ca formă de subiectivitate: „En incluant dans mon discours *je suppose, je présume*, implique que je prends une certaine attitude à l'égard de l'énoncé qui suit. On aura noté en effet que tous les verbes cités sont suivis de *que* et une proposition: celle-ci est le véritable énoncé, non la forme verbale personnelle qui la gouverne. Mais cette forme personnelle en revanche, est, si l'on peut dire, l'indicatif de subjectivité (Benveniste 1966: 264).

(1966; 1974); Kerbrat-Orecchioni (1980). Accentul pus pe un aspect sau altul al acestei noțiuni complexe, aflate la intersecția mai multor discipline – logica modală, semantica, stilistica, gramatica structurală și generativă, lingvistica funcțională și tipologică, lingvistica cognitivă, pragmatica și analiza discursului – a împiedicat stabilirea unei definiții integratoare standardizate, chiar dacă există multiple linii de consens (pentru o discuție critică, vezi Ducrot 1993; Narrog 2005; Declerck 2011; Monte 2011; Aijmer 2016; Leclercq 2023: 60).

Din punct de vedere pragmatic și discursiv, modalitatea este inclusă astăzi în categoria mai largă a *poziționării* (engl. *stancetaking*), care desemnează atitudinea discursivă, retorică, evaluativă, afectivă, adoptată de un anumit vorbitor în cursul enunțării (vezi DPAD s.v. *modalitate; poziție; poziționare*).

În funcție de dominantă sa, modalitatea poate fi deontică, epistemică și afectivă (vezi GARL II; DPAD). Palmer (1986), care descrie doar primele două forme, asociază modalității deontice constrângerile externe care exprimă permisiunea și obligația, iar modalității epistemice – validitatea veridic-factuală a enunțului. Modalitatea epistemică implică o componentă privind gradul de cunoaștere asumat de vorbitor (*cert, probabil, posibil: Știu sigur că vine; Nu știu dacă vine; Cred că va veni / E probabil / E posibil să vină*) și o componentă privind sursele cunoașterii, numită *evidențialitate*. Valorile evidențiale pot fi directe/senzoriale (*L-am văzut/auzit când a venit*) sau indirecte/non-senzoriale: a) citaționale (*Mi s-a spus că va veni; Am citit în presă că va veni*) și b) inferențiale (*Am observat/am dedus că a venit*) (Zafiu 2002; Pietrandrea 2005: 30; DPAD s.v. *evidențialitate*). Evidențialitatea este considerată de unii cercetători o categorie independentă, iar de alții o subcategorie a modalității epistemice (pentru o discuție pe larg, vezi Pietrandrea 2005: 32). Pentru scopul studiului de față, relația de subordonare sau de independență a celor două categorii este mai puțin importantă, prevalând aspectele în care valorile epistemice și cele evidențiale sunt coocurente sau se presupun reciproc prin marca discursivă/modalizantă de care ne ocupăm.

2.2. Gradul maxim de aproximare factuală exprimă certitudinea epistemică, o noțiune care are valențe deopotrivă filosofice și lingvistic-discursive. Reflecția filosofică diferențiază trei tipuri de certitudine: psihologică, epistemică și morală (Reed 2022). În practica discursivă, aceste componente sunt greu dissociabile, convingerile vorbitorilor având fundamente psihologice și morale bine definite. Poziționarea vorbitorilor și angajamentul lor față de adevăr diferă în funcție de contextul discursiv: în textele teologice și cele istoriografice, exigența pentru adevăr tinde să atingă gradul cel mai înalt (din considerente diferite, pe care le vom discuta); în contexte politice, ea ține de legitimitate și este mai degrabă o construcție retorică (vezi Chilton 2004: 117; Hoinărescu 2022). În interacțiunile personale, în discursul confesiv, adevărul se raportează la o percepție subiectivă a realității. În acest ultim caz, certitudinea epistemică este în mod implicit relativizată. Totuși, chiar din punct de vedere obiectiv sau filosofic, *certitudinea epistemică* este mai degrabă o *certitudine subiectivă*, câtă vreme aceasta exprimă o evaluare subiectivă a adevărului, din perspectiva celui care vorbește (vezi Wittgenstein 1969; Croce 2014). De altfel,

noțiunea filosofică se suprapune noțiunii lingvistice privind validitatea veridic-factuală [*Truth-Factual Validity*].

2.3. Mijloacele lingvistice de exprimare a certitudinii epistemice pot fi lexicale (adverbe/particule modale) și gramaticale (vezi *GARL II*: 707-715). S-a afirmat că enunțul la modul indicativ semnalează certitudinea mai puternic decât calificarea (metadiscursivă) epistemică (vezi Ștefănescu 2007: 144; *GARL II*: 707). Absența modalizării epistemice imprimă un caracter impersonal și sentențios-abstract enunțului, caracteristic textelor juridice sau textelor științifice bazate pe axiome și demonstrații prealabile. Modalizatorii/marcatorii epistemici de certitudine (*sigur, cu siguranță, cert, într-adevăr, fără îndoială, indubitabil*) și evidențialele (*evident, manifest, clar*) sunt numiți și „marcatori de validitate factuală” (engl. *truth-factual validity markers*). Cu ajutorul lor, printr-un proces metareprezentational, vorbitorul validează „lumea discursivă” sau instituie „ontologia discursivă”.

Modalizatorii de certitudine epistemică funcționează simultan ca expresii metadiscursive cu rol de intensificare, numite „intensificatori” (cf. engl. *booster markers*). Intensificatorii antrenează, pe de o parte, subiectivizarea enunțului și adoptarea unei poziții discursive – angajamentul față de punctul de vedere exprimat –, și pe de altă parte, intersubiectivitatea și dialogismul interdiscursiv – indicarea existenței altor puncte de vedere și, implicit, acceptarea sau respingerea acestora (vezi Hyland 2005: 52-53). Intensificatorii sunt priviți cu rezervă în discursul științific, unde argumentația este logic-deductivă (nu persuasiv-retorică), în timp ce în registrul colocvial sunt considerați mărci afective și expresive (vezi și *DPAD s.v. intensificator*).

2.4. Din punct de vedere pragmatic, *într-adevăr* poate funcționa atât ca particulă modală/modalizator (meta)discursiv/epistemic, cât și ca marcator discursiv. Particulele modale au fost definite drept expresii lingvistice multifuncționale, operante în domenii cognitive, expresive, sociale și textuale (Schiffrin 2001: 54)⁹. Afinitatea dintre marcatorii discursivi (engl. *Discourse Markers – DM*) și particulele modale (*Modal Particles – MP*) a fost remarcată încă de la începutul studierii marcatorilor discursivi: s-a afirmat că DM și MP reprezintă tipuri de subiectivizare a enunțului, prin care sunt codate și semnalate atitudini și convingeri ale vorbitorului (Traugott 2007: 146). Cele două tipuri de mărci pot avea, circumstanțial, valori prevalente, dar rămân fundamental ambivalente și indisociabile. Studii aplicate au pus în evidență tendința particulelor modale de a evolua diacronic spre statutul de marcatori discursivi (Waltereit and Detges 2007; Traugott, Dascher [2001] 2004). Plasarea în enunț este un criteriu de diferențiere important, în general marcatorii discursivi cu rol conectiv având poziții inițiale. Totuși, nici acest criteriu nu exclude valorile modale. Concluzia majorității cercetătorilor este că DM sau MP nu pot fi disociate în clase formale distincte, expresiile respective, în funcție de

⁹ “functioning in cognitive, expressive, social, and textual domains” (Schiffrin 2001: 54)

contextul discursiv și de orientarea analizei, putând fi numite atât DM, cât și PM (pentru o discuție în detaliu, vezi Schiffrin 2001; Degand, Cornillie, Pietrandrea 2013). O categorizare strictă a DM și MP, în raport cu anumiți parametri discursivi, este mai degrabă fals-operațională și contraintuitivă, având în vedere polifuncționalitatea lor funciară. Prin urmare, în acest articol, *într-adevăr* va fi desemnat drept particulă/marcă modală/marcator/modalizator epistemic sau drept conector/marcator discursiv, în funcție de valorile contextuale analizate.

2.5 Ca particulă modală, *într-adevăr* indică fără echivoc angajamentul epistemic al vorbitorului, convingerea sa privind veridicitatea enunțului. Este una dintre expresiile consacrate, convenționalizate, legate de „metalingvistica adevărului”, expresii care au, dată fiind obligativitatea respectării maximei sincerității în comunicare (Grice 1975; Searle 1979), un caracter puternic retoric. Conținând cuvântul „adevăr”, modalizatorul „*într-adevăr*” este, teoretic, una dintre cele mai puternice mărci epistemice de certitudine¹⁰. Cuvântul „adevăr” are o încărcătură filosofică și teologică, care induce o notă de seriozitate și chiar de solemnitate/formalism discursului. Raportul formal/informal va fi pus în evidență prin studiul cantitativ, statistic, al modalizatorului/conectorului în diverse situații de comunicare.

O altă observație preliminară se referă la originea internă a acestei locuțiuni, formate din prepozițiile *în* sau *întru* + *adevăr*: *în adevăr*, *întru adevăr*, *într-adevăr*, având corespondente lexicale în alte limbi (cf. fr. *en vérité*, engl. *in truth*, *indeed*, sp. *en verdad*, it. *in verità*, por. *na verdade*). Este expresia creată pe teren românesc pentru a exprima certitudinea epistemică, locuțiunile funcțional similare din româna modernă: *în fapt*, *de fapt*, *în realitate* fiind calcuri după modele franceze *en fait*, *du fait*, *en réalité*, atestate începând cu secolul al XIX-lea.

3. ANALIZA PE CORPUS

Analiza pe corpus este structurată în două secțiuni: texte vechi, cuprinzând perioada sec. XVI–XVIII (texte religioase; documentare, legale/juridice, istoriografice) și texte moderne, din sec. XIX–XXI, incluzând și transcrieri ale unor variante orale ale limbii (discurs politic/publicistic, literar, interacțiuni verbale în corpusuri de limbă vorbită). Vom încerca să evidențiem rolul retoric, argumentativ, al modalizatorului epistemic *într-adevăr* în aceste contexte și relația sa cu angajamentul vericondițional al vorbitorului (exigența față de adevăr). Perspectiva pragmatic-diacronică ne va permite confirmarea unor ipoteze privind constituirea acestei particule modale, precum și indicarea etapelor evoluției sale spre statutul de marcator discursiv polifuncțional.

¹⁰ La mise en jeu de la notion de ‘vérité’ permet de parler de l’adéquation absolue du terme *p* pour dire le monde *Z* (*veritas est adequatio rei et intellectus*, d’après Thomas d’Aquin). (Khachaturyan, Vladimirska 2015: 76).

3.1. ROMÂNA VECHE

3.1.1. Texte religioase (traduceri)

Textele vetero- și neotestamentare, care constituie corpul celor mai vechi texte românești, transpun versiunile scrise în greaca comună (greaca *koiné*) între sec. III î.Hr. (*Septuaginta*), respectiv I și II d.Hr. (*Corpusul neotestamentar*). Pentru Vechiul Testament, tradiția bizantin-ortodoxă a luat în considerare exclusiv versiunea grecească a Scripturilor ebraice (*Tora*), tradusă în Alexandria, în sec. III î.Hr. sub domnia lui Ptolemeu al II-lea Filadelful. Textele neotestamentare vor lua ca sursă *Septuaginta*, pentru desele trimiteri intertextuale la scripturile iudaice (vezi Cousin 2002: 92). Cele mai vechi versiuni păstrate ale *Evangheliilor* au fost scrise exclusiv în greacă, deși se presupune, potrivit unor informații ale primilor istorici ai creștinismului, că aveau și versiuni în aramaică (vezi Moreschini, Norelli 2013: 48-49). Indiferent dacă primele traduceri românești (*psalmi*, *evanghelii*) au fost făcute printr-un intermediar slavon sau maghiar, analiza noastră în mod firesc se va raporta la originalul grecesc al textelor, care, de altfel, se va impune foarte curând ca o sursă de referință în cultura română. Începând cu secolul al XVII-lea, traducătorii au acordat importanță versiunii grecești, alături de surse slavone, sau, în cazul *Noului Testament* de la Bălgrad, și de surse latine.¹¹ Reamintim că *Biblia* din 1688 a lui Șerban Cantacuzino este o traducere integrală din (neo)greacă, textul fiind „tălmăcit duple limba elineasca spre înțeleagerea limbii rumânești” (*Biblia* 1688, pagină titlu). Prin urmare, multiplele ocurențe ale cuvântului *adevăr*, cu valoare substantivală și adverbială, și ale locuțiunilor derivate *în adevăr*, *întru adevăr*, *într-adevăr* reprezintă transpuneri, adesea printr-un intermediar slavon sau maghiar, a vocabulelor originare.

Înainte de analiza acestui material lingvistic, pentru unii cititori nefamiliarizați cu interpretarea teologică, se impun câteva precizări. Din punct de vedere teologic, raportarea la adevăr este raportarea la Divinitate; cunoașterea nu există în afara adevărului revelat. Certitudinea epistemică este maximă, câtă vreme ea nu reprezintă cunoașterea omenească, parțială și subiectivă, ci cunoașterea supremă, immanentă și absolută. În discursul teologic, adevărul este un atribut singular al Divinității, de unde substituția metonimică a termenilor. Exemplele de mai jos ne permit să observăm acest sens teologic, precum și fazele incipiente de constituire a marcatorului analizat, mai precis recurența unui tipar conceptual, în care substantivul *adevăr* este precedat de prepozițiile *în* sau *întru*:

¹¹ *Noul Testament* din 1648, tipărit la Alba Iulia, a fost tradus, după cum precizează Simion Ștefan în *Predoslovia către cetitori*, după trei surse „din limbă grecească și slovenească și latinească”, acordându-se cea mai mare pondere sursei grecești. „Și socotind aceastia toate, varea au îmblat mai aproape de cartea greciască, de pre aceia am socotit, însă de cea greciască nu ne-am depărtat, știind că Duhul Sfânt au îndemnat evanghelistii și // apostolii a scrie în limbă grecească Testamântul cel nou, și cartea grecească iaste izvorul celorlalte.”

- (1) a. Se **într-adevăr** iată dreptatea grăiretu, dreptu giudecari, fii omenești. (1500–1510 *Psalt. Hur.*, 135)
- b. Îndereaptă-me, Doamne, pre calea ta și voi i **întru adevărulu** tău. Se veselească-se înrîmă mea a se teame de numele tău. (1500–1510 *Psalt. Hur.*, 160)
- c. Credincioșilor toate porâncitele lui întărite-s în veciia-veacului, fapte **într-adevăr** și în de<re>p<ta>te. (1500–1510 *Psalt. Hur.*, p. 184).
- d. Mângăios și milostiv e Domnul în-lu<n>gu-rredător și multu e milostiv și e **într-adevăr**. (1500–1510 *Psalt. Hur.*, 172)
- e. Doamne, a<u>dzi rruga mea și socoteaște rrugăciunrea mea **într-adevărul** Tău, audzi-me în dreptatea ta. (1500–1510 *Psalt. Hur.*, 206)
- f. Adecă amu **într-adevăr** iubitu-me-ai nespun, ascuns preaînțelepciunriei tale iuvitu-me-a<i>. (1500–1510 *Psalt. Hur.*, 130)
- g. Plecă-me Doamne în calea ta și merge-voiu în **dedevărul** tău. (1573–1578 *Psalt. Sch.*, 278)

Textele vetero- și neotestamentare consacră noțiunea de adevăr dincolo de planul uman; în ultimele, certitudinea absolută este un atribut divin, care poate fi transmis, pe calea revelației, celor destinați să înțeleagă/primească și să transmită învățăturile creștine (apostolilor). La fel de important este faptul că Noul Testament (Noua Lege) se definește ca o împlinire a Vechiului Testament (Vechea Lege iudaică). Recurența impresionantă a cuvântului „adevăr” este legată adesea de o notă polemică, rectificatoare, mai precis de sublinierea autorității Învățătorului, a legitimității Sale spirituale de a propune o interpretare teologică nouă sau de a impune o nouă lege. În narațiunile evanghelice, unde pasaje dialogale, în stil direct, alternează cu cele de relatare¹², se produce deja o diferență între raportarea divină și umană la noțiunea de adevăr. Atunci când vorbesc în nume propriu, și nu reproduc discursul cristic/divin, redactorii *Evangheliilor* vor intensifica certitudinea epistemică într-un scop retoric-argumentativ, subliniindu-și implicarea totală și angajamentul vericondițional față de faptele și interpretarea pe care o propagă. O tradiție teologică poate fi reinterpretată numai prin mijlocirea divină; ca martori ai acestei revelații, apostolii și redactorii evangheliilor sunt purtătorii unui mesaj care nu poate fi contrazis sau respins. În scripturile creștine, bazate pe un adevăr revelat, valorile epistemice propriu-zise interferează cu cele evidențiale: afirmațiile sunt certe, pentru că se revendică de la o sursă divină, atât Învățătorul, cât și apostolii sunt investiți cu autoritate, care se transmite ierarhic: de la Tatăl, spre Învățător, spre apostoli (trimiși).

¹² Vezi distincția din naratologie a lui Todorov (1972): relatare (povestire), reprezentare (dialog).

În cele 4 *Evanghelii*, recunoaștem trei valori semantice ale cuvântului *adevăr*¹³ (și ale derivatelor acestuia):

a) Adevăr = divinitate, cunoaștere absolută (sensul teologic primar, din VT, vezi ex. (1); în NT se întânește mai ales în *Evanghelia după Ioan*)

- (2) a. λέγει αὐτῷ [Θωμᾶς] [ὁ] Ἰησοῦς· Ἐγὼ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ· οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν πατέρα εἰ μὴ δι' ἐμοῦ.¹⁴ (Κατὰ Ἰωάννην 14: 6)

Grâi lui [Toma] Isus: „Eu sânt calea și **adevărul** și viața. Nime nu va veni cătră părintele, numai eu. (1560-1561 Coresi, *Tetraev.*, 158 [Ioan 14: 6])

Zise lui [Toma] Iisus: „Eu sunt Calea și **adevărul** și Viața. Nimenea nu vine cătră Părintele, fără numai pren Mine. (1688 *Biblia*, 825 [Ioan 14: 6])

b. Ἐλεγεν οὖν ὁ Ἰησοῦς πρὸς τοὺς πεπιστευκότας αὐτῷ Ἰουδαίους, Ἐὰν ὑμεῖς μείνητε ἐν τῷ λόγῳ τῷ ἐμῷ, ἀληθῶς μαθηταὶ μου ἔστε, καὶ γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς. (Κατὰ Ἰωάννην 8: 31-32)

Zise domnul cătră ce a ce crezură lui, iudeilor: „De veți fi voi întru cuvintele mele, *adevăr* ucenicii miei fi-veți și înțelege-veți **adevărul** și **adevărul** slobozi-vă-va”. (1560–1561 Coresi, *Tetraev.*, 149 [Ioan 8: 31-32])

Deci zicea lîsus cătră jidovii ceia ce au crezut întru El: „De veți rămânea voi în cuvântul Mie, *adevăr*at ucenicii Mie-M santeți. Și veț cunoaște **adevărul**, și **adevărul** va mântui pre voi”. (1688 *Biblia*, 820 [Ioan 8: 31-32])

c. εἶπεν οὖν αὐτῷ ὁ Πιλάτος, Οὐκοῦν βασιλεὺς εἶ σύ; ἀπεκρίθη ὁ Ἰησοῦς, Σὺ λέγεις ὅτι βασιλεὺς εἰμι. ἐγὼ εἰς τοῦτο γεγέννημαι καὶ εἰς τοῦτο ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον, ἵνα μαρτυρήσω τῇ ἀληθείᾳ· πᾶς ὁ ὢν ἐκ τῆς ἀληθείας ἀκούει μου τῆς φωνῆς. (Κατὰ Ἰωάννην 18: 37)

Zise lui Pilath: „Amu împărat ești tu?” Răspunse Isus: „Tu grăești că împăratu sânt eu. Eu spre aceasta mă născui și spre aceasta venii în lume să mărturisesc **adevărul** și toți cine iaste deîn **adevărul** asculta-vor glasulă meu”. (1560-1561 Coresi, *Tetraev.*, 163 [Ioan 18: 37])

Aici este teoretizată și opoziția cu minciuna, adevărul fiind destinat celor capabili să-l recunoască; opoziția adevăr-minciună este înscrisă într-o serie dihotomică bine-rău, moral-imoral, credință-viciu (păcat). Sensurile adverbiale, cu substantivul precedat de o prepoziție, au aceeași semnificație transcendentă. Structura nu este locuționară, cele două elemente *întru adevăr* păstrându-și sensurile/valorile

¹³ Cuvântul gr. *alētheia* este un compus format din prefixul negativ *a-* + *-lētheia* (disimulare, ascundere). Sensul cuvântului era „neacoperire”, „nedisimulare”, „dezvăluire”, implicând ideea că adevărul (conceptul) se cere descoperit, căutat, nu este o evidență perceptibilă pentru toată lumea (vezi comentariul din Jacquesson 2020: 8)

¹⁴ Citatele din versiunea greacă sunt reproduse de pe site-ul *The Online Greek Bible* <https://www.greekbible.com>

conceptuale. Pasajul reproduș mai jos conține singura ocurență a construcției *întru adevăr* în cele 4 Evanghelii, în *Biblia* (1688).

- (3) ὑμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστέ καὶ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς ὑμῶν θέλετε ποιεῖν. ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς, καὶ ἐν τῇ ἀληθείᾳ οὐκ ἔστηκεν, ὅτι οὐκ ἔστιν ἀλήθεια ἐν αὐτῷ. ὅταν λαλήῃ τὸ ψεῦδος, ἐκ τῶν ιδίων λαλεῖ, ὅτι ψεύστης ἐστὶν καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ.⁴⁵ ἐγὼ δὲ ὅτι τὴν ἀλήθειαν λέγω, οὐ πιστεύετε μοι.⁴⁶ τίς ἐξ ὑμῶν ἐλέγχει με περὶ ἁμαρτίας; εἰ ἀλήθειαν λέγω, διὰ τί ὑμεῖς οὐ πιστεύετε μοι;⁴⁷ ὃς ἐκ τοῦ θεοῦ τὰ ῥήματα τοῦ θεοῦ ἀκούει· διὰ τοῦτο ὑμεῖς οὐκ ἀκούετε, ὅτι ἐκ τοῦ θεοῦ οὐκ ἐστέ. (Κατὰ Ἰωάννην 8: 44-47)

Voi den tatăl diavolul sânteți și pohtele tatălui vostru veți faceți. Acela ucigaștonu de oameni era de-nceput și **întru adevăr** n-au stătit, căci nu iaste **adevăr** întru el. Când grăiaște minciuna, dentru ale sale grăiaște, căci mincinos iaste și tatăl lui. Iară Eu căci **adevărul** zic, nu creadeți Mie. Care dentru voi Mă muștră pentru păcat? Iară de **adevărul** grăiescu, pentru ce voi nu creadeți Mie? Cela ce iaste de la Dumnezău, graiurile lui Dumnezău aude; pentru aceea voi nu auziți, căci de la Dumnezău nu sânteți". (1688 *Biblia*, 820 [Ioan 8: 44-47])

Este de remarcat sensul acestei construcții în fază incipientă: prepoziția *întru* se combină cu substantivul *adevăr*, nu cu expresia lui adverbială, după un tipar consacrat în discursul religios: *întru credință*, *întru duhul sfânt*, *întru dreptate* (vezi și ex. 1c).

b) Adevăr = sens modal, evidențial (la origine, ritualic)

În *Evanghelii*, deosebit de frecvent în *Ioan*, când prefațează cuvintele Învățătorului, *adevăr* adverbial corespunde ebraicului *Amen* și are o funcție ritualică. Certitudinea epistemică absolută este rezultatul și evidența unei supreme investiții. Cuvintele Domnului sunt prefațate de această recunoaștere; valoarea epistemică (cunoașterea absolută) și cea evidențială (sursa cunoașterii) se suprapun¹⁵. Referirea la *adevăr*, asociată cu uzul performativ al verbului dicendi (gr. λέγω, rom. *zic/grăiesc*), conferă enunțului un caracter neobișnuit, atemporal și transcendent:

- (4) α. ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ ὁ κόκκος τοῦ σίτου πεσὼν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ, αὐτὸς μόνος μένει· ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ, πολὺν καρπὸν φέρει. (Κατὰ Ἰωάννην 12: 24)

[Cum zice Hristos] „**Adevăr, adevăr** zic voao: de va grăunțul de grâu cădea la pământ, nu va muri, acela însuș va rămânea; iară de va muri, mult rod va face.” (1567-1568, Coresi, *Tâlcu Ev.*, 42 [Ioan 12: 24]):

¹⁵ Pentru valorile acestei particule în VT și NT, vezi și Bouttier 1998; Zogbo 2020. Surprinzător, cuvântul ebraic *amen* este mai frecvent în NT (128 de ocurențe) decât în VT (30 de ocurențe) (Zogbo 2020: 4).

b. καὶ λέγει αὐτῷ [Ναθαναήλ]: **Ἀμὴν ἄμην λέγω ὑμῖν**, ὅψεσθε τὸν οὐρανὸν ἀνεφγόμενα καὶ τοὺς ἀγγέλους τοῦ θεοῦ ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας ἐπὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου. (Κατὰ Ἰωάννην 1: 51)

Grăi [El] lui [Natanail]: „**Adevăr, adevăr** *grăesc voao*, de acmu vedea-veți ceriul deșchis și îngerii lu Dumnezeu suind și pogorând spre Fiiul Omenesc. (1560-1561 Coresi, *Tetraev.*, 139 [Ioan 1: 51])

Trebuie subliniat faptul că acest uz sentențial este unul propriu contextului evanghelic – acelor spuse (gr. *logia*) enunțate direct de Domnul, păstrate inițial în culegeri¹⁶ și integrate, citate cu verb *dicendi*, în narațiunile evanghelice (ex. **4a**, **4b**), care au fost ulterior traduse în diverse limbi –, prin urmare nu poate fi extins la uzul românei vechi.

c) **Adevăr = conformitate între cuvinte și fapte, raportare la realitate** (sensul aristotelic); **justețe, corectitudine, dreptate**; (adverbial) **corect, drept, just** (pentru VT, vezi și ex. **1a**)

(5) a. καὶ ἀποστέλλουσιν αὐτῷ τοὺς μαθητὰς αὐτῶν μετὰ τῶν Ἑρῳδιανῶν λέγοντες, Διδάσκαλε, οἶδαμεν ὅτι **ἀληθὴς** εἶ καὶ τὴν ὁδὸν τοῦ θεοῦ **ἐν ἀληθείᾳ** διδάσκεις, καὶ οὐ μέλει σοι περὶ οὐδενός, οὐ γὰρ βλέπεις εἰς πρόσωπον ἀνθρώπων. εἰπὲ οὖν ἡμῖν τί σοι δοκεῖ· ἔξεστιν δοῦναι κῆνσον Καίσαρι ἢ οὐ; (Κατὰ Ματθαῖον 22: 16-17)

Și [fariseii] trimiseră la El ucenicii lor cu irodianii zicând: „Învățătoriule, știm că ești **direct** și calea lui Dumnezeu **cu adevăr** înveți și nu-Ț e grije de nemică, că nu cauți la fața oamenilor. Spune dară noao, ce Ți se pare? Cade-se a da dajde împăratului au ba?” (1688 *Biblia*, 767 [Matei 22: 16-17])

b. Καὶ ἀποστέλλουσιν πρὸς αὐτόν τινας τῶν Φαρισαίων καὶ τῶν Ἑρῳδιανῶν ἵνα αὐτὸν ἀγρεύσωσιν λόγῳ. καὶ ἐλθόντες λέγουσιν αὐτῷ, Διδάσκαλε, οἶδαμεν ὅτι **ἀληθὴς** εἶ καὶ οὐ μέλει σοι περὶ οὐδενός, οὐ γὰρ βλέπεις εἰς πρόσωπον ἀνθρώπων, ἀλλ' **ἐπ' ἀληθείας** τὴν ὁδὸν τοῦ θεοῦ διδάσκεις· ἔξεστιν δοῦναι κῆνσον Καίσαρι ἢ οὐ; δῶμεν ἢ μὴ δῶμεν; (κατὰ Μάρκον 12: 13-14)

Și trimiseră la El unii den farisei și den irodiani, ca să-L prinză cu cuvântul. Iară ei, deaca veniră, ziseră Lui: „Învățătoriule, stimu-Te că **adevărat** ești și nu grijăști de nemică, că nu cauți în fața oamenilor, ce **în dreptate** calea lui Dumnezeu înveți. Cade-se a da dajde împăratului/ au ba?” (1688 *Biblia*, 784 [Marcu 12: 13-14])

c. Καὶ παρατηρήσαντες ἀπέστειλαν ἐγκαθέτους ὑποκρινομένους ἑαυτοὺς δικαίους εἶναι, ἵνα ἐπιλάβωνται αὐτοῦ λόγου, ὥστε παραδοῦναι αὐτὸν τῇ ἀρχῇ καὶ τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ ἡγεμόνος.

¹⁶ O astfel de culegere se presupune a fi fost sursa Q (din germ. *Quelle*, „izvor”). *Evanghelia* [apocrifă] *după Toma* se prezintă ca o colecție de sentințe (gr. *logia*) atribuite lui Hristos (vezi Moreschini, Norelli 2013: 48-54).

καὶ ἐπρώτησαν αὐτὸν λέγοντες, Διδάσκαλε, οἶδαμεν ὅτι **ὁρθῶς** λέγεις καὶ διδάσκεις καὶ οὐ λαμβάνεις πρόσωπον, ἀλλ' **ἐπ' ἀληθείας** τὴν ὁδὸν τοῦ θεοῦ διδάσκεις· ἔξεστιν ἡμᾶς Καίσαρι φόρον δοῦναι ἢ οὐ; (Κατὰ Λουκᾶν 20: 20-22)

Și păzind, [mai-marii popilor și cărturarii] au trimis prilestitori, fățarnicind pre sine a fi direpți, ca să-L prinză pre El în cuvânt, ca să-L dea pre El împărăției și puterii dirigătorului.

Și-L întrebară pre El, zicând: „Învățătoriule, știm că **dirept** zici și înveți, și nu iai față, ce **pre adevărat** calea lui Dumnezeu înveți: Cade-să noao a da bir împăratului au ba?” (1688 *Biblia*, 807 [Luca 20: 20-22])

Și întrebară pre El, zicând: Învățătoriule, știm că **derept** zici și înveți, și nu alegi față, ce **într-adevăr** calia lui Dumnezeu înveți. (1648 *N. Test.*, 252 [Luca 20: 21])

În exemplele de mai sus, interesant este modul în care a fost tradus, în *Biblia* din 1688, același pasaj, din sinoptice, cu alternanța *ἐν ἀληθείᾳ* = **cu adevăr** (Matei), *ἐπ' ἀληθείας* = **în dreptate** (Marcu), *ἐπ' ἀληθείας* = **pre adevărat** (Luca), iar în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648) *ἐπ' ἀληθείας* = **într-adevăr** (atestare unică).¹⁷ Asocierea adevăr-dreptate (în sens absolut) este frecventă în *Psalmi*, unde apare aceeași construcție prepozițională (vezi ex. 1a-c).

Deși o analiză traductologică nu face propriu-zis obiectul studiului de față, câteva repere vor fi necesare, pentru a descoperi în ce măsură versiunea românească redă, aproximează sensul/sensurile din versiunea grecească. O distribuție statistică a cuvântului *adevăr* (gr. *alētheia*) în cele patru *Evangelii* a fost făcută în diverse studii. Vom prelua aici distribuția sinoptică din studiul lui François Jacquesson (2020: 9):

		Matei	Marcu	Luca	Ioan	
<i>alētheia</i> s.	adevăr	1	3	3	24	31
<i>alēthēs</i> adj.	adevărat	1	1		14	16
<i>alēthōs</i> adv.	într-adevăr, cu adevărat	3	2	3	7	15
<i>alēthinōs</i> adj.	adevărat, veritabil			1	9	10
		5	6	7	54	72

Analiza lui Jacquesson oferă interesante informații de ordin statistic, pe care le vom comenta în raport cu versiunile vechi românești. Pentru început, se observă

¹⁷ Corespondentul în latină este **in veritate** (*veritas* s.f., III, cazul ablativ): Et mittunt ei discipulos suos cum Herodianis, dicentes: Magister, scimus quia verax es, et viam Dei **in veritate** doces, et non est tibi cura de aliquo: non enim respicis personam hominum. (*Biblia Vulgata*, Matthaeus 22: 16) <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Matthew%2022&version=VULGATE>)

frecvența superioară a noțiunii *adevăr* în *Evanghelia după Ioan* față de cele trei sinoptice. Există și sensibile distribuții semantice, sensurile teologice prevalând în *Ioan*. În traduceri, sensul particulei *într-adevăr* corespunde adverbului grecesc *alēthōs*, însă, în sinoptice, Jacquesson (2020: 11) observă că substantivul *adevăr* este aproape întotdeauna utilizat împreună cu o prepoziție (*év/en* și *ἐπί/epi*), având un sens adverbial (*en alētheiai; ep' alētheias*). Densitatea referirii la *adevăr* în versiunile originale se reflectă în traduceri românești, așa cum deja am constatat din exemplele anterioare, permițându-ne să surprindem procesul de coeziune a locuțiunii adverbiale de care ne ocupăm. Într-o primă fază a limbii reflectată de traduceri, substantivul *adevăr* avea și valori originare adverbiale (< lat. *ad + ad verum* sau *ad + de vero*) (vezi DELR). Asocierea cu prepozițiile *în*, *întru*, *de*, *cu* sau *pre* indică un proces incipient de constituire a unor structuri cvasilocuționare, cu sensuri apropiate, dacă nu identice, corespunzătoare celor grecești (*en alētheiai; ep' alētheias*). Frecvența îmbinării libere/locuțiunii *în(tru) adevăr* nu este, în consecință, foarte mare. O analiză statistică a *Tetraevangelului* lui Coresi poate oferi o imagine sugestivă a oscilației dintre aceste structuri. *Adevăr* cu sens adverbial („*Adevăr* grăiesc voao”) apare în majoritatea cazurilor (76 de ocurențe, fără a lua în considerație repetițiile retorice „*Adevăr, adevăr* grăiesc voao”). În afara acestui sens ritualic (corespunzător în textul grecesc ebraicului *Amen*), există și alte ocurențe ale adverbului *adevăr*, corespunzând astăzi unui uz locuționar (*într-adevăr, cu adevărat*).

- (6) a. Grâi lui: „**Adevăru** Doamne, eu crezu că tu ești Hristos, fiul lu Dumnezeu, și în lume ai venit”. (1560–1561 Coresi, *Teraev.*, 154)
- b. Înșine amu auzit-am și știm că acesta iaste **adevăr** mântuitoriul lumiei Hristos. (1560–1561 Coresi, *Teraev.*, 142)

Substantivul *adevăr* precedat de prepoziția *întru* apare de 7 ori, în *Ioan* (unde referirea la *adevăr* este foarte frecventă), cu sens conceptual, pur teologic.

- (7) a. Acela ucigători de oameni era de întâiu și **întru adevăr** nu stă că adevăr nu iaste întru el. (1560–1561 Coresi, *Teraev.*, 150)
- b. Deîn lume nu sănt ca eu deîn lume nu sănt. Luminează ei **întru adevărul** tău, cuvântul tău adeverit iaste. În vremea aceia rădică ochii lui la ceri și zise: „Părinte, cum ai tremes mine în lume și eu trimeț ei în lume și drept ei eu lumineai mineși ca și acește să fie luminați **întru adevăr**.” (1560–1561 Coresi, *Teraev.*, 161)

De adevăr (cu sensul de „cu adevărat”) are 3 ocurențe.

- (8) CORESI, *Teraev.*, 150: **De adevăr** grăesc, pentru ce voi nu credeți mie?

În *Evangheliarul* sau *Cartea cu învățătură* (1581), unde pasajele din *Evanghelii* sunt comentate și explicate, alternează construcțiile *de-adevăr*, *cu adevăr*:

- (9) a. E candu vă postiți, nu fiți ca acoperiții ce se întristează: strămută-șă fața lor, ca să se ivească oamenilor că se postesc. **De-adevăr** grăescă voao, c'au luat plata lor. (1581 Coresi, *Ev.*, 44)

b. Și acela **cu adevăr** spăsi-și-lă-va și-lă va duce la viața ceaia buna, că pierzarea sufletului grăiaște-se: candu-șă desparte cinevaști sufletul den trupu pentru Hristos și săvarșăște învățatura lui. (1581 Coresi, *Ev.*, 72)

Așadar, în limba secolului al XVI-lea construcțiile erau în variație liberă, cu preeminența semnificativă, cel puțin în textele de cult, a adverbului *adevăr* (vezi și Chircu 2023).

Fără să mai insistăm asupra corpusului neotestamentar, care impune prin complexitatea sa, o analiză separată, vom remarca uzul esențialmente modalizant, epistemic, al particulelor *adevăr/în adevăr/întru adevăr* în discursul religios, în concordanță cu uzul structurilor corespunzătoare din limba greacă neotestamentară și cu tradiția ebraică pe care aceasta o integrează. Valorile evidențiale sunt de natură teologică, raportate la o cunoaștere intuitivă, nemediată, dar și factuală (mai ales în sinoptice), implicând o concordanță între fapte și realitate (adesea echivalate prin *drept* sau *dreptate* „corectitudine”). Oscilațiile între diversele construcții *în adevăr*, *întru adevăr* și sinonimele *adevăr*, *cu adevăr*, *de adevăr*, *pre adevăr* indică, pe de o parte, un tipar conceptual comun și fidelitatea față de surse, iar, pe de altă parte, începutul unui proces de specializare semantică și pragmatică.

3.1.2. Texte (religioase cu valori) legale (juridice); documente

Prezența modalizatorului în documente și texte legale este subsumată sensului aristotelic, care a devenit sensul primar al cuvântului „adevăr”, și anume „corespondență cu realitatea”, „concordanță între discurs și fapte”. În textele de acest tip, valorile epistemice sunt intrinsec asociate celor evidențiale, conformitatea cu faptele cerându-se probată prin tiparul instituțional al discursului. Opoziția cu minciuna, pe care sensul teologic, în special, o fixează foarte precis (vezi *infra* sub 3.1.1.), este, în acest context discursiv, implicită.

- (10) a. Iarră de se va tâmpla cu vro neștiunță cumva, iarră ea, nunta, se se despartă. Deaci amu aceste-s de sementii și de nașterea ce e de pre sânge și de aceste-am scris și am tocmnit întru știre cu ales, și **cu adevăr**. (1581 *Prav. Lucaci*, 167)

b. Carele va face trei furtușaguri, ce să dzice de-l vor fi prins în trei rânduri cu furtușag, să-l spândzure, înțelegând că aceste trei furtușaguri le-au făcut tot într-un loc, supt oblaștiia unui domn și giudeț, au doară și aiuri într-alt loc; sau fost-au certat pentru aceste, au doară n-au fost certat, numai să fie mărturisit **cu adevărat** și la vedea cumu le-au făcut. (1646 *Prav.*, 67)

c. [Preutul] nu s-au iscălit cu mâna lui în zapis și ducându-l înainte sfântii sale și cercându-l, aducându-i aminte în tot chipul și la cel de pe urmă au mărturisit **adevărul**, precum el singur cu mâna lui au iscălit. (1742 *Cond. Mavr.*, II, 443)

d. Noi ... i-am întrebat dacă ce au dat jalbă mincinoasă ascunzând **adevărul** dreptății. (1777 *Acte judic.*, 376)

Valoarea evidențială prevalează în textele juridice, probele discursive având ponderea unor reconstituiri veridic-factuale. Discursul juridic reclamă o responsabilitate maximă privind interpretarea epistemică a faptelor și are drept caracteristică consecințele legale (punitivă) în cazul nerespectării condiției de adevăr. Raportul adevăr-minciună trece, din etica discursivă, în sfera moralei practice și a jurisprudenței. Sub presiunea constrângerilor cadrului comunicativ, nota de subiectivitate inerentă interpretării epistemice tinde să se reducă și chiar să fie anulată. În mod ideal, o mărturie este o garanție a certitudinii factuale. În practică, lucrurile sunt mai nuanțate, chiar în cazurile în care martorul nu denaturează în mod intenționat adevărul. Evidențialitatea este de tip senzorial (*am văzut, am auzit*) sau indirectă, raportată (*X a zis*). Funcția retorică a marcatorului *în adevăr/într-adevăr* este diminuată până la anulare, depozițiile fiind concepute a avea un stil sobru și precis, adesea redus la răspunsuri simple, afirmative sau negative, de tipul „da” sau „nu”.

O analiză statistică indică specializarea construcției *cu adevărat* în textele juridice vechi. Se prefigurează specializarea lui *întru adevăr, în adevăr* pentru textele religioase, metafizice, și a lui *cu adevăr* pentru probarea corespondenței adevăr-realitate. În *Pravila Lucaci* (1581), cel mai vechi manuscris juridic românesc, locuțiunea *într-adevăr* nu este atestată. În schimb, există utilizarea substantivului *adevăr* cu valoare etimologică adverbială (< lat. *ad de vero*), adesea corespunzând în textul slavon original ebraicului *Amen* (*Prav. Lucaci*, Studiu introductiv, p. 142), și locuțiunea *cu adevăr* (4 ocurențe) (*ibidem*, p. 89). Există o interferență etică între textele religioase și cele legale în epoca premodernă, morala metafizică/teologică constituind un tipar ideal pentru cea practică. Fixarea și generalizarea unor structuri lingvistice, locuționare, precum *într-adevăr, cu adevăr* (prepoziție + substantiv), este subordonată sferei conceptuale (cognitive).

(11) a. Și am tocmi întru știre cu ales și **cu adevăr**. (1581 *Prav. Lucaci*, 167)

b. De acestea graiaște într-acesta chip Dumnedzău și cu prorocul și mărturisește de gice: aproape e Dumnedzău de toți ceia ce-l cheamă, de toți de ceia ce-l chiamă **cu adevăr**. (1581 *Prav. Lucaci*, 172)

Într-adevăr nu este totuși complet exclus în textele juridice ulterioare, iar sensul său adverbial este „corect, drept, just; pe drept, cu dreptate,” așa cum se poate observa în exemplul de mai jos din *Prav. Cond.* (1780). Marcatorul are aici o valoare esențialmente epistemică, corectitudinea referindu-se la conformitatea dintre enunț și fapte, la caracterul veridic al delațiunii:

- (12) a. Cel ce pornește pâră de vinovăție asupra cuiva, întâi trebuie să facă jurământ, cum că **într-adevăr** face acea pâră, iar nu cu vreo pizmă. (1780 *Prav. Cond.*, 126)

3.1.3. Texte istoriografice

În reprezentarea istorică a trecutului există o marcată exigență pentru adevăr (Ricoeur 1983: 17), care se poate constata și în primele noastre texte istoriografice. Obiectivitatea presupune rigoare documentară, dar și discernământ, de aceea evidențialele sunt de tip documentar (sau intertextual) și deductiv. Cum reprezentarea istorică reclamă buna-credință a naratorului, insistența asupra mărcilor evidențiale, cele care probează veridicitatea afirmațiilor, capătă un puternic caracter retoric/persuasiv. Adevărul este legat de construcția ethosului cronicarului, de imaginea discursivă pe care această instanță o proiectează unui cititor contemporan sau viitor (onestitate, acribie, diligență).

Vom lua ca reper cele trei cronici moldovenești, scrise de Grigore Ureche, Miron Costin și Ioan Neculce, *Istoria Țării Românești (Letopiseșul Cantacuzinesc)*, precum și *Hronicul* lui Dimitrie Cantemir.

În cronica lui Ureche, locuțiunea *într-adevăr* nu apare în text, deși raportarea la adevăr este constantă „ce și cărți streine au cercat, ca să putem afla *adevărul*”, „iară lucrul *adevărat* nu să știe” (p. 145), „Iară *letopiseșul* cestu moldovenescu de ajunsu și deschis, toate pre rândul le însemnează, carile toate, dacă le-am luat sama, le-am socotit a fi *adevărate* și le-am tocmît careleș la locurile sale” (p. 164). Locuțiunea cu *cu adevărat* este relativ frecventă (9 ocurențe), inclusiv în fragmentele interpolate, confirmând fixarea acesteia cu valoarea evidențial-factuală și testimonială încă din limba veche.

- (13) „Iară *letopiseșul* cestu moldovenescu arată *cu adevărat* cum au mersu și al cincilea rândul Pătru vodă la unguri, de au prădat și arsu (1642-1647 Ureche, *Let. Ț. Mold.*, 165)

În cronica lui Costin, întâlnim *de adevărat* (2 ocurențe) și *cu adevărat* (3 ocurențe). *Letopiseșul Cantacuzinesc* înregistrează numai adverbul *adevăr* (cu sensul „cu adevărat”, „într-adevăr”).

Neculce are o precauție specială față de surse, raportarea la adevăr este frecventă și variată ca expresie. *Întru adevăr* are 4 ocurențe (sensul este adverbial: „cu adevărat”) și apare, ca și la Ureche, și în contexte negative sau dubitative.

- (14) a. Nu i-au mai trebuit istoric strein să citească și să scrie, că au fost scrisă în inima sa. deci vă poftescu, cetitorilor, pre unde ar fi greșit condeiul meu, să priimiți, să nu gândiți că doară pre voia cuiva sau în pizma cuiva, ce, precum s-au tâmpla, **cu adevăr** s-au scris. Doar niscaiva veleături a anilor de s-or fi greșit, iară celelalte **întru adevăr** s-au scris. (1743 Neculce, *Let. Ț. Mold.*, 4)

b. Deci unde au cădzut săgeata vătavului de copii au făcut poarta, iar unde au cădzut săgeata unui copil din casă au făcut clopotnița. Iar un copil din casă dzic să fie întrecut pe Ștefan-vodă și să-i fie cădzut săgeata într-un delușel ce să cheamă Sion, ce este lângă mănăstire. Și este sămnu un stâlp de piatră. Și dzic să-i fie tăiat capul acolo. Dar **întru adevăr** nu să știe, numai oamenii așe povestescu. (1743 Neculce, *Let. Ț. Mold.*, 8)

c. Atunce, în grabă, mâniindu-să Mihai-vodă, au spândzurat pe Cuze spatariul, nepriceștuit, încălțat, îmbrăcat, dându-i vina că au scris el la feciori, având acolo la cătani, ca să vie să prindză pre Mihai-vodă de aice din Iași. Ce nu să știe, **întru adevăr, au ba**. Numai în pizmă l-au omorât, că i-au fost năpaste, că n-au fost scris. (1743 Neculce, *Let. Ț. Mold.*, 664)

Expresiile echivalente rafinează dubitația epistemică „Dar *adevărul* nu să știe, că letopisățul nu scrie nemică de acest lucru.” (p. 31) „Ce *adevărul* nu să știe” (p. 275). În istoriografie, *întru adevăr/într-adevăr* apare în contexte legate de incertitudinea epistemică, de insuficiența unor mărturii sau surse exacte. Când se raportează la o tradiție orală, aceste inserții metacomunicative – „Dar *întru adevăr* nu să știe, numai oamenii așe povestescu” – marchează interferența culturii scrise, a surselor atestate și verificabile, cu documentul oral, folcloric, dificil de validat, dar moralmente veridic. Neculce subliniază astfel natura volatilă, specioasă a transiterii orale, fără a renunța propriu-zis la această sursă, care își are propria legitimitate și susținere într-o cultură esențialmente populară. Formulele evidențiale de tip citațional sunt menite să absolve de responsabilitate cronicarul în cazul neveridicității faptelor, la o eventuală probare ulterioară, și atestă o conștientizare a rolului istoricului de a reprezenta precis evenimentul trecut.

În *Hronicul* lui Dimitrie Cantemir, găsim 3 ocurențe ale lui *într-adevăr*, exprimând certitudinea epistemică (15a) și evidențialitatea de tip de deductiv (în 15b condiționalul „ar putea” indică o ipoteză).

(15) **a.** Că *într-adevăr*, puternică dreapta Celui Preaputernic clătește și mută împărățiile, dintr-un niam într-altul și pre înălțați plecând, pre plecați de năprasnă cu mare mierarea celor mai pre urmă viitori îi înalță și în stepenele cele mai de sus îi rădică. În scrut, cu a sa vécinică neclătită și nemutată ființă, pre muritori de pururea învață și a înțelege îi face cât de putregăios lucru și putregiunii suppus să fie omul. (1717–1723 Cantemir, *Hronicul*, 1063)

b. Pre cât dară aduc cuvântul cătră scriitorii istorici și gheografi, *într-adevăr* că ar putea cineva fără siială să dzică că ei înde ei din cuvinte ca din praștii improșcându-să nu de a sale, precum să cade, au silit să-și caute, ce cum pre a altora sau ale sale sau a nemăruî să le facă s-au nevoit. Așe pre mulți în multe feliuri au clevetit și au vinuit. (1717–1723 Cantemir, *Hronicul*, 1066).

În cele două pasaje, unde invocă grația divină și scriitorii istorici, Cantemir combină certitudinea absolută, de natură teologică, cu certitudinea deductivă, rațională, bazată pe interpretarea documentelor, în spiritul cercetării obiective, științifice,

pe care, de altfel, o fondează în cultura noastră. Cele două nu sunt mutual exclusive în epoca premodernă, obiectivitatea și buna-credință a istoricului fiind probe ale raliei sale la morala teologică.

În concluzie, în epoca veche, *într-adevăr* are un uz esențialmente epistemic și evidențial. Structura este slab gramaticalizată (locuționară), iar funcționarea conectivă (discursivă) nu este în uz. *În(tru) adevăr/într-adevăr* au o valoare conceptuală (nu procedurală), solemn testimonială, în prelungirea raportării la adevăr din textele sacre. Cele trei variante grafice ale particulei apar de la primele texte, cu preferințe personale a căror motivație este dificil de explicat. *Întru adevăr*, varianta care conservă sensul primar al elementelor componente cel mai bine, poate fi legată de un grad de formalitate superior. Totuși, în textele lui Cantemir apare consecvent forma elidată, *într-adevăr*, în aceleași contexte formale, indicând o posibilă trecere spre uzul argumentativ pe care conectorul îl va avea în epoca modernă.

În ce privește etimologia locuțiunii *într-adevăr*, din punctul nostru de vedere, este vorba de substantivul „adevăr” precedat de prepoziția „întru” (pentru această interpretare, vezi și *HEM*, 234)¹⁸. Este structura originară din greacă (*en alētheiai; ep' alētheias*), transpusă în alte limbi: lat. *in veritate*, it. *in verità*, fr. *en vérité*, engl. *in truth*, care s-a generalizat, pe cale cultă, prin corpusul neotestamentar. Omonimia dintre adverbul și substantivul *adevăr* din limba română veche face dificilă identificarea categoriei morfologice a etimonului; locuțiunile corespondente din alte limbi (precum latina, italiana, franceza și engleza, unde adverbul are o formă specifică) o dezambiguiază. Un alt argument se referă la profilul sentențial/formal, în toate limbile moderne, al structurilor de acest tip, explicabil prin contextul teologic originar, profil care s-a păstrat latent și în contextele literare laice (texte juridice sau istorice). Franceza, italiana și engleza, spre deosebire de română, încă din faze mai vechi, au creat sinonime: fr. *vraiment*, it. *davvero*, *veramente*, engl. *indeed*, care s-au impus în registrul oral al limbii și au influențat, așa cum vom demonstra în continuare, uzul pragmatic modern al marcatorului *într-adevăr*.

3.2. ROMÂNĂ MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, cel mai probabil sub influența unor modele romanice, valoarea epistemică, constituită și atestată istoric, prin care vorbitorul se angajează asupra veridicității factuale a propriului enunț, începe să fie dublată de valoarea ilocuționară de confirmare a unui enunț anterior. Funcția epistemică a marcatorului modal se diminuează, în favoarea funcției procedurale, discursiv-pragmatice. Primele valori polifonice/dialogice se înregistrează în scrierile lui I. Heliade-Rădulescu, G. Barițiu, C. Negruzzi, și sunt foarte probabil calchiate după

¹⁸ Pentru o interpretare etimologică diferită, în care se susține că locuțiunea adverbială este compusă de la adverbul *adevăr* precedat de prepoziția *întru*, vezi Chircu (2023: 18).

marcatorii de confirmare din franceză *en verité, vraiment*¹⁹, *en effet*²⁰ și, în unele cazuri, după corespondentele lor din italiană *in verità, davvero, veramente*²¹. Procesul prin care valorile polifonice se suprapun celor pur epistemice este lent și dificil de decelat în această primă jumătate de secol, pentru că nu dispunem încă de o urmărire sistematică, precisă, a textelor cu ortografie chirilică²². În orice caz, începând cu 1840, ipostaza lui *într-adevăr* ca marcator de confirmare se generalizează. Apare în texte literare, în lucrări de popularizare științifică și, în mod semnificativ, în presă. Pentru reliefarea noilor valori discursive, mai ales a celor conective, am grupat exemplele cronologic, încercând să fixăm prima atestare și să surprindem ocurențele în procesul natural, dinamic de relatinizare a limbii. Presa politică și culturală a secolului al XIX-lea²³ evidențiază rapiditatea integrării inovațiilor, iar exemplele ulterioare, în special cele din româna contemporană – caracterul lor ireversibil.

3.2.1. Marcator/conector de confirmare și reformulare. Funcție argumentativă

- (16) Quât pentru diferența tonului și culorii între Iliada și Odissea o observaseră și anticii. Longin compară pe autorul Iliadei cu sôrele que resare și pe al Odissei cu sôrele que appune. Grămăticii din Alesandria que se însemnă prin numele de *Chorizontes* atribuiă ambele poeme la diferenți autori. **In adevăr** quē Odissea înfăcișază un altu limbagiu, alte idei, altă mitologie și o civilisație mai naintată de quât a Iliadei. (1844 Omeru, Artaud, *Curier de ambe sexe*, 95; cu italice în orig.)

Utilizat inițial în texte de popularizare științifică, *într-adevăr* se impune drept conector argumentativ în discursul publicistic, științific, eseistic, filosofic. Funcția argumentativă este de tip metadiscursiv, prin admiterea unei idei anterioare sau a unei idei general admise și reformularea acesteia, în scopul clarificării, suplimentării informației. Ca poziționare discursivă (engl. *stancetaking*), conectorul exprimă angajamentul intersubiectiv, acceptarea și ajustarea personală a unui alt punct de

¹⁹ Pragmaticalizarea adverbului *vraiment* și deplasarea sa în poziții inițiale este atestată în franceza veche, încă din sec. XIV-XV (Rodríguez Somolinos 2011: 99). Cum particula *într-adevăr* nu avea astfel de valori în limba veche, putem presupune că noile valori sunt influențate de traduceri din franceză și de echivalarea lui *vraiment* cu *într-adevăr*. Pentru o analiză contrastivă între fr. *vraiment* și it. *veramente*, vezi Khachatryan, Vladimirska 2015.

²⁰ Pentru valorile reformulative și confirmative ale marcatorului *en effet*, vezi García Negroni, Sauerwein Spinola (2015: 66).

²¹ Valorile confirmative ale it. *veramente* sunt atestate încă din sec. al XIII-lea (Ricca, Visconti 2014: 140).

²² Programele de digitalizare a textelor cu ortografie chirilică sunt în curs de elaborare. Acestea vor permite stabilirea mai riguroasă a primelor atestări ale sensurilor neologice.

²³ Primele atestări apar în *Curierul de ambe sexe*, Revistă literară și culturală, fondată în 1837 de I. Heliade-Rădulescu, și în *Gazeta de Transilvania*, ziar fondat în 1838 de G. Barițiu. (*Baza de date DLR; Arcanum*)

vedere. Este utilizat conectiv, în poziție inițială absolută, sau precedat de marcatorul de continuitate discursivă „și”:

- (17) a. N-am cuvinte cu care să vă descriu consternarea și irităciunea poporului din pricina suspendării foilor. **Întru adevăr**, guvernul, oprind, sugrumând publicitatea română chiar pentru nimicuri, dede totodată testimoniu că popularitatea sa la români o prețuiește de nulă. (1850 Barițiu, *Coresp.*, 48)
- b. Totuși este bine să explic și motivele celor cari ca mine văd, în împuținarea numărului judecătorilor un progres real pe care ar trebui să'l facem chiar decât ne am putea plăti luxul d'a avea mai mulți. **Și într'adevăr**, omenii capabili sunt puțini la număr în orice meserie. (1881 *Românul*, XXV, p. 768)
- c. Prin aceasta – observă foaia vieneză – România a ajuns în punctul de-a sta în opoziție față cu întreaga Europă. **Într-adevăr**, cei din București nici n-au învățat, nici n-au uitat nimic. Ei se poartă ca și cum ar fi și astăzi sub garanția marilor puteri și uită că, o Românie independentă cată să suporte toate consecințele politice sale (1881 Eminescu, *Pub.*, 19)
- d. Are de ce râde d. Maiorescu, căci zețarul, tot atât de familiar ca d-sa cu numele unor istorici ca Ocampo, Morales, le-a zețuit greșit [...]! **Într-adevăr**, Voltaire avea dreptate: nu este mai rea ignoranță decât a criticilor!” (1873 *Revista Contemporană*, apud Maiorescu, *Critice I*, 262)
- e. De mult își spunea Victor Hugo că trebuie să i se întâmple o nenorocire mare care să-l îndreptățească să scrie versuri de durere, ca Byron, ca Lamartine și, mai înainte, ca Dante sau Petrarca. **Și, într-adevăr**, constată Léon Daudet, versurile pe care le-a scris sub stăpânirea suferinții sunt mai pure, sunt eliberate de fluxul metaforelor care erau greoaie și Hugo devine simplu, clar. (1935 Ionescu, *Pub.*, II, 26)

Scriitorii/publiciștii par conștienți de această valoare ilocutivă, pe care uneori o subliniază metapragmatic. În citatul de mai jos, „a confirma” funcționează ca un performativ, indicând valoarea ilocuționară a actului verbal pe care îl introduce marcatorul *într-adevăr* (confirmare, validare a unei idei care circulă într-un mediu intelectual).

- (18) Se confirmă, **într-adevăr**, că Poarta ar adera la propunerile engleze numai în schimbul abdicățiunii vice-regelui din Egipt. (1885 *România Liberă*, nr. 2 247, 2)

Acest tip de explicitare este totuși rară, fiind resimțită ca redundantă. Cel mai adesea, mișcarea argumentativă de confirmare și amplificare a lui *într-adevăr* este dezambiguizată de alți conectori (*căci, pentru că, fiind că ...*).

- (19) a. De ce, când cineva (oricine ar fi) citește biografia unui geniu, cearcă a găsi, încifrează chiar trăsuri ale individualității sale în acele trăsuri mari ale unui bărbat însemnat? **Fiindcă într-adevăr** în fiecare organism omenesc sunt potenția coardele omenirii întregi. (1868–1870 Eminescu, *Fragmentarium*, 35)

b. Nu numai pentru binele și propășirea poporului nostru, dar în interesul general al lumii întregi, al Europei, noi suntem datori, și putem să facem din aceststat un reazăm al civilizației Occidentului, un focar al acestei civilizații. **Pentru că, într'adevăr**, aceasta este în puterile noastre și pentru [că] aceasta este misiunea noastră, putem să fim siguri și de interesul și de dragostea și de respectul marilor noștri aliați. (Ovațiuni prelungite). (1919 *Mișcarea*, nr. 221, 1 [Declarațiile d-lui I.I.C. Brătianu])

c. Cineva s-ar putea crede chiar îndreptățit să spună că formalismele de astăzi sunt solidare până și cu viziunea cosmogonică în curs, adică sunt solidare, în formalul lor, cu tot ce este mai material, devenirea cosmică însăși. **Căci într-adevăr**, potrivit viziunii acesteia științifice, s-a întâmplat acum mai bine de zece miliarde de ani să se manifeste un fel de „fie”, în sensul de „Fie acest dens bulgăre de materie; să se nască din el un univers” (1987 Noica, *Modelul*, 169)

Linia argumentativă poate implica o mișcare adversativă (*într-adevăr ... însă, ... dar*). În acest uz, în prima parte, acordul este parțial și strategic, pentru a atenua respingerea din partea următoare:

(20) a. Pretutindeni dar se află acestu caracteru dominantu al civilisației moderne. A avut **în adevăru** aqueastă necuviință que, daqua va consideră quine-va isolamente cutare sau cutare desvoltare particulară a spiritului umanu în littere, în arte, în tôte direcțiile unde ellu a pututu nainta, o află în generalu mai josu de quātu desvoltarea correspundătoare din civilisațiile antice; **ânsē** spre despăgubire daqua va privi întregimea, civilisația europeână se află fără assemănare mai înavuțită de quātu ori-quare alta; queci a addusu cu sine cu multu mai multe desvoltări diverse. (1844 *Istoria, Curier de ambe sexe*, 100)

b. Adă-ți aminte de Patria, ce nu o înțălegeam nici tu, nici eu, deși scrisă pe hârtie frumoasă, cum nu se fabrichează la Piatră. Muncește-ți pana și pune o zăbală străinismului. **În adevăr**, străinismul ne-au deșteptat odată, **dar** începe de o vreme și sub toate chipurile a ne înăduși, întocmai ca acei făcători de bine, cari scot pe nas binele ce au avut noroc de a putea face. (1856 Russo, *Scrieri*, 167)

Precedat de *dacă, poate că ..., oare*, adesea în contexte predicative, marcatorul de confirmare *într-adevăr* intensifică dubitația retorică:

(21) a. Eu aş fi de părere: 1 Că dacă Laurian au cumpărat chiriliane *destule*, nu numai spre a se putea tipări *două coale* mari de *gazetă deodată*, ci totdeodată cel puțin încă o coală de altceva, și **dacă** voi **în adevăr** voiți a-mi încrede mie acel teasc cum appertinentiis, atunci fie, dați-mi-l, și apoi alte chiriliane să *nu se mai* cumpere, decât numai spre a completa trebuințele contului meu [...]. (1850 Barițiu, *Coresp.*, 52: *Cu italice în orig.*)

b. **E oare într'adevăr** esact, **e oare într'adevăr** nediscutabil că Românii refușă de a recunoasce libertatea de conștiință? (1879 *Telegraful român*, nr. 22, 86)

c. Cavour se plânse lui Pulszky că nu este în stare a-și procura informațiuni sigure despre adevărata forță a trupelor austriace concentrate în Veneția, pentru că Venețianii în faptă vedeau mai mulți Austriaci de câți se aflau acolo. **Poate că într'adevăr** a fost așa, cu necurmatele mișcări și translocațiuni ale trupelor o astfel cu de amăgire într'adevăr nu era eschisă. (1882 *Telegraful român*, nr. 29, 114)

d. S-ar putea afirma deci că elevii vor cărți despre elevi, inginerii doresc un roman al inginerului, și dacă se poate pe specialități [...] etc. etc. De fapt, care este adevărul? **Oare într-adevăr** aceste microgrupuri sociale înțeleg literatura ca fiind doar o posibilitate de a se *regăsi* în mod simplist și particular, oare literatura trebuie să devină o modalitate de *evidențiere* în planul unei recunoașteri competitive, sociale? (1974 *Steaua*, nr. 3, 6; cu italice în orig.)

3.2.2. Conector discursiv/narativ (texte narative, traduceri literare)

Uzul narativ al lui *într-adevăr* derivă din funcția sa de confirmare, care asigură progresia logic-discursivă. Narațiunea se organizează pe o axă a succesiunii, temporală și cauzală (vezi Hoinărescu 2017), și poate continua numai dacă o secvență preia și acceptă antecedentul discursiv, cărora îi conferă valoare presupozitională. *Într-adevăr* are o determinare logic-cauzală și explicativă/metadiscursivă; de aceea devine o marcă de continuitate și de coeziune discursivă, asemenea lui *decî* > *de aici*, și, parțial, a lui *adică* (vezi Hoinărescu 2009; 2017; Zafiu 2009). Funcția narativă este pusă în evidență de conectorul de continuitate narativă și (ex. 22b, e):

(22) a. Petrecui o parte din di la preâmbulare. Ambele melle ospetesse se nevoia quāt putea, una qua să se arate grațiosă și alta raționabilă, înprotiva naturelului, sau și a educației. Eu le mulțumiam de silințele lor. **În adevăru**, Elisa avea mare greutate spre a'și înfrenă firea nebunatică și capricele. (1844 traducere „*Sturdiment, Orgoliu*”, *Curier de ambe sexe*, p. 36)

b. **Si în adevăru**, 'mi era milă de bietul doctoru quând vorbiă. (1844 traducere *Sturdiment, Orgoliu, Curier de ambe sexe*, p. 43)

d. Trebuie să-ți spun că stăpânul meu se trudea demult ca să deslușască un problem foarte greu, adică: *chipul de a face datorii fără a le plăti*. **În adevăr** el descoperise demult partea cea dintâi a problemii, și acum era aproape să o găsească și pe cea din urmă, căci hotărâse să fugă a doua zi pe ascuns la București. (1844 Alecsandri, *Proză*, 22; cu italice în orig.)

e. (Ce mult îi plăceau odinioară călătoriile!)

– Și vrei să pleci imediat?

– Dacă mă așteaptă prieteni...

Și într-adevăr, pe fereastră se vedeau oameni cunoscuți, cu care făcuse bunicul politică zeci de ani: Brătienii, Sturdza... (1934 Holban, *Schițe și nuvele*, 313)

Zufferey (2016) observă că particula *indeed* (*într-adevăr*), prin valoarea sa polifonică, asigură într-o narațiune interferența vocilor narative. În exemplul (22e), putem

verifica rolul de schimbare de perspectivă al lui *într-adevăr*, de la vocea personajului: *Dacă mă așteaptă prieteni ...* la vocea naratorului: *Și într-adevăr, pe fereastră se vedeau oameni cunoscuți...* Din punct de vedere cognitiv, narațiunea este o intersecție a spațiilor mentale (Fauconnier 1984), a căror recunoaștere și organizare reclamă anumiți indici, conectori de structurare. Trecerea bruscă, fără o particulă conectivă, de la un spațiu la altul, disturbă mecanismele de reprezentare și de receptare (vezi Zufferey 2016: 267). Cu alte cuvinte, astfel de conectori au un rol structural esențial într-o narațiune.

(23) a. Mi se pare atunci quē un glas severu murmură lămuritu vorbele aquestea la urechia mea: *opt-spredece anni!* „**În adevăr** am consciința vârstei melle și a datoriiilor que 'mi impune; am învățatu a cugetă, a'mi dă socoteala de cugetările melle și de îndemnul faptelor melle. (1844 traducere *Sturdiment, Orgoliu, Curier de ambe sexe*, p. 57; cu italice în orig.)

b. Întind mâna obosit, îmi trag piciorul de sub genunchiul greu al Emiliei așezat pe coapsa mea și spun așa, în glumă:

– Dar ăsta a luat-o în tragic! căci **într-adevăr** Ladima se autosugestionează într-un mod întristător.

Ea are aerul să-mi spuie: „Nu-ți spuneam ? (1933 Petrescu, (Camil), *Patul lui Procust*, 90)

c. – ăsta ești tu – lămuri Otilia, arătând pe fată – și ăsta sunt eu – și puse degetul pe băiat. **Într-adevăr**, fata cu părul lung, cam bălai, și cu rochie cu platcă, garnisită cu dantelă avea trăsăturile lui, îndeosebi nasul drept. (1938 Călinescu, G., *Enigma Otiliei*, I, 39)

Într-adevăr conectează percepția personajelor și a naratorului, ultimul confirmă și transmite cititorului propria perspectivă. Trecerea de la o perspectivă la alta (personaj – narator) facilitează decodarea unor conținuturi ambigue, subtil ironice, prin actul de confirmare și de explicare:

(24) – Vezi, te rog, îmi zise el, nu-l lasă pe vecinul dumitale să se sinucidă; uite-l, înghite cuțitul.

Într-adevăr, plin de zel, Gorică lucra în cega rasol cu cuțitul, tăvălea bucata prin maioneză și, tot cu cuțitul, o băga adânc în gură. (1929 Caragiale, M., *Craii*, 55)

3.2.3. Marcator/particulă de confirmare (contexte dialogale, texte literare, teatru)

În contexte dialogale, particula are un rol de confirmare, acceptare, acord. Rareori substituie un întreg enunț, prezența sa presupunând și o operație de amplificare a enunțului pe care îl validează, chiar dacă aceasta este structurată în două secvențe succesive (vezi ex. 25 b-d). În corpusul *DLR*, am găsit puține

ocurențe de utilizare ca profrază²⁴ asemenea unui adverb de confirmare absolută (cum este particula de afirmație *da*)²⁵ (vezi ex. 25 e, f):

- (25) a. Contesa. – Que de chinuri, o Ludovig ! 'mi a addus depărtarea ta....
Contele [o privesce cu tinerețe). – Te aflu pallidă, **în adevăr**, far'a fi mai puțin bellă.
(1844 *Degetul lui Dumnezeu*, teatru, traducere, *Curier de ambe sexe*, p. 231)
- b. Ai vrut poate încă să desprețuiești și tinerețea acelei clase, o parte din viitorul țării, și cu scopul acesta ți-ai jertfit chiar și tinerii d-tale ani ? **Într-adevăr**, domnule, *ciudat și zadarnic ți-a fost chipul de a rezona!*
(1858 Odobescu, *Coresp.*, 105)
- c. Sunt cam obraznic, știu. Dar în schimb – făcu o pauză suspensivă – generozitatea mea e proverbială ... **Într-adevăr**, doamnă. *Sunt departe de a fi un ingrat.*” (ante 1964, Vine, *Lunaticii*, II, 36)
- d. Această aducere aminte plăcu Sașei mai mult decât oricare răspuns. Ea rămase în picioare uitându-se drept înainte.
– **Într-adevăr**, zise ea. *Dar eu nu puteam veni.* (1908 Zamfirescu, *În război.*, 176)
- e. De ce taci ? Nu te simți mai bine ?
– **Într-adevăr** ! confirmă Lucu. (ante 1964 Vine, *Lunaticii*, II, 312)
- f. – Bunicuță Andă, vrei să mă mustri și mata ca mama: să nu-i spun Columbaru.
– **Într-adevăr**.
– Cum să-i spun, bunicuță ? (1936 Sadoveanu, *Cazul*, 336)

Valoarea confirmativă este întărită de utilizarea concomitentă a particulei afirmative *da* sau a altor structuri cu valoare de confirmare (*așa este*), reluarea sau glosarea unei secvențe din replica interlocutorului ca marcă de acord (ex. 26b, 26d). Structurile sunt convenționalizate în româna contemporană, așa cum o atestă exemplul extras din corpusul de limbă vorbită (ex. 26d)

- (26) a. Felix luă paharul, gustă puțin din vin și, văzându-i culoarea de sânge, fu străbătut deodată de un gând: în cazuri de acestea de congestie se lasă sânge. Își spuse părerea către Vasiliad, și acesta, puțin încurcat, recunosc:
- *Da, într-adevăr*, am fi putut să-i lăsăm puțin sânge, dar n-am lanțetă pentru flebotomie. Dacă vreți, trimitem servitoarea s-aducă. (1938 Călinescu, G., *Enigma Otiliei*, II, 154)

²⁴ Profraza (engl. *pro-sentence*) este un substitut al unei propoziții sau fraze (vezi GARL II, 601–701).

²⁵ Această valoare de confirmare absolută este înregistrată pentru *vraiment* încă din sec. XVII, inclusiv în dicționarele epocii (Rodríguez Somolinos 2011: 104). “Le Dictionnaire de l’Académie de 1694 signale pour *vrayment* : «On le met quelquefois pour affirmer plus fortement. Oüy *vrayment*. Et quelquefois aussi ironiquement. Ah *vrayment* oüy. *vrayment* voire. *vrayment* je vous en croiray. *vrayment* vous estes un joly garçon. »”. Utilizarea lui *indeed* ca profrază este atestată spre sfârșitul sec. al XVI-lea (Traugott, E. C., Dasher R. B. [2001] 2004: 164).

b. *Nu s-au mai pomenit așa călduri din 1905!...*

Gavrilescu clătină din cap, continuând să-și facă vânt cu pălăria.

— *E cald, într-adevăr*, spuse. Dar când este omul cult, le suportă mai ușor pe toate. Colonelul Lawrence, bunăoară. Știți ceva de colonelul Lawrence? (1959 Eliade, *Proză fant.*, II, 5)

c. *Reporter*: Am văzut că și la Universitate, în afară de bibliotecă, chiar și în sala în care a predat, doar o mică plăcută amintește de el.

Stelian Plesoiu: *Într-adevăr, așa este*, este o mare rușine să se întâmple ce s-a întâmplat. Eliade a fost pur și simplu eliminat de peste tot, însă cineva îmi spunea că, cu cât este mai blamat, cu atât valoarea acestui filozof este mai profundă (apud CoRoLa, 3)

d. B: păi măi↑ n-am prea avut pentru că n-am prea: lucrat↓ adică am fost atât de:: sâcâită știi. cu: cursuri↓ o grămadă de cursuri am avut cum NU știi așa:: eu-s cam zăpăcită și cam ineficientă↑ și mie-mi # trebuie: spațiu: mental și psihic [*ca să mă concentrez*]

A: [*să te poți concentra. tu dacă nu profiți de vacanța asta*] *într-adevăr* (IVLRA I, *În vizită la o colegă*, 42)

3.2.4. Retoric-interogativ

În contexte dialogale, *într-adevăr* retoric-interogativ exprimă surpriza, reticența sau neîncrederea interlocutorului. Are valoarea unui act directiv, reticența interogativă invitând interlocutorul să dezvolte informația. Pragmatic, poate funcționa ca o strategie de atenuare a unei respingeri explicite. Exemplele de mai jos, printre puținele care atestă această valoare a lui *într-adevăr* în baza *DLR*, sunt extrase din traduceri literare din limba franceză (detaliul este semnificativ):

(27) **a.** Ansă, adăogo el, deschidendu nisce ochi mari și puindu[-]și degetul la gură, cunosc pe ore quine que nu'ți ar ierta-o.

— **In adevăr?** îi dissey eu, și quine e, așh te rogu, daqua îmi arați atâta indulgință?" și începui a râde foarte voios ca să'mi pociu ascunde tulburarea que îmi mai remăsese. (1845 Traducere *Invetsuri de artistă*, *Curier de ambe sexe*, VI, nr. 4, 101).

b. DORVAL: Adevărat? Și-mi spui asta tocmai acum când noi cei din Europa murim din cauza republicei lor? (Sonerie la telefon. După ce a ascultat.) Ba 20 deloc. Bläckwetrii? (*Ascultă.*) Perfect! Hintherthornii? (*Ascultă.*) Ce așteptați atunci? (*Ascultând.*) A, **într-adevăr?** Cele două mari bănci? A Franței și a Angliei? (*Ascultă.*) Nebunie! Astea, sunt oficialități, nu vor veni în ajutorul nimănui. (1913 Macedonski, *Teatru, Nebunul*, [traducere] în O. VII, 627)

Acest uz este curent pentru fr. *vraiment* (vezi D'Hondt, Defour 2012: 175) și engl. *indeed* (vezi Núñez-Pertejo 2008). Spectrul de atitudini subiective pe care le poate exprima *într-adevăr* retoric-interogativ poate include ironia, însă, în ansamblu,

în română este vorba de un un uz *livresc*, restrâns la dialogul literar, câtă vreme corpusurile de limbă vorbită nu îl înregistrează.²⁶

3.2.5 Marcator epistemic. Intensificator. Marcator polifonic adversativ

Așa cum am precizat, funcțiile epistemice, istorice, nu dispar din româna modernă și contemporană; de altfel, locuțiunea *într-adevăr* este definită în dicționare cu acest sens epistemic („cu adevărat”). Trecerea de la afirmarea certitudinii unui enunț la confirmarea unui enunț precedent, influențată inițial de traduceri, este supusă ulterior unui proces intern de evoluție discursivă și pragmaticalizare, care nu corespunde celui parcurs, în limba franceză, de adverbele modale epistemice corespunzătoare *en vérité*²⁷, *en effet*, *vraiment*²⁸. În română, *într-adevăr*, pe lângă valorile istorice, va cumula valorile discursive ale marcatorilor din franceză menționați. Vorbitorul român cultivat, cunoscător de franceză (și italiană), și le va apropria în mod firesc, iar publicul se va familiariza treptat cu ele prin discursul presei și prin traduceri. Încă din sec. al XIX-lea, *într-adevăr* capătă sensuri nuanțate, implicând complementaritatea valorilor epistemice și polifonice. În exemplele (28a) și (28b), extrase din corespondența lui G. Barițiu, apar două utilizări interesante: în (a) marcatorul funcționează metadiscursiv, introducând polifonic, (cvasi)citațional, motivele actului expresiv invocat (scuza); în (b) *într-adevăr* întărește retoric, sentențial o alternativă nedorită, dar inevitabilă, care fusese probabil anterior adusă în discuție.

(28) a. Sosind eu acasă astăzi săptămâna, aflai un telegram de la exce-[ența] sa dn. mitropolit, prin carele eram provocat ca să mă scol îndată și să mă duc la Viena, că ar f[i] de neapărată trebuință ca să merg și eu în sus. Am fost silit a mă escuza, că **întru adevăr**, împregiurările mele private nu mă ieartă nicidecum a mai face călătorii pînă cătră mai a[nul] v[iitor]. (1861 Barițiu, *Coresp.*, 35)

b. Cărturarii noștri din aceste părți așteaptă cu mare curiozitate ca să vază *Programa Dicționarului românesc*, publicată întru înțelesul concludelor Societății Academice, de la care au și trecut două luni zile, încât nu se poate pricepe când să se compună, fie măcar și numai zece coale, până la august. Sau că moartea Societății Academice este decisă, **în adevăr** ! (1869 Barițiu, *Coresp.*, 45; cu italice în orig.)

În contexte polifonice adversative, *într-adevăr* ca operator de certitudine epistemică poate contrazice o premisă discursivă, o idee anterioară:

²⁶ Un sinonim cu sute de atestări în CoRoLa este *Serios?* retoric-interogativ, care corespunde atât fr. *Vraiment?*, cât și engl. *Really?* (vezi D'Hondt, Defour 2012: 175). Statistic, putem afirma preferința vorbitorilor cultivați pentru acesta din urmă, în timp ce, în registrul colocvial și în limbajul tinerilor, expresia *Pe bune?* este frecventă.

²⁷ *Livresc* și în franceză.

²⁸ Pentru descrierea acestui proces de pragmaticalizare în franceză și italiană, vezi Rodríguez Somolinos 2011; Ricca, Visconti 2014.

- (29) a. S-a făcut atâta abuz de vorba ironică despre „naționalitățile cele interesante”. Însă viața populară română e **într-adevăr** interesantă și nu merită ironie. (1879, apud Maiorescu, *Critice*, II, 552)

b. 21 februarie. – Cele câteva cuvinte pe care le-am spus vineri la Cameră au avut un răsunet și un succes pe care nu le așteptam. Câte lucruri **într-adevăr** utile și inteligente am spus eu la Cameră în cursul carierei mele și nimeni nu m-a felicitat! Pentru câteva cuvinte care n-aveau alt merit decât să oglindească postulatele bunului simț, mi-a zbârnăit ieri toată ziua telefonul și am primit nenumărate scrisori de lauda. Încă o dovadă, poate, că oamenii prețuiesc mai mult bunul simț decât inteligența. (1937 Argetoianu, *Îns.*, 85)

Într-adevăr nu mai califică întregul enunț, ci doar un element al acestuia, focalizându-l și determinându-i gradul de certitudine. În același timp, conectorul are o marcată valoare polifonică, raportându-se la enunțul precedent, pe care îl amendează polemic. Este un uz rafinat, nota de respingere fiind bazată pe folosirea unor termeni pozitivi.²⁹

3.2.6 Conector de progresie discursivă. Marcator de forță ilocutionară. Intensificator. Româna vorbită

IVLRA I și *IV II* pun în evidență frecvența foarte scăzută a modalizatorului/marcatorului discursiv *într-adevăr* (12 ocurențe; în comparație, conectorul *deci* are 254 de ocurențe numai în *IVLRA I*). Este resimțit probabil ca livresc și sentențios (date fiind valorile metafizice și teologice ale cuvântului *adevăr*). În afară de sensul de acord, confirmare, semnalat mai sus (vezi *supra*, sub 3.2.3., ex. 26d), *într-adevăr* apare în contexte (cvasi)formale, argumentative.

- (30) a. B: eu una# e ușor de dat sfaturi↓ eu n-aș face-o. m-apucă foamea și mănânc↓ mi-e foame <_R aseară de-abia m-am dus acasă și simțeam că mi-e foame> (xxx) și am mâncat și-mi plesnea stomacu (xxx) și mâncasem și niște prune (xxx) [...]

A: maxim șase feliuțe de pâine subțire↓ eventual pâine pentru diabetici și și: pentru obezitate↓ ↓ n-are voie d-aia↓ n-are voie d-aia↓ n-are prea voie să amestece nu știu ce cu nu știu ce n-are deci principiile↓ acuma nu: ține: să# **într-adevăr** singura chestie care i se întâmplă ă: parcă s-a mai# o idee așa la față↓ nu știu dacă de la spirulină sau de la altceva↑ dar se duce la budă într-o disperare.# deci nu bea cât face↓ <@ de unde o fi ieșind [aia>

B: [să știi că **într-adevăr** se zice că trebuie să bei neapărat doi litri de apă (*IVLRA I, Colege de serviciu*, 82)

²⁹ Valori refutative au fost înregistrate și pentru *vraiment* (Rodríguez Somolinos 2011: 101).

b. B: da↓ deci pe ei NU-i mai interesează ă: discursu didactic↓ NU-i mai interesează conversația de tip↓ dialogul de tip didactic ei pot să (mențină) toate așa și **într-adevăr** se schimbă ă: se schimbă total cadrul. deci cred că ă de la momentu de la șase sute douăzeci și șapte în[colo

A: [da

+**B:** totul trebuie analizat ca o:↓ de fapt ca o conver[sație

A: [ca o conversație↓

B: deci↓ acuma rămâne de văzut în ce ă: în ce măsură:# ă:# <@ este sau nu este> e clar că ei neagă dialogul de tip didactic. [...]

B: deci tot ce este este conversație↑ și atunci **într-adevăr**↑ ă schimbând cadru de fapt↓ ei schimbă subiectu și în felu ăsta se schimbă și: CADRU că situația de comunicare se schimbă datorită schimbării tematice.

(IVLRA I, *Sesiune de comunicări*, 143)

c. B: în PRIMul rând cercetare. CE vedem noi sunt REZulTATEle CERCETării:

A: EU cred că sunt SUficiente:# în acest moment↓ <R argumente↓ sa:u: suficiente EXplicații ↓pentru a ne da seama că: **într-adevăr** reprezintă un domeniu # de importanță strategică↓# pentru: statele din aceasta lume>. (IVLRA I, *Discuție despre cercetarea românească*, 209)

d. totuși aș: aș aminti celebrul refren al lui Ion Barbu↑ <R/CIT cir li lai cir li lai precum stropi de apă rece în copaie când te lai virocongoeolig oase-nchise afară-n frig lirluigean lirluigean ca trei pietre date dura pe dulci lespezi de mărgean.> ă interesante cele TREI versuri în:↓ de aici↑ oferă de fapt trei ă: trei soluții diferite↑ dacă prima <cit cir li lai cir li lai↑ > ar fi mai făcut onomatopeea fără (sprijinul lor)↑ **deci într-adevăr** o limbă păsărească↓ o limbă onomatopeică imaginară↑ ă: secvența a doua are mai mult aspectul limbilor (durabile) de tipul leopardei decât limbilor (IVLRA I, *Conferință la Academia Română*, 255)

Remarcăm, în aceste contexte, funcția conectivă în prima ocurență din ex. (30a), unde *într-adevăr* reia și reformulează informația anterioară (semnul # indică pauza), și funcția epistemică, evidențială (sursa este indicată impersonal: *se zice*, vorbitorul relativizând gradul de cunoaștere). În exemplul (30d), *într-adevăr* introduce o reformulare explicativă (marcatorul discursiv *deci* cu funcție metalingvistică dezambiguzează funcția), iar în exemplele (30b-c) combină funcția polifonică (confirmare) cu cea epistemică („cu adevărat”). La nivel retoric-persuasiv, *într-adevăr* acționează ca un marcator/intensificator de forță ilocutionară: **într-adevăr** *se zice* că trebuie să bei neapărat doi litri de apă) (act asertiv, indirect injonctiv/directiv); **deci într-adevăr** [este] o limbă păsărească↓ / **într-adevăr** reprezintă un domeniu (acte asertive). Uzul oral al conectorului este influențat de cel scris/livresc.

Corpusul CoRoLa ne-a permis evidențierea unor date statistice privind utilizarea marcatorului *într-adevăr* și a variantelor sale *în adevăr*, *întru adevăr* în registrul scris al românei contemporane³⁰. În tabelul de mai jos, am înregistrat cele mai frecvente ocurențe.

• Într-adevăr ³¹	Poziție inițială absolută	DM	10.824
• Și, într-adevăr –	Poziție inițială	DM	633
• Dacă, într-adevăr,	Poziție inițială	DM	141
• Da, într-adevăr,	Poziție inițială	DM	103
• Căci, într-adevăr	Poziție inițială	DM	44
• Fiindcă, într-adevăr	Poziție inițială	DM	13
• Iată, într-adevăr	Poziție inițială	DM	20
• Oare, într-adevăr	Poziție inițială	DM	11
• Sau, într-adevăr	Poziție inițială	DM	8
• Este, într-adevăr, ...	Poziție inițială	DM + PM	145
• Da, este într-adevăr	Poziție inițială, context dialogic	DM + PM	2
•		Total valori conective inițiale	11,944
• într-adevăr*	Toate ocurențele (în interiorul enunțului)		16.811
• ... este într-adevăr ...	Poziție mediană	DM + PM	1.080
• ...și într-adevăr...	Poziție mediană	DM marcator de progresie discursivă, narativă	554
• În adevăr	Poziție inițială absolută	DM	513
• în adevăr	Poziție mediană	DM + PM	1.599
• Întru adevăr	Poziție inițială absolută	PM	8 (discurs teologic)
• întru adevăr	Poziție mediană	PM	50 (discurs teologic)

³⁰ Corpusul cuprinde presă online, bloguri, interviuri. Așa cum se precizează în descrierea generală: „Corpusul conține texte diverse, datând din 1989 și până astăzi, scopul creării acestuia fiind să ofere o imagine obiectivă a limbii române actuale scrise și vorbite.” <https://corola.racai.ro/>

³¹ Datele nu sunt absolute, deoarece pot exista în texte erori de grafie (*întradevăr* scris fără cratimă). Erorile se mențin procentual pentru toate valorile înregistrate, așa că nu am considerat necesară și însumarea lor, la fiecare categorie; dimpotrivă, o astfel de operație putea altera rezultatele. Ocurențele înregistrate corespund formei *Într-[blank]adevăr*.

Uzul conectiv al marcatorului (DM), cu valori modale epistemice subiacente, în poziție inițială absolută, este de 10.824, la care putem adăuga valorile inițiale ale lui *într-adevăr* precedat de un alt conector (*și, oare, iată* etc.). Valorile confirmative polifonice, în poziție mediană (DM+ PM), înregistrează 16.811 ocurențe, între care trebuie, însă, luate în considerație valorile conective ale lui *într-adevăr* precedat de un conector de continuitate discursivă sau narativă, precum „și”. Datele statistice confirmă uzul deopotrivă polifonic și epistemic al lui *într-adevăr*. Uzul vechi, pur epistemic, este astăzi restrâns la discursul religios (deseori citare biblică directă), în forma *întru adevăr*. Forma *în adevăr* are o poziție de mijloc, fiind folosită ca marcator discursiv cu valori polifonice, ca *într-adevăr*, dar cu o notă mai livrescă, mai prețioasă, sau în contexte teologice, asemenea lui *întru adevăr*.

CONCLUZII

Studiul de față a încercat să surprindă procesul de pragmaticizare a particulei modale *în(tru) adevăr/într-adevăr* și să discute principalele sale valori discursive în româna veche, modernă și contemporană. Formată pe teren românesc, locuțiunea *într-adevăr* este una dintre cele mai puternice mărci de certitudine epistemică. Nu are sinonime neologice și, prin urmare, în evoluția sa diacronică, a acumulat valori distribuite funcțional, în alte limbi, mai multor marcatori discursivi – de exemplu, în franceză, *en vérité, voirement* (franceza veche), *vraiment, en effet*, sau în italiană *in verità, davvero, veramente*. *Într-adevăr* a conservat trei variante lexicale, care s-au specializat pragmatic.

În limba veche, cele trei forme *în adevăr, întru adevăr, într-adevăr* erau utilizate exclusiv cu valori epistemice și evidențiale, subliniind sentențial convingerea locutorului despre adevărul spuselor sale, conformitatea dintre cuvinte și fapte (realitate). În discursul religios, componenta epistemică și cea evidențială se suprapun, sursa cunoașterii fiind absolută, transmisă prin revelație. Valorile construcției *în(tru) adevăr* derivă din sensul teologic al conceptului. Discursul juridic se raportează la o evidențialitate factuală (probe) și la conformitatea dintre cuvinte și fapte, iar referirea la adevăr în depoziții este constitutivă. În schimb, discursul istoriografic reclamă o exigență pentru adevărul probat documentar, (in)certitudinea epistemică fiind integrată în construcția retorică a ethosului discursiv.

În româna veche (sec. XVI–XVIII), structura era slab locuționară/gramaticalizată, cele două elemente păstrându-și valoarea conceptuală. Analiza pe corpus acreditează punctul de vedere conform căruia *într-adevăr* este format din substantivul „adevăr” precedat de prepoziția „întru”. În opinia noastră, construcția s-a generalizat, pe cale cultă, prin corpusul neotestamentar. În sprijinul acestei ipoteze, putem invoca locuțiunile echivalente din alte limbi care reflectă neambiguu tiparul *prepoziție + substantiv*: lat. *in veritate*, it. *in verità*, fr. *en vérité*, engl. *in truth*, în acord cu structura din greaca neotestamentară (*en alētheiai; ep' alētheias*). Un alt argument

se referă la caracterul livresc, sentențial sau formal, în toate limbile moderne, al structurilor de acest tip, explicabil prin contextul teologic original.

Începând cu prima jumătate a secolului al XIX-lea, particula modală *într-adevăr* capătă valorile polifonice ale unui marcator de confirmare. Sub influența traducerilor, aceste sensuri noi sunt calchiate după sensurile unor particule modale din franceză și italiană, în special ale lui *vraiment* și *veramente*, care au suportat trecerea spre marcatori discursivi încă din perioada medievală și renescentistă (sec. XIII–XV). Deși este influențată de uzul unor corespondente romanice, pragmaticizarea particulei *într-adevăr* în română nu este identică cu a acestora, uzul intern conferindu-i, cum se întâmplă în general, sensuri și valori particulare, determinate de contextul istoric și de evoluția limbii.

În româna modernă și contemporană, *într-adevăr* are importante funcții argumentative și intersubiective (cognitive), interacționale, exprimând acceptarea de către un enunțiator a unei idei anterior exprimate sau comun admise și reformularea/filtrarea acesteia dintr-o perspectivă personală, operație metadiscursivă care poate fi nuanțată și rafinată în contexte concesive, refutative, retoric-dubitativă. La fel de importantă este funcția narativă, de progresie și continuitate a povestirii pe axa logică, și de organizare a perspectivei și a vocii narative (raportul personaje/narator). În contexte dialogale, *într-adevăr* are funcția unei particule de confirmare, utilizată și absolut, în profrază, iar uzul retoric-interrogativ indică rezerva, surpriza sau neîncrederea și semnalează interlocutorului invitația de a dezvolta informația. În poziție mediană, non-conectivă, marcatorul activează funcția epistemică, menținând-o pe cea polifonică, interdiscursivă. Este o valoare foarte frecventă atât în registrul scris, cât și în limba vorbită. *Într-adevăr* este un marcator discursiv livresc; așa cum corpusurile de limbă vorbită o atestă, ocurențele sale sunt puțin frecvente și apar în contexte argumentative și (cvasi)formale. Cele trei variante lexicale s-au specializat: *într-adevăr* a devenit marcator discursiv, în timp ce *întru adevăr* și-a conservat funcția esențialmente modal-epistemică și este utilizat numai în discursul teologic. *În adevăr* are o poziție intermediară, fiind utilizat cu valorile discursiv pragmatice ale lui *într-adevăr*, dar cu o nuanță mai emfatică, în registrul livresc, sau ca echivalent al lui *întru adevăr* în discursul teologic.

SURSE

CĂRȚI, DOCUMENTE

Acte judic. = *Acte judiciare din Țara Românească. 1775–1781*. Ediție întocmită de Gheorghe Cronț, Alexandru Constantinescu, Anuța Popescu, Theodora Rădulescu, Constantin Tegăneanu. Academia de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România. Institutul de Istorie „N. Iorga”. Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris. IX. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1973.

Alecsandri, *Proză* = Vasile Alecsandri, *Proză*, în *Opere*, IV. Text ales și stabilit, note și variante de Georgeta Rădulescu-Dulgheru. București, Editura Minerva, 1974. [publicate în volum în 1876]

- Argetoianu, Îns. = Constantin Argetoianu, *Însemnări zilnice*. Vol II: (1 ianuarie – 30 iunie 1937). Ediție și indice de Stelian Neagoe. București, Editura Machiavelli, 1999.
- Barițiu, Coresp. = George Bariț [= Barițiu] și contemporanii săi. VII: *Documente literare*. Corespondență trimisă [1827 și 1893]. Ediție de Ștefan Pascu, Ioan Chindriș și Gheorghe Asanache. Coordonator: Ștefan Pascu. București, Editura Minerva, 1985.
- Biblia (1688) = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. [Traducere]. Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban-Vodă Cantacuzino, domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod ... București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988.
- Cantemir, *Hronicul* = Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. [Ediție și studiu introductiv de Stela Toma]. În *Opere*, I, ed. cit., p. 873–1 509. [Scriș între 1717 și 1723]
- Caragiale, M., *Craii* = Mateiu I. Caragiale, *Craii de Curtea-Veche*. [Roman]. În *Opere*. Ediție, studiu introductiv și note de Barbu Cioculescu. București, Editura Fundației Culturale Române, 1994, ed. cit., p. 49–125. [Publicat în volum în 1929]
- Călinescu, G., *Enigma Otiliei* = G.[eorge] Călinescu, *Enigma Otiliei*. [Roman]. [Vol.] I–II. I: În *Opere*, III. București, Editura pentru Literatură, 1966; II: În *Opere*, IV. București, Editura pentru Literatură, 1966, [Ediția I: 1938]
- Cond. Mavr. = *Condica lui Constantin Mavrocordat*. Vol. I–III. Ediție cu introducere, note, indici și glosar alcătuită de Corneliu Istrati. Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008. I: *Introducere. Indice cronologic. Indice de nume. Glosar. Listă de formule slave în documentele românești*. 640 p.; II: *Condica de cărți de poroncă și de tot felul de trebuință ce s-au dat din partea Divanului. (1626–1743)*. 777 p.; III: *Condica de hrisoave vechi a domnilor trecuți, de milile mănăstirilor i altă obște. (1654–1743)*.
- Coresi, Ev. = [Carte cu învățătură (1581)]. [Titlul din interior: *Cartea ce se cheamă Evanghelie cu învățătură...*]. [Traducere anonimă]. Tipărită de diaconul Coresi. Publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici. Vol. I. Textul. Comisia Istorică a României. București, Atelierele Grafice Socec & Comp., Societate anonimă, 1914.
- Coresi, *Tetraev.* = *Tetraevanghelul tipărit de Coresi. Brașov, 1560–1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăești, 1574*. [Traducere anonimă]. Ediție alcătuită de Florica Dimitrescu. Academia Republicii Populare Române. Institutul de Lingvistică din București. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963, 490 p.
- Coresi, *Tâlcul Ev.* = *Tâlcul Evangheliilor. În Tâlcul Evangheliilor și Molitvenic rumânesc*. [Tipărit de diaconul] Coresi. Ediție critică de Vladimir Drimba. București, Editura Academiei Române, 1998, p. 31–187. [Traducere anonimă dintre 1567 și 1568]
- Costin, M., *Let. Țării Mold.* = Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron Vodă încoace, de unde este părăsit de Ureche vornicul de Țara de Gios*. Scos de... vornicul de Țara de Gios. În *Opere*, ed. cit., p. 41–201. [Terminat de scris în 1675]
- Eliade, *Proză fant.* II = M. [= Mircea] Eliade, [Integrala prozei fantastice]. Vol. II. Ediție și postfață de Eugen Simion. Iași, Editura Moldova.
- Eminescu, *Pub.* = M. [= Mihai] Eminescu, *Publicistică*. În *Opere*, XII. Publicistică. 1 ianuarie – 31 decembrie 1881. Timpul. Cu 28 de reproduceri după publicații și manuscrise. Academia Republicii Socialiste România. Muzeul Literaturii Române. 1985.
- Eminescu, *Fragmentarium* = M. [= Mihai] Eminescu, *Opere*, XV. *Fragmentarium*. Addenda ediției. Cu reproduceri după manuscrise, documente și presă. Academia Română. Muzeul Literaturii Române. București, Editura Academiei Române, 1993.
- Holban, *Schițe și nuvele* = Anton Holban, *Schițe și nuvele*. În *Opere*, II. Studiu introductiv, ediție îngrijită, note și bibliografie de Elena Beram. București, Editura Minerva, 1972, p. 173–387. [Publicate în reviste între 1930 și 1937]
- Ionescu, *Pub.* II = Eugen Ionescu, Membru al Academiei Franceze, *Război cu toată lumea. Publicistică românească*. II. Ediție îngrijită și bibliografie de Mariana Vartic și Aurel Sasu. București, [Editura] Humanitas, 1992. [Publicate în reviste între 1927 și 1946]

- Letopiseșul Cantacuzinesc* = *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*. Ediție critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu, [București], Editura Academiei Republicii Populare Române, 1960, 255 p. + erată. (Cronicile medievale ale României III) [Scrise între 1665 și 1690]
- Macedonski, *Nebunul* = Al. [= Alexandru] Macedonski, *Nebunul*. Comedie eroică în proză 4 acte. În românește de Nichita Macedonski. În *Opere*², VII. Teatru. Ediție critică de Elisabeta Brâncuș (text ales și stabilit, note și variante) și Adrian Marino (note). București, Editura Minerva, 1980, p. 619–672. (Scriitori români) [Publicat în revistă în 1913]
- Maiorescu, *Critice*. I = Maiorescu, Titu, *Critice I (1867–1873)*. În *Opere*, I. Critice. Ediție îngrijită, cronologie, note și comentarii de D. Vatamaniuc. Studiu introductiv de Eugen Simion. București, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă. Univers Enciclopedic, 2005.
- Neculce, *Let. Ț. Mold.* = Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Dabija Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat și O samă de cuvinte*. În *Opere*. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel. București, Editura Minerva, 1982 [Scris în 1743]
- Noica, *Modelul* = Constantin Noica, *Modelul cultural european*. București, Editura Humanitas, 1993. [Publicate în reviste între 1986 și 1987]
- N. Test.* = *Noul Testament*. Tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, Mitropolitul Transilvaniei. Reeditat după 350 de ani... Studiu introductiv de Eva Mârza și Iacob Mârza. Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1998.
- Odobescu, *Coresp.* = Alexandru [= Alexandru I.] Odobescu, *Opere VIII. Corespondență I (1847–1879)*. [Ediție critică publicată sub îngrijirea Prof. univ. Al. Dima]. Introducere de Prof. univ. Al. Dima. Text stabilit, note și indice de Nadia Lovinescu, Filofteia Mihai, Rodica Bichis. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979.
- Petrescu, (Camil), *Patul lui Procust* = Camil Petrescu, *Patul lui Procust*. Roman. În *Opere*, III. Ediție îngrijită de Al. Rosetti și Liviu Călin. Note și variante de Liviu Călin. București, Editura Minerva, 1981, p. 9–345. [Ediția I: 1933]
- Prav.* = *Carte românească de învățătură*. [Titlul în interior: *Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudeațe cu dzisa și cu toată cheltuiala lui Vasilie Voievodul și domnul Țării Moldovei ...*]. Ediție critică. [Întocmită de Colectivul pentru vechiul drept românesc al Academiei R.P.R., condus de Academician Andrei Rădulescu]. [București], Editura Academiei Republicii Populare Române, [1961], (Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc. VI) [Tipărită în 1646]
- Prav. Cond.* = *Pravilniceasca condică*. În *Pravilniceasca condică (1780)*. Ediție critică. [Întocmită de colectivul pentru vechiul drept românesc al Academiei R.P.R., condus de Academician Andrei Rădulescu. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1957, p. 33–157. (Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris. II)]
- Prav. Lucaci* = *Pravila ritorului Lucaci*. Text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu. Academia Republicii Socialiste România. Institutul de Lingvistică din București. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1971. [Manuscris din 1581]
- Psalt. Hur.* = *Psaltirea Hurmuzaki*. [Vol.] I-II. Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. București, Editura Academiei Române, 2005. I: Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, 211 p. + 125 facsimile [Traducere anonimă dintre 1500 și 1510]; II: Indice de cuvinte de Rovena Șenchi.
- Psalt. Sch.* = *Psaltirea Scheiană*. Publicată de prof. I. [= Ioan] Bianu. Tomul I: *Textul în facsimile și transcriere cu variantele din Coresi (1577)*. Edițiunea Academiei Române, București, Tipografia Carol Göbl, 1889, 536 p. [Traducere anonimă dintre 1573 și 1578]
- Russo, *Scrieri* = Alexandru [= Alecu] Russo, *Scrieri*. Publicate de Petre V. Haneș. Edițiunea Academiei Române. București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl S-sor I. St. Rasidescu, 1908, XVII + 432 p. + 8 planșe. [Publicate între 1840 și 1856; 7 scrise ante 1859, publicate postum]
- Sadoveanu, *Cazul* = Mihail Sadoveanu, *Cazul Eugeniței Costea*. [Roman]. În *Opere*, XIV. București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 175–386. [Ediția I: 1936]

- Ureche, *Let. Ț. Mold.* = Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei de când s-au descălecat țara și de cursul anilor și de viața domnilor carea scrie de la Dragoș Vodă până la Aron Vodă*. Ediție a doua, îngrijită și introducere de P. [= Petre] P. Panaitescu. București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, 264 p. + 8 planșe. [Scriș între 1642 și 1647]
- Vinea, *Lunaticii* = Ion Vinea, *Lunaticii*. Roman. În *Opere*, III. Ediție critică de Elena Zaharia Filipaș. București, Editura Minerva, 1997, 581 p. (Scriitori români) [Scriș ante 1964; publicat postum]
- Zamfirescu, *În război* = Duiliu Zamfirescu, *Romanul Comăneștenilor*. III. *În război*. Roman. În *Opere*, II. Ediție îngrijită, prefată, note, glosar de Mihai Gafița. București, Editura Minerva, 1970, p. 273–418. [Ediția I: 1902]

PERIODICE

- Curier de ambe sexe*. Revistă literară și culturală. Redactată și editată de I. [= Ion] Heliade-Rădulescu. I–VI. 1837–1847
- Gazeta de Transilvania*. Publicație periodică, politică și culturală. Brașov, 1838–1873; 1875–1945.
- Mișcarea*, Ziar Național Liberal, director politic George G. Mărzescu. Iași 1909–1929
- Românul*. Ziariu politic, comercial, literar. București, 1857–1864; 1865; 1866–1905; 1914–1915.
- România liberă*. [Cotidian politic și literar]. București, 1877–1889.
- Steaua*. Revistă a Uniunii Scriitorilor din R. P. R. Redactor-șef: A. E. Baconsky. Cluj, 1954–.
- Telegraful român*. Gazetă de informație socială și culturală. Redactor răspunzătoriu: Florian Aaron (1853). Sibiu, Ed. și tip. Tipografiei diecesane, 1853–.

CORPUSURI DE LIMBĂ VORBITĂ

- IVLRA I = Liliana Ionescu-Ruxăndoiu (coord.), 2002, *Interacțiunea verbală în limba română actuală. Corpus (selectiv). Schiță de tipologie*. București: Editura Universității din București.
- IV II = Liliana Ionescu-Ruxăndoiu (coord.), 2007, *Interacțiunea verbală (IV II). Aspecte teoretice și aplicative. Corpus*. București: Editura Universității din București.

SURSE ONLINE

- DLR *Bibliografia bazei de date DLR* <https://dlri.ro/>
- CoRoLa <https://corola.racai.ro/>
- Arcanum <https://adt.arcanum.com/ro/discover/>
- The Online Greek Bible <https://www.greekbible.com>
- Biblia Vulgata <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Matthew%2022&version=VULGATE>

BIBLIOGRAFIE

- Aijmer, K., 2016, „Modality and Mood in Functional Linguistic Approaches”, în J. Nuyts, J. Van der Auwera (ed.), *The Oxford Handbook of Modality and Mood*. Oxford: Oxford University Press, 1–28.
- Aristotel, [1997], *Organon* I. Traducere, studiu introductiv, introducere și note de M. Florian. București: IRI.
- Bally, Ch., [1932] 1965, *Linguistique générale et linguistique française*. Berna: Francke.
- Bally, Ch., 1942, „Syntaxe de la modalité explicite”, *Cahiers Ferdinand de Saussure* 2, 3–13.
- Benveniste, E., 1966, *Problèmes de linguistique générale*. I. Paris: Gallimard.
- Benveniste, E., 1974, *Problèmes de linguistique générale*. II. Paris: Gallimard.

- Bouttier, M., 1998, „Quand Jésus parle de vérité, quand Jésus parle en vérité”, în *Autres Temps. Cahiers d'éthique sociale et politique* 58, 71–76.
- Chilton, P., 2004, *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. London: Routledge.
- Chircu, A., 2023, „Un adverb scos la iveală din vechile scrieri românești: *adevăr*. Contribuții etimologice, lexicale și gramaticale”, *Philologica Jassyensia* 19(1/37), 13–31.
- Cornillie, B., 2009, „Evidentiality and Epistemic Modality: On the Close Relationship of Two Different Categories”, *Function of Language* 16 (1), 44–62.
- Cornillie, B., P. Pietrandrea, 2012, „Modality at Work. Cognitive, Interactional and Textual Functions of Modal Markers”, *Journal of Pragmatics* 44, 2109–2115.
- Cousin, H., 2002, *Creștinii și Septuaginta*, în **** *Originile creștinismului*. Iași: Polirom, 165–110.
- Croce, M., 2014, „The role of subjective certainty in the epistemology of testimony. A contextualist perspective”, în S. Cantarini, W. Abraham, E. Leiss (eds), *Certainty-uncertainty – and the Attitudinal Space in Between*. Amsterdam: John Benjamins, 121–134.
- Danjou-Flaux, N., 1980, „À propos de *de fait, en fait, en effet et effectivement*.” *Le français moderne* 48, 110–139.
- Declerck, R., 2011, „The definition of modality”, în A. Patard, F. Brisard (eds.), *Cognitive Approaches to Tense, Aspect, and Epistemic Modality*, Amsterdam: John Benjamins, 21–44.
- Degand, L., B. Cornillie, P. Pietrandrea, 2013, „Modal Particles and Discourse Markers: Two Sides of the Same Coin?”, în L. Degand, B. Cornillie, P. Pietrandrea (eds.), *Discourse Markers and Modal Particles: Categorisation and Description*. Amsterdam: John Benjamins, 1–18.
- DEL R = *Dicționarul etimologic al limbii române. (DEL R)*. Vol. I. Litera A. Serie nouă. Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. București: Editura Academiei Române.
- D'Hondt, U., T. Defour, 2012. „At the Crossroads of Grammaticalization and Pragmaticalization: A Diachronic Cross-linguistic Case Study on *Vraiment* and *Really*.” *Neuphilologische Mitteilungen* 113(2), 169–190.
- Dostie, G., 2004, *Pragmaticalisation et marqueurs discursifs. Analyse sémantique et traitement lexicographique*. Brussels: De Boeck/Duculot
- DPAD = Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana (coord.), *Dicționar de pragmatică și de analiza discursului*. Iași: Institutul European.
- Ducrot O., 1993, „A quoi sert le concept de modalité ?”, în N. Dittmar, A. Reich (éds.), *Modalité et Acquisition des langues*. Berlin: Walter de Gruyter, 111–129.
- Fauconnier, G., 1984, *Espaces mentaux. Aspects de la construction du sens dans les langues naturelles*. Paris: Minuit.
- GAL R II = Guțu-Romalo, V. (coord.), 2008, *Gramatica limbii române*. Vol. II, *Enunțul*. București: Editura Academiei Române.
- García Negroni, M. M., S. Sauerwein Spinola, 2015, „La reformulation et le discours scientifique en espagnol et en français: à propos des instructions sémantico-pragmatiques de *en efecto* et de *en effet*”, în M. Borreguero Zuloaga, S. Gómez-Jordana Ferary (eds.), *Les Marqueurs du discours dans les langues romanes: une approche contrastive*. Limoges: Lambert-Lucas, 61–73.
- Grice, H. P., 1975, „Logic and Conversation”, în P. Cole, J. L. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*. New York: Academic Press, 41–58.
- Heine, B., 2013, „On discourse markers: Grammaticalization, pragmaticalization, or something else?”, *Linguistics* 51(6), 1205–1247.
- Halliday, M.A.K., 1970, „Functional diversity in language as seen from a consideration of modality and mood in English”, *Foundations of Language* 6, 322–365.
- HEM = B. [= Bogdan] Petriceicu Hasdeu, 1972, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*. Vol. I. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brăncuș. București: Editura Minerva.
- Hoinărescu, L., 2009, „Funcții pragmatice ale conectorului *deci* în româna vorbită actuală”, *Studii și cercetări lingvistice* 60(1), 45–62.

- Hoinărescu, L., 2015, „Pragmatica reformulării în limba română. Funcții discursive ale marcatorului *adică*”, *Studii și cercetări lingvistice* 66(1), 3–33.
- Hoinărescu, L., 2017, „Conectori de structurare narativă în cronicile moldovenești (Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce)”, în L. Ionescu-Ruxăndoiu, M.-V. Constantinescu, G. Stoica (ed.), *Limba – discurs – stil. Omagiu Mariei Cvasnii Cătănescu*, București, Editura Universității din București, 171–193.
- Hoinărescu, L., 2022, „Epistemic Certainty and Metalinguistics of Truth in Political Discourse”, în L. Ionescu-Ruxăndoiu, M.-V. Constantinescu, G. Stoica, Ș. Hartular (eds.), *Attitude and Stance in Discourse*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 57–94.
- Hyland, K., 2005, *Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing*. London&New York: Continuum.
- Jacquesson, F., 2020, *Le mot 'vérité' dans les évangiles*. halshs-02925354 (consultat 25.04.2025)
- Kerbrat-Orecchioni, C., 1980, *L'énonciation. De la subjectivité dans le langage*. Paris: Armand Colin.
- Khachaturyan, E., E. Vladimirska, 2015, „Vraiment/veramente: analogies et contrastes”, în M. Borreguero Zuloaga, S. Gómez-Jordana Ferary (eds.), *Les Marqueurs du discours dans les langues romanes: une approche contrastive*. Limoges: Lambert-Lucas, 75–87.
- Leclercq, B., 2023, „Modality revisited: Combining insights from Construction Grammar and Relevance Theory”. *Models of Modals: From Pragmatics and Corpus Linguistics to Machine Learning*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 60–92.
- Lyons, J., 1977, *Semantics*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Monte, M., 2011, „Modalités et modalisation: peut-on sortir des embarras typologiques?”, *Modèles linguistiques* 64, 85–101. <https://journals.openedition.org/ml/353#quotation> (consultat 25.04.2025)
- Moreschini, C., E. Norelli, 2013, *Istoria literaturii creștine vechi grecești și latine I. De la Apostolul Pavel la Constantin cel Mare*. Traducere de Hanibal Stănculescu și Gabriela Sauciu. Ediție îngrijită de Ioan-Florin Florescu. Iași: Polirom.
- Narrog, H., 2005, „On defining modality again”, *Language Sciences* 27(2), 165–192.
- Narrog, H., 2009, *Modality in Japanese: The Layered Structure of the Clause and Hierarchies of Functional Categories*. John Benjamins: Amsterdam/Philadelphia.
- Núñez-Pertejo, P., 2008, „The Multifunctionality of *Indeed* in Contemporary Spoken and Written English”, *English Studies* 89(6), 716–736.
- Quesnel, M. 2002, „Izvoarele literare ale vieții lui Isus”, în *** *Originile creștinismului*. Iași: Polirom, 172–176.
- Palmer, F. R., 1986, *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pietrandrea, P., 2005, *Epistemic Modality. Functional properties and the Italian system*. Amsterdam: John Benjamins.
- Reed, B., 2022, „Certainty”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/certainty/> (consultat 25.04. 2025)
- Ricca, D., J. Visconti, 2014, „On the development of the Italian truth adverbs *davvero* and *veramente*”, în I. Taavitsainen, A. H. Jucker, J. Tuominen (eds.), *Diachronic Corpus Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins, 133–154.
- Ricœur, P., 1983, *Temps et récit*. Vol. I. Paris: Seuil.
- Rodríguez Somolinos, A., 2011, „Assertion de la vérité et engagement du locuteur: l'évolution de *voirement* et de *vraiment* en français (XIIe-XVIIe siècle)”, *Langages* 184(4), 91–110.
- Schiffrin, D., 2001, „Discourse Markers, Meaning, and Context”, în D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton (eds.), *The Handbook of Discourse Analysis*, [Blackwell Handbooks in Linguistics]. Oxford/Maldon, MA: Blackwell, 54–75.
- Searle, J. R., 1979, *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Ștefănescu, A., 2007, *Conectori pragmatici*. București: Editura Universității din București.
- Todorov, Tz., 1972, *Categoriile narațiunii literare*, în *Poetică și stilistică. Orientări moderne*, prolegomene și antologie de M. Nasta și S. Alexandrescu, trad. rom. de S. Alexandrescu, I. Bădescu, C. Barborică. București: Univers, 370–400.

- Traugott, E. C., 2007, „Discussion article: Discourse markers, modal particles, and contrastive analysis, synchronic and diachronic”, *Catalan Journal of Linguistics* 6, 139–157.
- Traugott, E. C., R. B. Dasher, [2001] 2004, *Regularity in Semantic Change* (Cambridge Studies in Linguistics 96). Cambridge: Cambridge University Press.
- Waltereit, R., U. Detges, 2007, „Different functions, different histories. Modal particles and discourse markers from a diachronic point of view”, *Catalan Journal of Linguistics* 6, 61–80.
- Van der Auwera, J., V.A. Plungian, 1998, „Modality’s semantic map”, *Linguistic Typology* 2, 79–124.
- Willems, D., A. Demol, 2006, „*Vraiment* and *really* in contrast. When truth and reality meet”, în K. Aijmer, A.-M. Simon-Vandenberghe (eds.), *Pragmatic Markers in Contrast*. Elsevier Ltd.
- Wittgenstein, L., 1969, *On certainty*. Oxford: Basil Blackwell.
- Zafiu, R., 2002, „Evidențialitatea în limba română actuală”, în G. Pană Dindelegan (coord.), *Aspecte ale dinamicii limbii române actuale*. București: Editura Universității din București, 127–144.
- Zafiu, R., 2009, „Evoluția adverbilor de timp *atunci*, *acum*, *apoi* către statutul de mărci discursive”, în R. Zafiu, G. Stoica, M. N. Constantinescu (eds.), *Limba română. Teme actuale. Actele celui de-al 8-lea Colocviu al Catedrei de limba română*. București: Editura Universității din București, 779–793.
- Zogbo, L., 2021, „L’expression « en vérité (en vérité) je vous/te le dis »: son rôle, son sens et quelques considérations pour sa traduction”, *Le Sycomore. Revue de traduction biblique*, 15(1), 4–20. <https://translation.bible/wp-content/uploads/2021/10/Le-Sycomore-15.1-Lynell-Zogbo-En-verite-en-verite.pdf> (consultat 25. 04. 2025)
- Zufferey, S., 2016, „Discourse connectives across languages: factors influencing their explicit or implicit translation, *Languages in Contrast* 16(2), 264–279.

DISCURSIVE VALUES OF THE EPISTEMIC MARKER *ÎNTR-ADEVĂR* [IN TRUTH/INDEED] IN ROMANIAN. A DIACHRONIC PERSPECTIVE

Abstract

The paper aimed to provide a diachronic analysis of the epistemic marker *într-adevăr* [in truth/indeed] in Romanian, based on a corpus that encompasses representative literary texts from the early XVIth century to modern times. Comprising the word “truth”, which metalinguistically refers to the propositional truth of the utterance, this adverbial phrase is theoretically one of the stronger certainty markers. Therefore, its occurrences in sententious biblical formulae are unsurprising: the first Romanian texts, translations of the New Testament books, capture a testimonial and verdictive use. In the legal text, *într-adevăr* has preponderantly an evidential value. In historiographical texts, reference to the truth is a strategy for legitimizing the moral authority of the writer to record the official facts. Truth is related to the construction of ethos, with the writer describing himself as an accurate witness and an honest chronicler. Accordingly, the modal particle had a rhetorical function (*booster marker*).

The modern use of the marker preserves the epistemic and rhetorical values, adding polyphonic, argumentative, narrative, confirmative, and metadiscursive functions. These new values are less due to an internal evolution and more to an external influence of Romanian by translations, mainly from French, Italian, or English. The new values have enriched the discursive profile of the epistemic modal marker, transforming it into one of the most prolific discourse markers/connectors in Romanian written texts. Statistical analysis based on corpora confirms the bookish profile of the discourse marker *într-adevăr*, which is rarely used in the oral register of the language.

Gabriela PANĂ DINDELEGAN, Raluca BRĂESCU, Cristiana ARANGHELOVICI,
Locuțiunile limbii române, București, Editura Univers Enciclopedic Gold,
 2025, 103 p.

Lucrarea „Locuțiunile limbii române”, cea mai nouă apariție din colecția pentru școală a Editurii Univers Enciclopedic Gold, reprezintă un instrument esențial pentru înțelegerea funcționării limbii române actuale, având ca obiect de analiză grupările locuționare. Seria începută cu *ÎOOP* (2024), continuată cu *Limba română. Exerciții normative* (2025) confirmă preocupările pentru cultivarea limbii, dar și pentru clarificarea statutului unor unități greu de încadrat ale cercetătoarelor din cadrul Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan-Alexandru Rosetti” al Academiei Române, Gabriela Pană Dindelegan, Raluca Brăescu și Cristiana Aranghelovici.

Într-un context educațional în continuă schimbare, această carte oferă o abordare practică, aplicativă și accesibilă a locuțiunilor, contribuind la dezvoltarea competențelor de comunicare și de interpretare ale elevilor, ale profesorilor, în particular, și ale tuturor celor interesați de gramatica limbii române, în general. Prin urmare, în carte, cititorii vor găsi atât aspecte teoretice și tipologice explicate și exemplificate, prezentate dintr-o perspectivă sincronică, cât și exerciții variate, rezolvate integral, ceea ce o face un atu didactic și un instrument valoros în autoformare și în activitatea școlară.

Structurată în patru secțiuni (introducerea argumentativă, aspecte teoretice, inventarul de locuțiuni și explicații și exerciții rezolvate), cartea se încheie cu o listă bibliografică selectivă, extrem de folositoare pentru oricine dorește să continue documentarea aprofundată despre locuțiuni.

Demersul teoretic succint (al doilea capitol) are în centru conceptul de locuțiune și urmărește identificarea asemănărilor și a deosebirilor dintre locuțiuni și grupările sintactice libere/analizabile, expresii, unități frazeologice și colocații. Astfel, autoarele punctează că trecerea de la îmbinările libere de cuvinte la locuțiuni reprezintă un proces continuu, gradual, de restructurare, cu faze oscilante și intermediare, un proces care face ca cele două tipuri de grupări să fie dificil de distins (p. 13). În ceea ce privește expresiile, pentru care nu se poate stabili cu exactitate o delimitare față de locuțiuni, autoarele sunt de acord cu soluția de a nu deosebi cele două tipuri de grupări în practica școlară. Prezentarea acestor concepte, într-un mod accesibil și practic, se înscrie într-o direcție modernă, care pune accentul pe funcționalitate, prevenind confuziile și creând o punte între gramatica școlară, practica limbii și gramatica academică.

Fără a fi încărcat cu noțiuni teoretice excesive, capitolul al doilea cuprinde clasificarea locuțiunilor în funcție de caracteristicile morfosintactice în opt clase, oferind și explicații pentru situațiile care necesită din partea cititorilor o atenție deosebită (de exemplu, locuțiunile preluate prin calc sau provenite din grupuri neologice, locuțiunile cu aceeași formă sau cu formă apropiată care își schimbă clasa morfologică de la un context la altul – p. 17–18).

Subcapitolul dedicat istoriei și uzului locuțiunilor oferă o perspectivă contextualizată asupra originilor lor diverse (interne, externe), evidențiind și evoluția în timp a sensurilor și a frecvenței de utilizare. Prin exemple și observații, autoarele demonstrează că locuțiunile sunt expresii vii, adaptabile și profund ancorate în comunicare.

Următorul subcapitol explorează distincția dintre fenomenele de restructurare lingvistică prin care locuțiunile și cuvintele compuse se constituie în limba română. În final, capitolul teoretic se încheie cu o serie de exemple de analiză morfosintactică pentru fiecare tip de locuțiune (p. 22–26), în contexte variate, ilustrând aplicarea noțiunilor teoretice discutate anterior în contextul practicii școlare. Asemenea exemple sunt prețioase pentru profesori și pentru elevi, pentru că le oferă modele clare de interpretare, antrenându-le gândirea critică și competențele de comunicare funcțională.

Partea practică a lucrării constă într-un inventar bogat, sistematizat în opt tipuri de locuțiuni (capitolul al treilea) și o serie de 30 de itemi diverși, rezolvați integral (capitolul al patrulea). Este interesant faptul că autoarele propun și câteva diferențe și noutăți față de DOOM³. Considerăm că existența unor lucrări de tip normativ în care apar noutăți, modificări, transformări (inclusiv teoretice) este un demers care trebuie acceptat și înțeles de comunitatea științifică în firescul dinamicii limbii.

Aspecte precum flexiunea, variația liberă nu sunt imuabile, iar schimbările unor unități, elemente, desinențe, inclusiv schimbările de statut morfologic trebuie acceptate, de vreme ce sunt motivate direct de evoluția limbii sau a cercetărilor din domeniul lingvistic. Astfel, decizia autoarelor de a elimina împrumuturile recente (istoric și funcțional, acestea corespundea unor grupări gata formate, preluate ca atare), a grupărilor libere cu structură transparentă și cu autonomie morfosintactică a componentelor, a variantelor libere de scriere cu cratimă sau adăugarea unor locuțiuni față de inventarul din DOOM³ (precum „punct de vedere”, „peste măsură”, „dar și”, „cu privire la” etc. – p. 28) nu ar trebui să genereze controverse în cadrul școlii. Recomandarea explicită a autoarelor este ca aceste construcții (unele reinterpretate, altele în curs de restructurare) să fie cunoscute, tocmai pentru a nu fi utilizate în subiectele pentru examenele școlare, ceea ce reflectă un demers responsabil și echilibrat în realizarea acestei lucrări.

Capitolul al treilea cuprinde opt clase de locuțiuni: verbale, substantivale, adverbiale, adjectivale, prepoziționale, conjuncționale, pronominale și interjecționale. Fiecare tip de locuțiune este atent analizat și descris: formele sunt enumerate alfabetic, fiind urmate de indicații privind variațiile, registrele în care pot fi utilizate ori sensurile/echivalentele semantice, ceea ce demonstrează atenția sporită acordată uzului limbii.

Locuțiunile verbale și substantivale sunt descrise succesiv, cel mai probabil, dată fiind asemănarea lor formală, în sensul că cele mai multe locuțiuni substantivale sunt obținute prin derivare de la locuțiunile verbale („aducere aminte”, „a aduce aminte”; „băgare de seamă”, „a băga de seamă” etc., p. 35).

Inventarul este continuat cu cea mai numeroasă și productivă categorie, cea a locuțiunilor adverbiale, fiind enumerate aproximativ 250 de forme, completate de autoare prin comentarii relevante referitoare la situațiile care pot genera dificultăți de interpretare: necesitatea distingerii grupărilor cu interpretare analizabilă și locuțională în funcție de context (de exemplu, construcția „pe undeva”), a locuțiunilor adverbiale „nearticulate” de cele prepoziționale, „articulate”, specifice cazului genitiv, clarificări referitoare la grupările de cuvinte ce nu pot fi considerate locuțiuni adverbiale (precum mărcile gradului superlativ ori numerele cardinale mai mari decât 19), dar și la locuțiunile adverbiale ce nu trebuie confundate/asimilate cu locuțiunile adjectivale numai pentru că apar în relație cu un substantiv regent („a recunoaște ca atare” – „recunoaștere ca atare”, p. 46–49).

Având în vedere apropierea funcțională și formală dintre locuțiunile adverbiale și cele adjectivale, autoarele sprijină înțelegerea coerentă și comparativă a acestor două tipuri printr-un inventar de aproximativ 50 de forme de locuțiuni adjectivale. Foarte interesant este comentariul (p. 54) care atrage atenția asupra variabilității unora dintre locuțiunile adjectivale („bătut în cap”, „slab de înger”).

Desfășurarea conținutului lucrării urmează o progresie logică și funcțională care facilitează înțelegerea graduală a diverselor tipuri de locuțiuni, inventarul fiind continuat cu prezentarea locuțiunilor prepoziționale și conjuncționale. Cu un inventar de aproximativ 50 de forme pentru fiecare dintre cele două categorii, studiul atent al acestor locuțiuni, inclusiv testele aplicate pentru verificarea autonomiei și a coeziunii interne a grupărilor de cuvinte cu statut incert, îi ajută pe cititori să distingă între expresii sudate (de exemplu, locuțiunea prepozițională „în ciuda”) și simple grupări libere/analizabile de cuvinte, numai aparent fixe („din cauza”). Se remarcă, în mod pertinent, și dificultatea de delimitare formală între unele locuțiuni și alte structuri analizabile, cu aspect similar, cărora le lipsește caracterul locuțional, precum „cu condiția să” sau „dat fiind că”, oferindu-se criterii utile de analiză sintactică și semantică.

Seria locuțiunilor se încheie firesc cu cele pronominale și interjecționale, nu doar din rațiuni cantitative, ci mai ales din considerente legate de gradul de stabilitate, funcționalitate sintactică și frecvență în uzul normativ. Locuțiunile pronominale, chiar dacă interesante prin caracterul lor reverențios sau reciproc, sunt puternic dependente de context (impus de condițiile extralingvistice de protocol – formulele reverențioase, de utilizarea populară și familiară) și pot fi uneori analizabile din punct de vedere sintactic (cum este cazul locuțiunilor pronominale cu valoare reciprocă, de tipul „fiecare pe fiecare”, „unul pe altul”). În mod similar, locuțiunile interjecționale sunt marcate stilistic, afectivitate, legate de oralitate, motiv pentru care, cel mai probabil, sunt tratate la finalul acestui capitol, ca o deschidere către varietățile stilistice ale limbii.

Lucrarea nu beneficiază doar de o încheiere formală, ci cuprinde în ultimul său capitol o componentă esențială, cu aplicabilitate didactică, care transformă teoria într-un instrument de lucru real pentru elevi și pentru profesori. Cei 30 de itemi diverși (11 itemi obiectivi și 19 itemi semiobiectivi), cu rezolvări complete și explicate, atribuie coerență întregii construcții teoretice, devenind un reper metodologic pentru cadrele didactice. Exercițiile propuse acoperă competențe distincte: recunoaștere, analiză, argumentare, integrare contextuală, ceea ce reflectă o înțelegere profundă a modului în care se fixează și se transferă cunoștințele lingvistice. Un alt aspect valoros este corelarea implicită cu programa școlară în vigoare pentru clasa a VII-a, ceea ce dă legitimitate folosirii acestor exerciții în procesul de evaluare.

În ansamblu, lucrarea dedicată locuțiunilor reușește să evidențieze cu rigoare științifică și claritate pedagogică, într-un format accesibil, un subiect dificil al limbii române, căruia autoarele nu îi oferă doar o descriere aprofundată, ci și o viziune coerentă. Meritul major al acestei cărți despre locuțiuni constă în echilibrul dintre teorie și practică: explicațiile, argumentele, inventarele de locuțiuni sunt susținute de exerciții aplicative, fiecare capitol fiind gândit atât pentru informarea, cât și pentru formarea elevilor, a profesorilor și a tuturor celor preocupați de dinamica limbii române.

Georgiana-Roxana PRICOP

drd. SCOSAAR, Institutul de Lingvistică

„Iorgu Iordan – Al. Rosetti” al Academiei Române

Calea 13 Septembrie nr. 13

Profesor de limba și literatura română la

Școala Gimnazială Nr. 1 Dor Mărunt, Călărași

r.pricop@yahoo.com

Pr. prof. dr. Nicolae ACHIMESCU, *Dicționar de nume și termeni religioși orientali*, București, Basilica, 2024, 460 p.

Specialiștilor români din ultimele secole li se datorează contribuții importante la studierea culturii, a literaturii și a artei din spațiul indo-arian. Unul dintre aceștia a fost regretatul preot profesor universitar Nicolae Achimescu, „cercetător pasionat și rafinat al istoriei și filosofiei religiilor, în special a budismului, hinduismului și jainismului” (p. 6).

Lucrarea a apărut în condiții grafice și editoriale excelente datorită eforturilor pr. asistent univ. Valentin Ilie (editor) și a discipolilor direcți ai regretatului autor, drd. Andrei Țipa și drd. Valentin Bobe, care au pregătit materialul de față pentru publicare.

Materia cărții este structurată în cinci secțiuni: *Cuvânt înainte* (p. 5–7); *Abrevieri* (p. 9); dicționarul propriu-zis (p. 11–401); *Bibliografia* (p. 403–439); *Cuprins* (p. 451–460).

Autorul și-a conceput lucrarea dintr-o dublă perspectivă, culturală și teologică. *Dicționarul de nume și termeni religioși orientali* reflectă „gradul de cunoaștere, tratare și preocupare față de religiozitatea orientală și, în general, față de alte religii, în cadrul școlilor teologice ortodoxe românești de-a lungul ultimului secol, cât și să constituie un reper necesar pentru creștinii ortodocși fascinați de lumea orientală” (p. 5).

Dicționarul nu are caracter polemic sau apologetic, ci reprezintă un ghid „onest și echilibrat” (p. 6) care să le faciliteze creștinilor ortodocși înțelegerea corectă a conceptelor și a terminologiei aferente religiilor orientale de care se simt atrași sau în care sunt implicați.

Cartea cuprinde 1324 de intrări (nume comune și proprii) din budism, hinduism, jainism, zen etc., fiecare articol fiind organizat astfel: cuvântul-titlu, religia aferentă, limba din care provine – informații inserate între paranteze drepte – explicarea și clasificarea acestora, sintagmele în care figurează, termenii asociați, marcați printr-un asterisc pentru a evidenția apartenența lor la inventarul lexical.

Bibliografia lucrării (p. 403–439) include un număr impresionant de volume și articole elaborate de autori români și străini, fapt care ilustrează pe deplin importanța și perspectivele de abordare a subiectului de-a lungul timpului.

În ultima secțiune (p. 451–460), autorul a ordonat alfabetic cuvintele și numele proprii tratate în dicționar.

Volumul are un caracter multidisCIPLinar, întrucât reunește informații din domenii variate ca: istorie, istoria religiilor, istoria artei, religie, arhitectură, literatură, filosofie, muzică, geografie, lingvistică și altele. Din punct de vedere formal, inventarul lexical include: elemente preluate în forma originală (redată în transliterare cu alfabet latin) din hindi (*āgama*, *bodh-gayā*, *dharma*, *devī* etc.), chineză (*chōd*, *chso-chou* / *ts'ung-shen*), japoneză (*bankei eitaku*, *dōjō*, *jōjitsu*); împrumuturi realizate prin intermediar francez sau englez (*brahman*, *budism*, *yoga*, *zen* etc.); sintagme calchiate (*Sutra luminii*; *Șase case și șapte școli*; *Tăcerea lui Buddha*; *Tărâmul Pur*; *Tronul lui Buddha*); denumiri englezești (*World Fellowship of Buddhists*); termeni comuni mai multor religii (*iluminare*, *meditație*, *patriarh*, *predică* etc.).

Complexitatea lucrării de față este pusă în evidență de numărul mare de termeni selectați din cele mai variate domenii ale cunoașterii umane. Ilustrăm afirmațiile de mai sus cu câteva elemente pe care le-am grupat în funcție de domeniul din care fac parte: *hindi*, *dialectul Pali* (lingvistică); *bodai* (fonetică); *brahman*, *brahmanism*, *budism*, *iluminare*, *meditație*, *patriarh*, *shivaism*, *soma*, *yoga*, *zen*, *Baia lui Buddha*, *Predica de la Benares*, *Sutra Luminii de Aur*, *Tăcerea lui Buddha* (religie); *Divali* (sărbători); *Brāhma-Samay* (mișcări social-religioase); *Bodh-Gāva*, *Borodur* (geografie); *Bhagavad-Gītā*, *Mahabharata*, *Ramayana*, *Upanishade*, *Vede* (literatură); *Dalailama*, *Daigun Sogaku Harada*, *Dayananda*, *Dammapala*, *Patañjali*, *Buddha*, *Brahmana* (personalități religioase); *svastika* (simboluri); *Āyurveda* (medicină); *Bāmiyān* (construcții); *dharmgupta*, *dharmakirti*, *dhauvantari*, *școală*, *nebul*, *sânt*, *Drugpa Künlep* (concepte tratate prin raportarea la cultura greacă, latină și la creștinism).

Câteva dintre aceste cuvinte figurează deja în edițiile precedente ale *Dicționarului explicativ al limbii române* (DEX), în ultima ediție a *Micului dicționar enciclopedic* și în cea a *Dicționarului de neologisme*, urmând ca din lista actualei ediții a DEX-ului să facă parte și alte lexeme din domeniul religiilor orientale.

Volumul prezentat în rândurile de față se înscrie în tradiția cercetărilor românești prestigioase de orientalistă, care, datorită caracterului său multidisciplinar, constituie un instrument important de înțelegere corectă a spiritualității, a culturii și a tradițiilor caracteristice societăților indiană, chineză și japoneză.

Mihaela MARIN

Institutul de Lingvistică al Academiei Române

„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”

București, Calea 13 Septembrie nr. 13

marin.rmihela@gmail.com

Nicolae SARAMANDU, Manuela NEVACI, Irina FLOAREA, Ioan Mircea FARCAȘ, Alina BOJOGA, Francisco R. CONSTANTIN, Alexandra LOIZO, Mara MANTA, Mihaela MORCOV, Oana NICULESCU (red.), *Proceedings of the Xth Congress of the International Society for Dialectology and Geolinguistics (4–8 September 2023, București)*, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2024, I–LXXVIII + 767 p.

Amplul volum apărut în 2024 la editura italiană Edizioni dell’Orso reunește contribuțiile participanților la Al X-lea Congres al Societății Internaționale de Dialectologie și Geolingvistică (SIDG), desfășurat la București în perioada 4–8 septembrie 2023. Congresul a fost organizat de Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, Facultatea de Litere a Universității din București și Facultatea de Litere Baia-Mare a Universității Tehnice din Cluj-Napoca, președintele Congresului fiind acad. Nicolae Saramandu. La Congres a participat un număr de peste 200 de cercetători din instituții renumite atât din țară (Facultatea de Litere a Universității din

București, Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, Institutul de Studii Sud-Est Europene din București, Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj-Napoca, Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” al Academiei Române – Filiala Iași, Institutul de Informatică Teoretică al Academiei Române – Filiala Iași, Universitatea „Ovidius” din Constanța, Universitatea din Craiova, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu” al Academiei Române), cât și din străinătate (Universitățile degli Studi di Torino, Università di Messina, University of Latvia, Institute for Language and Folklore, Uppsala, Institute for Bulgarian Language, Universitatea din Sofia „Sf. Kliment Ohridski”, Université Toulouse II, Université Sainte-Anne, Nouvelle-Écosse, Canada, Louisiana State University, Università di Corsica, Università degli Studi di Pavia, University of Calabria, Hungarian Research Centre for Linguistics, Batumi Shota Rustaveli State University, Georgia, Universitatea din Rijeka, Croația, și altele).

Volumul impresionează atât prin bogăția sa (74 de articole științifice), cât și prin diversitatea temelor prezentate, unele, în limba română, altele, în principalele limbi de circulație internațională: engleză, franceză și italiană.

Prima secțiune a volumului este deschisă de prezentarea științifică a dialectelor limbii române, susținută de președintele Congresului, Nicolae Saramandu: *Les dialectes roumains* (p. V–XVI), în care autorul trece în revistă elemente de geneză a limbii române cu cele patru dialecte ale sale, teza continuității romanice, concepte ca „româna comună”, considerente privind limba română ca limbă romanică, structura dialectală a acesteia, precum și prezentarea unor atlase de importanță majoră pentru descrierea dialectală a limbii române: *Atlasul lingvistic român* (ALR), sub coordonarea lui Sextil Pușcariu (1877–1948), *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni* (NALR), realizat începând cu anul 1967, *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni. Sinteză*, atlase descriptive ale fiecărui dialect sud-dunărean (p. IX–X). Partea aplicată a studiului constă în prezentarea a patru hărți lexicale excerptate din *Atlas linguistique des dialectes roumains* (ALDRO, proiect coordonat de Nicolae Saramandu și Manuela Nevaci) – pentru termenii CUTE, BURTĂ, SPRÂNCEANĂ, SUBȚIRE – hărți care evidențiază o distribuție diversificată a cuvintelor de substrat și a celor de origine latină în dialectele românești, fapt confirmat de fonologie și de morfologie. Așa cum arată autorul: „Nu este vorba de un teritoriu originar, limitat în spațiu, din care subiecții vorbitori au plecat pentru a se stabili în casele lor actuale. Diferențele regionale își au originea în vastul spațiu romanizat al Imperiului Roman de Răsărit, unde sunt vorbite astăzi dialectele românești” (p. XV, trad.).

Sedințele plenare au avut ca figuri centrale invitați de prestigiu: Luchia Antonova-Vasileva (Institutul de Limbă Bulgară, Academia Bulgară de Științe), cu comunicarea *Current topics and Perspectives in the research of the dialects of the Slavic languages in the Balkans with a special focus on linguogeographic studies* (p. XVII–XL), José Enrique Gargallo Gil (Universitatea din Barcelona), *Geoparemiologia romanza. Detti calendariali e meteorologici*: p. XLI–LV, Johannes Kabatek (Universitatea din Marburg), *What is an Isogloss?*: p. LVII–LXXVIII.

A doua secțiune, separată de cea anterioară printr-o nouă numerotare, cu cifre arabe, este cea mai cuprinzătoare, reunind numeroase contribuții interesante, care se remarcă prin diversitatea perspectivelor de cercetare în dialectologie și prin abordarea unor domenii de cercetare conexe acesteia: atlase lingvistice și digitalizarea acestora, noi propuneri teoretice și metodologice, dialectometrie și dialectologie perceptivă, structura limbii din perspectivă dialectologică (fonetică, morfologie, lexicologie, semantică, pragmatică, sociolingvistică, frazeologie), toponimie, etnologie, etimologie etc.

Pentru prezentarea conținutului volumului, vom delimita o serie de secțiuni tematice sub care vom plasa articole relevante pentru secțiunea considerată.

Atlase lingvistice. Gabriela Adam face o incursiune în arhiva fotografică a Atlasului Lingvistic Român („Fotografia – modalitate de documentare a conținuturilor onomasiologice în Atlasul Lingvistic Român”, p. 1–9), cu atenție asupra fondului documentar realizat în perioada interbelică (1930–1938), subliniind că „materialul fotografic este parte a documentării unui idiom” (p. 7), iar „realitatea extralingvistică imortalizată în fotografie este mult mai accesibilă și recognoscibilă” (p. 8).

Cătălin Alexa face o propunere de cartografiere a materiilor prime folosite în alimentație (diverse soiuri de cereale, plante oleaginoase și tehnice, legume, fructe, viță-de-vie, plante și fructe

culese din natură, animale și păsări crescute în gospodărie, animale și păsări vânată, specii de pești, miere), neglijată în Atlasul Etnografic Român în favoarea tehnicilor de preparare și conservare a hranei (p. 35–44).

Federica Cugno și Maria Sabrina Specchia prezintă istoria, principiile metodologice ale Atlasului Lingvistic Italian (*Atlante Linguistico Italiano*), realizări recente și propuneri utile (p. 617–627).

Studii de dialectologie. Maria Aldea aduce un omagiu lui Vasile Frățilă, a cărui contribuție la dezvoltarea dialectologiei române nord- și sud-dunărene a fost una însemnată (p. 27–34). Elvira Assenza propune o interpretare modernă a variației sincronice dialectale, aplicând noțiunea de complexitate lingvistică, împrumutată recent din Teoria Sistemelor Complexe (p. 45–52). Articolul Danielei Butnaru relevă importanța surselor dialectologice în redactarea lucrării *Micul dicționar toponimic al Moldovei (structural și etimologic)* (p. 131–139).

Adrian Chircu prezintă perechea *adesea vs rareori* în hărțile *ALR II. Serie nouă* (p. 151–160). Alecsandra Ciocărlan analizează distribuția împrumuturilor din turcă pe baza *ALR I* în hărțile lingvistice 68. BATISTĂ [156] și 255. PASTILĂ [453] (p. 161–168). Francisco Constantin face o interesantă analiză lingvistică motivațională a noțiunii STOMAC pe baza *ALRR. Sinteză* (p. 209–215). Studiul întreprins de Federica Cugno și de Federica Cusan aduce în prim-plan substantivul „lup” (it. *lupo*) în toponime de tradiție orală din zona Piemontului (p. 217–231).

Andreea Dinică prezintă verbul *a vrea* în dialectele limbii române din perspectivă etimologică, morfologică și lexicală (p. 245–253). Viviana Fătu Ilie prezintă aspecte ale diminutivării în textele dialectale dacoromâne sudice (p. 255–263). Irina Floarea își centrează cercetarea pe poziția meglenoromânei în proiectul ALDRO: *Atlasul Lingvistic al dialectelor românești din nordul și din sudul Dunării* (p. 273–282). Manuela Nevaci face o prezentare a dialectului istroromân, dialect pe cale de dispariție (p. 511–521). Cătălina Vătășescu face unele considerații pe marginea cărții *Aromâna vorbită în Dobrogea. Texte dialectale. Glosar* de Nicolae Saramandu (p. 731–738).

Menționăm și alte studii cu tematică dialectologică cuprinse în prezentul volum: Florentina Nicolae: „Notații privind formele dialectale ale limbii române în opera lui Dimitrie Cantemir” (p. 539–545); Daira Vêvere: “Linguistic variation and change of the Livonic dialect in Northern Courland” (p. 739–748); Anna Westerberg: “A new presentation of the traditional Swedish dialects” (p. 759–766).

Studii de lexicologie, lexicografie. Liliana Agache semnează un interesant articol intitulat „Mențiuni documentare privind practica fiscală în epoca veche” (p. 19–26). Autoarea arată că sistemul fiscal românesc în epoca feudală, deși rudimentar până la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, a condus, prin diversificare și stabilizare, la o serie impresionantă și productivă de termeni care desemnau dările, impozitele (*bir, dare, dijmă, lege, obicei, rentă, vecinie*) sau aparatul funcționarilor (*birar, cotar, dăbilar, globnic, goștinar, ispravnic, olăcar, vameș, vistiernic* etc.).

Helga Bogdan Oprea face o analiză a elementelor populare și regionale în structura proverbelor românești (p. 91–104). Exemple de elemente lexicale populare folosite în unități paremiologice sau frazeologice sunt: *muiere* (*Muierea a îmbătrânit pe dracul.*), *mațe* (*a fi pestriț la mațe*), *popă* (*Se bucură ca popa de clopot* (de necazul altuia).), *măț* (*Măț cu clopoței nu prinde șoareci.*), *bale* (*S-a văzut cu niște bale la gură / Și le socotește că sunt untură*). Interesantă este și prezentarea elementelor regionale în proverbe și variante frastice, organizată în funcție de tipurile de regionalisme: fonetice (ex. *câne, perdut, voește, nimăruî*), morfologice (ex. *Cine face ca mine ca mine să pață.*), lexicale (ex. *aguridă*), construcții sintactice (ex. *a se pune pe...*, indicând aspectul), regionalisme frazeologice (ex. *a avea un bob zăbavă*).

Alina Bojoga face o analiză a termenilor privind mijloacele de iluminat în gospodăria țărănească din România (p. 105–116). Marinela Bota se ocupă de marcatori ai percepției, ai citării și ai inferenței în varietățile regionale ale limbii române (“Evidential Markers in Regional Varieties of Romanian”, p. 117–122): *ni* = *uite, vezi* (Trans., Maram., Criș.), *iete / ete* = *iată, uite* (Ban.); *cică; parcă* (< se) pare că), *crecă* (< cred că), *vescă* (< vezi că) etc.

Cosmin Căprioară analizează lexical, semantic și etimologic denumirile românești ale rotulei după *ALR. Sinteză II* (p. 141–149) – denumiri nemetaforice: *genunchi, încheietură, os, rotulă* etc.; denumiri metaforice: [obiect rotund (semi)sferic] *bilă, cuglă, nod, nodeu, ou, poarcă, rotogol,*

[vas rotund] *cupă, doască, scafă, scăfărlie*, [obiect rotund convex] *bombeau, capac, capsă, clapă, colac, mosor, pălărie, tichie, vârș*, [obiect în formă de disc] *para, rozetă*, [roată mică] *dură, roată, rotilă, ruletă, tuturigă* etc., [obiect în formă de (semi)cerc] *cunună, curbă, verigă*, [animal, pasăre (cu forme rotunde)] *melc, turturea*, [fruct rotund] *gogonică, merișor, nucă*, [articulație] *cheie, lacăt* etc. Studiul evidențiază bogăția și diversitatea denumirilor românești pentru rotulă, în special a celor metaforice.

Antonia Ciolac se ocupă de lexicul regional francez într-un dicționar bilingv care echivalează termenii din română cu cei din franceza canadiană din Quebec (p. 171–177). Rozalia Colciar propune un interesant articol despre termeni care desemnează ‘creion’ și ‘condei’ în dacoromână (p. 179–192). Un articol care îmbină cercetarea antropologică și cea lingvistică este cel al lui Cătălin Constantin, care prezintă denumiri ale așezării aromânilor din Munții Pind în nordul Greciei, percepută ca un pătrat (Square – ar. *hoara, misohori*) (p. 193–207).

Iliana Garavalova analizează frazeme conținând cuvinte care înseamnă ‘pisică’ în limbile slave (p. 283–297). Alexandra Loizo și Mara Manta prezintă câmpul lexico-semantic al bolilor omenești (sistemul nervos, sistemul respirator și ochii) în dacoromână (p. 387–396). Manuela Nevaci și Nicoleta Gherghilescu prezintă aspecte lingvistice motivaționale în terminologia familiei (‘gemeni’, ‘însărcinată’, ‘femeie’, ‘flăcău’), pe baza Atlasului Lingvistic al Dialectului Aromân (p. 523–530).

Nadia Prantera, Cinzia Citrano și Antonio Mendicino vorbesc despre importanța colecției de manuscrise ale învățatului din secolul al XIX-lea Vincenzo Padula pentru lexicografia calabreză (p. 565–572). Daniela-Carmen Stoica se ocupă de câmpul lexical al politeții în aromână (p. 641–649). Gabriela Stoica analizează termenii pentru FURIE în aromână (p. 651–664).

Studii de frazeologie. Cristina Bleorțu analizează urarea la plural *Drumuri bune!* și extinderea acesteia la alte grupuri de vorbitori în afara șoferilor, bazându-se pe ocurențe din mediul online – Twitter și Facebook (p. 83–90).

Mihaela Morcov semnează un articol despre convergențe și divergențe lexicale în dialectele limbii române (dacoromână, aromână și meglenoromână), cu referire specială la unitățile frazeologice (p. 465–474): de exemplu, dr. *pe din afară*, ar. *di nafoară* (p. 466); dr. *a-i da prin cap*, megl. *ăñ si da di cap*.

Nicoleta Petuhov prezintă expresii regionale și dialectale formate în jurul denumirilor părților corpului omenesc (p. 557–563). Dana-Luminița Teleoacă realizează un studiu despre dictioane meteorologice, identificând tipare cu termeni religioși în română și în spaniolă (p. 681–690).

Topciu Renata și Dafinoiu Cristina-Valetina prezintă o cercetare comparativă între română și albaneză cu privire la termenii religioși folosiți în frazeologie (p. 701–714).

Studii de semantică. Daniel Jordanov Tomov întreprinde o analiză semantică și conceptuală a unor unități frazeologice care denumesc *bucuria* în limbile balcanice (bulgară, greacă, română, albaneză) (p. 361–368). Daniela Răuțu face o analiză semantică și etimologică a denumirilor referitoare la culoarea ochilor în limba română, prin raportare la nivelul dialectal (p. 573–584).

Studii de morfologie. Lucia Molinu prezintă un studiu despre formele de participiu trecut neregulat în sardă (p. 455–463). Ledi Shamku-Shkreli face o analiză a infinitivului verbal în limbile balcanice, cu referire specială la albaneză (p. 607–616). Menționăm și alte studii de morfologie: Veronica Ana Vlasin, Gabriela Violeta Adam, “On Verbal Suffix Transfer. A case study based on linguistic material from *Atlasul lingvistic român. Graiurile dintre Morava, Dunăre și Timoc* (ALR-MDT)” (p. 749–758).

Studii de morfo-sintaxă. Maria Marin prezintă multiplele valori ale cuvântului *de* în graiul dintr-o localitate din sud-estul Transilvaniei (p. 409–413). Camelia Stan face o analiză morfologică și sintactică a numeralului în graiurile dacoromâne din nordul Bulgariei și din sud-estul Ucrainei (p. 629–639).

Studii de fonetică. Petre Gheorghe Bârlea discută despre fonetismele dialectale muntenești în scrierile lui Grigore Alexandrescu (p. 61–71), aplicând o grilă a analizei fonetice stabilite de lingviști renumiți (Liliana Ionescu-Ruxândoiu, Alexandru Rosetti, Boris Cazacu, Iulia Mărgărit). Marina Marininković și Silvana Vranić analizează consoana *h* în dialectele croate (p. 423–433). Oana Niculescu propune un articol despre reducerea dentalelor în textele dialectale muntenești (p. 547–555).

Dintre alte studii de fonetică menționăm: Patricia Șerbac, „Este potrivită litera <â> pentru vocala istroromână /v/? Analiza acustică ajută scrierea” (p. 665–680).

Studii de pragmatică. Diana Hornoiu întreprinde o analiză a formulelor de complimentare în discursul conversațional în limba română (p. 317–333).

Liliana Ionescu-Ruxândoiu prezintă aspecte interesante ale procesului citării în comunitățile rurale, pe baza datelor furnizate de volumul *Texte dialectale. Muntenia, II* (1975) (p. 355–360). Autoarea identifică tipuri diferite de citare în textele dialectale tematice și în cele vorbite liber.

Jeremy King se ocupă de aspecte ale vorbirii directe în spaniola din Louisiana colonială (p. 369–376). Soukayna Moubarik discută despre funcția pragmatică a frazeologismelor pragmatice (*Actes de langage stéréotypés* – ALS) în dialectul tamazight din Maroc (p. 503–509).

Digitalizare. Extrem de interesant este articolul despre sistemele informatizate ca instrumente utile de lucru în dialectologie (“Information technology-based research tools for dialectology”, p. 73–82), semnat de Silviu Bejinariu, Florin Iftene, Manuela Nevaci și Nicolae Saramandu. Alberto Ghia prezintă aspecte ale digitalizării ALEIC (Atlante Linguistico Etnografico Italiano della Corsica) (p. 299–306). Un alt studiu despre digitalizarea atlaselor lingvistice este semnat de Florin Iftene, Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci și Silviu-Ioan Bejinariu, cu atenție specială asupra aplicației web RoDIAL Map Explorer (p. 335–344).

Dialectometrie. Un articol extrem de interesant este cel al lui Stefano Fiori, care prezintă o noțiune mai puțin cunoscută, dialectometria, derivată din geolingvistică și cunoscută pentru capacitatea sa de abstractizare și sintetizare a relațiilor lingvistice din domenii vaste, între cantități uriașe de date, cu aplicare la datele extrase din atlasele lingvistice (p. 265–272). Un alt studiu de dialectometrie este realizat de Malika Hocine, Noura Tizgiri și Ramdane Boukherrouf, care aplică analiza dialectometrică atlasului lingvistic al vorbitorilor berberilor din Algeria (p. 307–315). Zsuzsanna Kocsis, Fruzsina Vargha și Gergely Szabó semnează articolul “Dialectometric and acoustic research on Hungarian vowel pronunciation” (p. 377–385).

Studii de etimologie. Emil Ionescu explică etimologia toponimului *Tabla Bușii*, numele unui platou din Carpații de Curbură (p. 345–354), prin substantivul *tablă* cu sensul învechit „pășune” urmat de forma de genitiv a unui nume propriu *Buta* (p. 351), respingând explicația etimologică furnizată de legenda locală (*tabla* este plăcuța metalică aplicată pe butoaiele de vin, iar *bușii*, genitivul singular al substantivului *bute*, p. 347).

Mihaela Marin ilustrează istoria unui cuvânt vechi în limba română, *groapă* (p. 415–422), autoarea considerând că „relația lexemului românesc de substrat groapă cu albanezul *gropë* se explică prin înrudirea lor în plan indo-european, nu pe baza împrumutului din albaneză în română (sau viceversa), nici ca urmare a provenienței celor două cuvinte din v.sl. *grob*” (p. 419).

Cristian Moroianu aduce în prim-plan unele dificultăți etimologice la granița dintre dialecte: „Etimologie nesigură sau etimologie multiplă?” (p. 475–487). Printre cuvintele discutate se numără: *ârșă* (Mold., „bici cu pleasnă”, p. 483), *artíg* (Ban., Olt. „halcă, ciozvărtă”, p. 484), *arțăr*² (Ban. „stână mică” (p. 481), *bábură*, *bărăni* (p. 479), *bélcă* (p. 483) etc.

Studii de onomastică. Emanuela Dima prezintă denotația feminină românească în perioada medievală, cu implicații asupra apariției și fixării matronimicului (p. 233–243). Irina Lupu discută despre rolul femeii în societatea romană medievală și despre influențele asupra apariției și fixării matronimicului (p. 397–407).

Studii de sociolingvistică. Shota Rodinadze, Natia Abashidze și Lile Tandilava prezintă aspecte sociolingvistice ale discursului în zonele de graniță dintre Georgia și Turcia (p. 585–597).

Studii de didactică. Manuela Nevaci și Ruth Șaramet discută despre predarea regionalismelor prin intermediul discursului narativ la copii de vârstă preșcolară (p. 531–538).

Studii de etnolingvistică. Dragoș Vlad Topală prezintă repere de etnolingvistică în opera lui Petre V. Ștefănuță, folclorist și etnograf basarabean (p. 691–700).

Studii de etnografie. Emil Țircomnicu prezintă hora de pomană la românii timocenii din Bulgaria (p. 715–722).

În mod evident, volumul prezentat impresionează atât prin dimensiunea sa, cât și prin diversitatea tematică, iar uneori, prin complexitatea interdisciplinară, reunind contribuții valoroase despre limba română și dialectele sale, precum și despre alte limbi în varietățile lor dialectale, contribuții aduse de renumiți cercetători și profesori din țară și din străinătate, care au făcut din Congresul Societății Internaționale de Dialectologie și Geolingvistică din 2023 un eveniment intercultural de amploare. Recomandăm călduros prezentul volum ca un instrument util de lucru pentru viitoare cercetări de dialectologie și domenii conexe.

Iulia BARBU-COMAROMI

Institutul de Lingvistică al Academiei Române

„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, București

iulia.barbu@gmail.com

Daniela Mariana CONSTANTIN (POPA), *Limbajul corporatist. Analiză lexicologică și socioculturală*, București, Editura Universității din București, 2023, 377 p.

Lucrarea *Limbajul corporatist. Analiză lexicologică și socioculturală*, semnată de Daniela Mariana Constantin (Popa), tratează un subiect de mare actualitate – apariția, evoluția și consolidarea unui tip de comunicare specific mediului corporatist din România postdecembristă. Autoarea își propune să investigheze natura, funcțiile și implicațiile limbajului corporatist, nu doar ca formă lingvistică, ci și ca expresie a unor practici discursive instituționalizate, modelate de tendințele economiei globale. Studiul se remarcă prin îmbinarea echilibrată a componentei teoretice, densă și bine argumentată, și a celei aplicative, bazată pe un corpus extensiv de termeni lexicali și frazeologici care reflectă fidel limbajul utilizat în spațiul corporatist românesc actual.

Cartea este alcătuită din *Introducere* (p. 11–14), două secțiuni principale – *Abordare teoretică și metodologică* (p. 17–102), care stabilește cadrul conceptual și metodele de analiză, și *Particularități ale limbajului corporatist* (p. 105–300), care oferă o clasificare tematică și o analiză aplicativă a jargonului corporatist, urmate de *Concluzii* (p. 301–306), *Bibliografie* (p. 307–354) și *Anexe* (p. 355–377).

În analiza naturii comunicării din mediul corporatist, autoarea distinge între jargon și terminologie, argumentând în favoarea încadrării limbajului corporatist în categoria jargoanelor socioprofesionale, în principal deoarece acesta nu are rigoarea conceptuală, omogenitatea semantică și precizia referențială specifice unei terminologii propriu-zise. Poziționarea autoarei indică o înțelegere nuanțată a statutului acestui fenomen, prin raportare la teoriile lexicologiei și sociolingvisticii. Limbajul corporatist este perceput, mai degrabă, ca un discurs funcțional, flexibil și adaptabil, adesea clișeizat, în care dimensiunea socială și identitară reflectă nevoia de apartenență la o cultură profesională și de legitimare a statutului în interiorul organizației.

Autoarea discută despre termenul *corporatez* ca etichetă neoficială, aliniindu-se unor forme echivalente din alte spații culturale (de exemplu, *aziendalese* în italiană), și subliniază caracterul internațional, dar neomogen, al acestui limbaj. În cadrul studiului, se atrage atenția asupra utilizării anglicismelor de „lux”, termeni împrumutați din engleză fără justificare funcțională clară, reflectând o tendință de diferențiere identitară prin afilierea simbolică la o cultură profesională globalizată, chiar și în detrimentul clarității sau adecvării comunicaționale.

Interpretarea jargonului corporatist ca un aspect particular al limbii de lemn este un punct esențial al analizei realizate de autoare. Capitolul al doilea propune o analiză comparativă între limbajul de lemn, în accepția sa clasică, și jargonul corporatist actual. Autoarea evidențiază, cu o argumentație solidă, o serie de trăsături comune: utilizarea de clișee și formule prefabricate, abstractizarea discursului, caracterul impersonal, precum și funcția manipulatorie și ideologică a acestui tip de comunicare. Jargonul corporatist este analizat ca o manifestare discursivă contemporană, structurată

în jurul unor strategii persuasive similare cu cele ale limbii de lemn tradiționale, dar adaptate la cerințele și valorile mediului de afaceri actual. Deși se disting prin expresia stilistică și prin registrul lingvistic, cel corporatist fiind mai colocvial și aparent informal, față de solemnitatea rigidă a limbii de lemn tradiționale, cele două tipuri de discurs împărtășesc aceeași tendință de a crea o imagine idealizată și controlată a realității instituționale. Sunt analizate aici atât trăsăturile comunicării ierarhice de tip vertical, caracteristice mediului corporatist, cât și strategiile discursive prin care se construiește iluzia unei relații orizontale, colegiale, cu scopul de a estompa diferențele de statut și de a susține un model aparent colaborativ al interacțiunii instituționale.

Metodologia propusă de autoare îmbină instrumente din lexicologie, semantică și analiza discursului, aplicate unui corpus alcătuit din surse diverse: corespondențe intra- și interinstituționale din cadrul companiei *Lasting System* – e-mailuri schimbate între angajați, conducere, parteneri sau clienți –, fragmente din ședințe sau documente interne, articole din presa online și dicționare specializate. Autoarea își structurează demersul analitic având în vedere nu doar aspectele lingvistice ale comunicării, precum canalul de transmitere sau intenția discursivă, ci și factori extralingvistici, cum ar fi statutul social, rolul profesional sau relațiile ierarhice dintre interlocutori, contribuind astfel la conturarea unui cadru de analiză amplu și contextualizat. Studiul se construiește pe o analiză sincronică, însă cu deschideri spre înțelegerea dinamicii evolutive a jargonului corporatist și a mecanismelor de adaptare a termenilor anglo-americani la structura limbii române.

Partea a doua a lucrării, caracterizată printr-un pronunțat caracter aplicativ, reprezintă nucleul analizei lingvistice efectuate de autoare, oferind o clasificare sistematică a jargonului corporatist, însoțită de o examinare detaliată a termenilor lexicali și frazeologici în funcție de origine, frecvență, adaptare și context de utilizare. Aceasta se axează pe trei mari domenii – informatic, economic și educațional –, la care se adaugă un al patrulea corpus, constituit din termeni lexicali și structuri colocviale preluate sau formate după model anglo-american, utilizate de persoane care folosesc engleza ca element de diferențiere socială, pentru a sugera profesionalism, modernitate sau afilierea la o cultură corporatistă globalizată. Pentru fiecare dintre cele trei domenii principale, autoarea urmează o schemă bine definită, care debutează cu prezentarea unui inventar alfabetic al termenilor uzuali în discursul corporatist. Acest inventar reprezintă punctul de plecare al demersului analitic, oferind o bază terminologică structurată din care se dezvoltă ulterior observații. Fiecărui domeniu îi sunt dedicate subsecțiuni în care sunt examinate aspecte precum originea termenilor, relațiile semantice stabilite între aceștia, gradul de specializare și adaptare, componentele semantice și funcțiile discursive. De asemenea, sunt discutate probleme de ordin normativ și nivelul de atestare lexicografică a termenilor analizați. Fără a recurge la un aparat teoretic rigid, analiza se menține consecventă în abordare și reușește să contureze clar funcțiile lingvistice și simbolice ale lexicului corporatist în discursul organizațional actual. Modul sistematic în care autoarea prezintă fiecare domeniu permite cititorului să urmărească cu ușurință organizarea materialului lexical și să observe, în mod comparativ, modul în care jargonul corporatist se particularizează în funcție de domeniul profesional.

Unul dintre meritele notabile ale lucrării constă în dimensiunea semnificativă a inventarului lexical corporatist. O parte dintre unitățile lexicale și frazeologice analizate sunt deja atestate în dicționare de specialitate, precum *Dicționarul de cuvinte recente* (DCR) sau *Inventarul de cuvinte și sensuri noi atestate în mediul online* (ICSO), ceea ce confirmă răspândirea și acceptarea lor în uzul curent. În același timp, autoarea surprinde și numeroase elemente neconsemnate până acum în lucrări lexicografice, oferind astfel o contribuție valoroasă la documentarea și înțelegerea dinamicii acestui jargon. Caracterul metodic al prezentării, incluzând definiția fiecărui termen, exemple relevante de utilizare, etimologia și observații privind circulația și adaptarea unităților lexicale în contexte specifice comunicării corporatiste, transformă lucrarea într-un instrument de referință pentru lingviști, angajați din mediul corporatist sau orice cititor interesat de evoluția lexicului specializat. Astfel, dimensiunea practică a studiului se concretizează într-un corpus care poate funcționa ca un dicționar explicativ al termenilor corporatiști în contexte variate ale comunicării profesionale.

Prin urmare, lucrarea se înscrie în sfera contribuțiilor importante din domeniul cercetărilor lingvistice aplicate, oferind o lectură utilă pentru înțelegerea unui tip de comunicare profesională marcată de transformările culturale, economice și sociale ale României postdecembriste. Analiza riguroasă a mecanismelor lexicale și discursive specifice jargonului corporatist, dublată de integrarea dimensiunii sociolingvistice, ilustrează aplicat felul în care limba se adaptează cerințelor discursului profesional. Prin abordarea sa interdisciplinară, lucrarea contribuie la înțelegerea modului în care resursele lingvistice sunt instrumentalizate în interiorul unei culturi organizaționale globalizate, devenind un reper util pentru cercetarea limbajelor de specialitate și a dinamicii lexicului contemporan românesc.

Ștefania OPREA
Institutul de Lingvistică al Academiei Române
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13
vulpe_steffania@yahoo.com

